

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
GENEL TÜRK TARİHİ BİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

WUSUN TARİHİ

HÜSEYİN GÖKÇE VAROL

2501180255

TEZ DANIŞMANI

DOÇ. DR. KÜRŞAT YILDIRIM

İSTANBUL – 2022

ÖZ

WUSUN TARİHİ

Hüseyin Gökçe VAROL

“Wusun Tarihi” adlı tezimizi hazırlarkenki amacımız Wusunların kökenini belirlemeye çalışarak onların siyasi tarihini, yaşadığı coğrafyayı ve kültürlerini incelemektir.

Türk tarihinde önemli bir yer tutan ve şimdiye kadar birçok araştırmacı tarafından Wusunların sadece bazı konularının çalışılması ve daha önce Wusunların ayrıntılı bir şekilde incelenmemesi bizde Wusunların tarihini bir bütün olarak inceleme isteği uyandırdı. Wusunların kökeni üzerindeki görüşleri belirtip yer yer destek vererek bazen de karşı çıkarak kendi görüşümüzü belirtmek, onların siyasi tarihini ayrıntılı bir şekilde incelemek, yaşadıkları coğrafya karmaşasını çözebilmek ve onların kültür tarihi hakkında tespitler yapabilmek bizim temel hedeflerimizdi.

Araştırmamızı yaparken Çin ana kaynaklarını temin ederek onların tercümesini yaptık ve onları kullandık. Bununla birlikte Türkçe ve İngilizce yazılmış araştırma eserlerden de görüşlerimizi desteklemek amacıyla faydalandık. Böylelikle Wusun tarihini bir bütün olarak bütün yönleriyle incelemeye çalıştık.

Anahtar Kelimeler: Wusun, Hun, Çin, Kunmi, Zhang Qian, Batı Toprakları

ABSTRACT

HISTORY OF WUSUN

Hüseyin Gökçe VAROL

While preparing our thesis "History of Wusun", our aim was to examine the political history, geography and culture of the Wusuns by means of trying to determine their origin.

The fact that Wusuns, which have an important place in Turkish history, have not been studied in detail until now and many researchers studied only some subjects of the Wusuns, encouraged us to study the history of the Wusuns as a whole. Our main goals were to study their political history in detail, to be able to solve the geographical conflict they live in, to make determinations about their cultural history and to express our own opinion by supporting some parts and opposing some parts of the views on the origin of the Wusuns.

While doing our research, we obtained Chinese main sources and translated and used them. In addition to these, we also benefited from research studies written in Turkish and English to support our views. We tried to examine the history of Wusun as a whole in all its aspects.

Key Words: Wusun, Hun, China, Kunmi, Zhang Qian, Western Regions

ÖNSÖZ

Wusun Tarihi adlı tezimizin amacı şimdiye kadar ülkemizde hak ettiği kadar incelenmeyen Wusunların siyasi tarihini, kökenini, coğrafyasını, kültürünü ve Türk tarihi içindeki yerini Çin kaynaklarına dayalı olarak incelemek ve ulaşılan neticeleri ilim dünyasına kazandırabilmektir.

Wusunlarla ilgili Çince ana kaynakları üzerine çalışmalarda ele alınan konular ve problemler çoktur ancak hep aynı ana kaynaklardaki bilgiler kullanıldığından farklı araştırmacıların tespitleri çoğu kez birbirine benzer hâle gelmiştir. Bu yüzden ana kaynaklardaki Wusunlarla ilgili temin edebildiğimiz bütün kısımların çevirilerinin yapılması ve daha önce yapılmış araştırmaların bulgularının da dikkate alınarak Wusunların her yönüyle bir bütün hâlinde yeniden incelenmesi ihtiyacı duyulmuştur.

“Wusun Tarihi” adlı tezimizde II. yüzyılın ilk çeyreğinde tarih sahnesine çıkan Wusunların Türkistan Bölgesi ve Türk tarihi için önemini anlatmaya çalıştık. Onların kim olduklarını, yaşadıkları coğrafyayı ve kültürlerini inceledik. Wusunların tarihi Türk ve Çin tarihlerinin de bir parçasıdır. Mesela Wusunların Hun-Çin mücadelelerinde oynadıkları roller ortadadır.

Çalışmamızda Wusunları bir bütün hâlinde inceleyebilmek için Wusunların siyasi tarihini, kökenini, coğrafyasını ve kültürünü dört ana başlık altında toplamaya çalıştık. Bunlara dair açtığımız alt başlıklarla detaylara inmeye çalıştık. Nihayetinde Çin ana kaynaklarındaki Wusunlarla ilgili ulaşabildiğimiz metinleri çevirerek ekler kısmına koyduk.

Tarih bölümü Genel Türk Tarihi Bilim Dalı öğrencisiyim. İslam öncesi Türk tarihini araştırmak istediğim, çalışmak istediğim saha ve dönem Çince bilmeyi gerektirdiği için 2018-2019 eğitim öğretim yılında öğrenci kaydımı dondurarak günümüz Çincesi ve eski Çince öğrenmek için kendi imkânlarımla Çin Halk Cumhuriyeti’nin başkenti Beijing’e gittim ve 10 ay 15 gün orada kalarak hem Çince öğrenmeye hem tezimle ilgili kaynakları toplamaya hem de Çin kültürünü tanımaya çalıştım.

Tezimi yazarken yaşadığım en büyük zorluk Wusunlarla ilgili Çinlilerin tuttuğu kayıtların oldukça yetersiz oluşuydu. Tezde 24 Çin hanedan tarihinden 11 tanesini kullanmama rağmen önemli bilgilerin büyük bir kısmı sadece Han Shu'nun bölümlerinde bulunmaktadır; bu ise çok fazla ayrıntı vermemektedir. Bu bakımdan mevcut az bilgiyle hareket ederek tarih yorumları yapmaya gayret ettim.

Tezimi hazırlarken ki zorlu süreçte benden maddi ve manevi desteğini esirgemeyen değerli annem Meliha VAROL'a ve babam Mehmet Varol'a, bana her zaman yol gösteren hocam Kürşat YILDIRIM'a ve bana burs veren Türk Tarih Kurumuna çok teşekkür ederim.

Hüseyin Gökçe VAROL

İSTANBUL, 2022

İÇİNDEKİLER

	Sayfa
ÖZ.....	ii
ABSTRACT	iii
ÖNSÖZ	iv
İÇİNDEKİLER.....	vi
KISALTMALAR LİSTESİ.....	ix
GİRİŞ VE KAYNAKLAR	1

BİRİNCİ BÖLÜM WUSUNLARIN SİYASİ TARİHİ

1.1. Nandoumi Dönemi (難兜靡) (?- M.Ö. 177)	17
1.2. Liejiaomi Dönemi (獵驕靡) (M.Ö. 178- 104)	21
1.2.1. Liejiaomi'nin Doğumu ve Erken Dönemi	21
1.2.2. Zhang Qian'in Kunmo'yu Ziyareti.....	23
1.2.3. Wusunların Üç Bölünmesi, Han ile Heqin (和親) Antlaşması ve Kunmo' nun Ölümü.....	24
1.2.4. Prenses Liu Xijun	25
1.3. Cenzou Dönemi (岑陬) (?- M.Ö. 93).....	27
1.3.1. Genel Durum	27
1.3.2. Prenses Liu Jieyou.....	28
1.4. Wengguimi Dönemi (翁歸靡) (?- M.Ö. 60)	30
1.5. Nimi (泥靡) Dönemi (?- M.Ö. 53).....	34
1.6. Wusun İç Savaşı ve Wusunların İkiye Bölünmesi.....	35
1.7. Büyük ve Küçük Kunmiler Dönemi	36
1.7.1. Büyük Kunmiler Dönemi	36

1.7.1.1. Yuanguimi Dönemi (元貴靡) (?- M.Ö. 51)	36
1.7.1.2. Xingmi Dönemi (星靡) (?- M.Ö. 33)	37
1.7.1.3. Cilimi Dönemi (雌栗靡) (?-M.Ö. 16)	39
1.7.1.4. Yizhimi Dönemi (伊秩靡) (?- M.Ö. 16)	40
1.7.2. Küçük Kunmiler Dönemi	41
1.7.2.1. Wujiutu (烏就屠) Dönemi (?- M.Ö. 33)	41
1.7.2.2. FULİ DÖNEMİ (拊離) (?-M.Ö. 30)	42
1.7.2.3. ANRİ DÖNEMİ (安日) (?- M.Ö. 17)	42
1.7.2.4. MOZHENJIANG (末振將) DÖNEMİ (?-M.Ö. 12)	44
1.7.2.5. ANLİMİ (安犁靡) DÖNEMİ (?-?)	44
1.8. Sonraki Dönemlerde Wusunlar Hakkında Bilgiler	47

İKİNCİ BÖLÜM WUSUNLARIN KÖKENİ

2.1. Wusunların Kökeni Hakkında Görüşler	54
2.1.1. Türk Oldukları Görüşü	54
2.1.2. Hint Avrupalıların İran Kolundan Geldikleri Görüşü	55
2.1.3. Hint Avrupalıların Tohar Kolundan Geldikleri Görüşü	55
2.1.4. Wusunların Kökeni Hakkında Diğer Görüşler	56
2.2. Kazak Türklerinin Wusunlarla Bağlantısı	58

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM WUSUNLARIN COĞRAFYASI

3.1. Batı Toprakları	61
3.2. Wusunların Göçleri	62
3.3. Wusunların Coğrafyası Hakkında Çin Tarihlerindeki Kayıtlar	63

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

WUSUNLARIN KÜLTÜR TARİHİ

4.1. Wusun Adının Kökeni, Okunuşu ve Anlamı	71
4.2. Wusunların İnanışı	72
4.3. Wusunların Ekonomik Hayatı.....	73
4.4. Wusunların Dili, Yazısı ve Efsanesi	75
4.5. Wusunların Yönetim Sistemi, Merkezleri ve Ordusu	77
4.5.1. Wusunların Yönetim Sistemi	77
4.5.2. Wusunların Yönetim Merkezi	78
4.5.3. Wusunların Ordusu.....	79
4.6. Wusunlarda Spor	80
4.7. Wusunlardan Günümüze Kalan Arkeolojik Kalıntılar.....	81
SONUÇ	85
KAYNAKÇA	87
EKLER	92

KISALTMALAR LİSTESİ

a.g.e.	: Adı geçen eser
ayn.	: Aynı
Bkz.	: Bakınız
C.	: Cilt
DTCF	: Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi
ed.	: Editör
M.Ö.	: Milattan Önce
M.S.	: Milattan Sonra
s.	: Sayfa
S.	: Sayı

GİRİŞ VE KAYNAKLAR

Giriş

Batı Toprakları (西域 Xiyu) (esasen Doğu Türkistan) çok eski dönemlerden beri insanların yerleşmek istedikleri, kadim kültürlerle yurtluk eden bir bölge olmuştur. Bozkır tipi Türk devletleri de yine bu bölgede hâkimiyetler kurmuştur. Böylelikle burası Türk tarihini ve kültürünü en eski zamandan beri araştırmak isteyenler için çok önemli bir saha olmuştur. Tezimizin konusunu oluşturan Wusunlar da yine bu topraklarda yaşamışlardır.

Türk ve Asya tarihi dolayısıyla dünya tarihi için önemli bir konumda olan Wusunların tarihi kayıtlardaki ilk görünüşü M.Ö. 176 yılında Chanyu (單于) Mete'nin (冒頓 Modu) Han Hanedanlığı İmparatoru'na yazmış olduğu mektupladır. Biz bu durumu Shi Ji (史記) ve Han Shu'daki (漢書) kayıtlardan anlamaktayız. Wusunların (烏孫) daha sonraki hayatlarını da yine Çin tarihlerinden öğrenebilmekteyiz. Çin tarihleri diğer araştırmacılar gibi bizim de faydalanmak durumunda kaldığımız tek ana kaynaktır. Maalesef Wusun tarihini araştırmak isteyenler için şimdilik başka bir ana kaynak yoktur. Bu durum ise Wusun tarihini araştıranları sadece eski Çinlilerin kayıtları doğrultusunda araştırma yapmaya itmektedir. Böylece başka ana kaynaklarla karşılaştırmalı bir araştırma yapmak da şu an için imkânsız gözükmektedir. Wusunlardan kalan herhangi bir yazılı kaynak da maalesef mevcut değildir.

Çin tarihleri tek ana kaynağımız olsa da yine de bazı problemler de mevcuttur. Bunlardan birincisi Çinlilerin kendilerini dünyanın merkezinde görmeleridir. Devletlerinin adı bile bu yüzden “Merkez Ülke” (中國 Zhongguo) idi ve hâlâ da öyledir. Çinli imparatorlara ise Göğün Oğlu (天子 Tianzi) deniliyordu. Çinliler zaman zaman kendilerini diğer devlet ve halklardan daha üstün görüyorlardı. Bu ise diğer devlet ve halklar hakkında kayıt tutarken Çinlileri tarafsız düşünceden uzaklaştırabiliyordu. Diğer bir problem ise Çin tarihleri her ne kadar devlet kaydı olsa da sadece gözlem ve incelemeyle tutulmamıştı. Bazen duyumlar, rivayetler, efsaneler de kaydedilmişti. Bu duruma örnek olarak Shi Ji ve Han Shu'da anlatılan aynı olayın farklı versiyonları verilebilir. Shi Ji'de “Kunmo (昆莫) Liejiaomi'nin (獵驕靡) babası

Nandoumi'yi (難兜靡) Hunlar (匈奴 Xiongnu) öldürdü" kaydı varken, Han Shu'da "Büyük Yuezhiler (大月氏) öldürdü" denilmektedir. Bunun sebebi ise Çinlilerin Wusunlar hakkında onlarla tanışmadan önce ve sonra duydukları arasında farklılıkların olmasıdır. Başka bir problem ise bu kaynakların, olayların vuku bulduğu dönemdeki belgelere dayansa da çok daha sonraki yıllarda yazılmış olmalarıdır. Her gelen hanedan kendisinden önce gelen hanedanın tarihini yazmıştır. Bu yüzden arada çok ciddi bir zaman farkı mevcuttur. Üstelik önceki hanedan ve politikaları hakkındaki olumsuz düşünceler ve önyargılar da tarihleri yazanların kalemine tesir etmiş olabilmektedir. Bu durum tutulan her kaydın korunup korunamadığı ve diğer hanedan tarafından doğru bir şekilde aktarılıp aktarılamadığı problemini de ortaya çıkarmaktadır.

Wusunların tarihini araştırdığımız bu kaynaklardaki başka bir problem ise Çinlilerin Wusunları oldukça geç bir dönemde M.Ö. 139-125 arasında tanımış olmalarıdır. Buradaki problem bu tarih aralığından önce Wusunların kim oldukları problemidir. M.Ö. 176 yılında Mete'nin (Modu) Çinlilere yazmış olduğu mektupta Wusunlardan bahsetmektedir. Ancak daha eski tarihlerde Wusunların nerede yaşadıkları, kim oldukları hakkında bir bilgi yoktur. Hatta Wusun adı bile daha sonraki dönemde Çinliler tarafından verilmiştir. Wusunlar arkalarında kayıt bırakmadıkları için kendi ağızlarından tarihlerini öğrenememekteyiz. Bu yüzden onlara Çinlilerin kaydettiği adla hitap etmek durumundayız.

Wusunların kökeni hakkında şu an için hiçbir bilgi olmamasına rağmen araştırmacılar şimdiye kadar onların kökeni hakkında tahminlerde bulunmuştur. Araştırmacılar bu konuda fikirlerini belirtirken daha çok Wusunların konuştuğu dil üzerinden görüşlerini destekleme çabası içine girmiştir.

Wusunların tarihini araştırırken incelenecek en karmaşık konulardan birisi ise Wusunların yaşadığı coğrafya olmuştur. Wusunlar, Batı Toprakları'nda konar-göçer yapıya sahip bir devlet oldukları için onların yerini tespit etmek oldukça zordur. Öte yandan Wusunlar büyük göçler gerçekleştirdiği için zaten problemlili olan bu konu daha da karmaşık bir hâle gelmiştir. Dahası Batı Toprakları'ndaki devletlerin de sürekli birbiri ile savaş hâlinde olması ve bunun sonucunda da göçlerin meydana gelmesi,

Wusunların yaşadığı coğrafyanın sınırlarını ve Wusun merkezini tam olarak tespit etmeyi daha da zorlaştırmaktadır. Üstelik Çin kaynaklarında geçen yer adlarının birçoğunun bugünkü konumlarının tespit edilmesi çok zordur. Bütün bu zorluklara rağmen araştırmacılar Wusunların yaşadığı coğrafyayı tespit etmeye çalışmıştır. Bahaeddin Ögel, Ahmet Taşağıl, Kürşat Yıldırım, Hsiao Matsuda, Sergei Yatsenko ve Li Qian (李倩), bu konuda görüşlere sahiptir. Böylece Wusunların Tanrı Dağı (天山) merkez olmak üzere Sir Derya'nın yukarı tarafındaki Narın Nehri'nden Büyük Yuleidousi'ye kadar olan bölgede yaşadıkları anlaşılmaktadır.

Wusunların kültürü de üzerinde durulması gereken konulardan biridir. Wusunların adını oluşturan Çince karakterleri incelediğimizde “烏” nun karga, “孫” un ise torun anlamına geldiğini görmekteyiz. Ayrıca “Wusun” kelimesinin karanlığa (siyaha) tapmak anlamına geldiği, bundan başka bütün olarak uyum ve bir araya gelmek anlamına da geldiğini savunan görüşler vardır. Wusunların inanışı hakkında şu an için elimizde hiçbir belge yoktur. Wusunlar hakkında birçok konuyu araştıran araştırmacılar da bu konu hakkında bir görüş dile getirmemişlerdir. Wusunların ekonomik hayatı ise konar-göçer bir yapıya sahip olmalarından dolayı temelde hayvancılığa dayanmaktadır. Ancak ilkel düzeyde tarım yaptıkları ve çadır olmayan saray (veya köşk) diktikleri de bilinmektedir. Wusunlarda at çok önemli bir yer tutmuş ve bu durum Çin imparatorunun da dikkatini çekmiştir. Wusunlarda kurt efsanesi de mevcuttur. İlk Kunmo Liejiaomi'nin henüz bebekken yaşadığı olaylar efsane şeklindedir. Efsanede bir kurt onu sütüyle, bir karga ise etiyle beslemiştir. Yukarıda Wusunların konuştuğu dil ve yazılarının olmadığından bahsetmiştik. Ancak Çin kayıtlarında Wusunların Çinlilerle mektuplaşmaları vardır. Bu durumda Wusunlar büyük ihtimalle Türkçe konuşan ancak Çince yazan bir topluluktur. Wusunların basit bir kabile hayatı yaşamadığı, aksine gelişmiş bir devlet teşkilatına sahip olduklarını yine Çinlilerin kayıtlarından anlamaktayız. Ayrıca ilerleyen zamanlarda büyük bir kısmı süvarilerden oluşan güçlü bir ordularının var olduğu da bilinmektedir. Wusunların başkentleri Chigu (赤谷) Şehri'dir. Wusunların konar-göçer bir yapıda olduğu için at binme ve okçuluk sporlarıyla da doğal olarak ilgilenmiştir. Çünkü ağır bozkır şartlarında güçlü bir orduya ihtiyaçları vardır. Bununla birlikte yakın dövüş için

güreşle de ilgilenmişlerdir. Wusun mezarları ise kurgan şeklindedir. Ayrıca onların mezarlarından çıkan kalıntılardan tarımla uğraştıklarını da anlamaktayız.

Sadece kendilerini ilgilendiren konuların kayıtlar tutan Çinliler, Wusunlar için de aynı şekilde davranmışlardır. Bu da diğer konularda olduğu gibi Wusunların siyasi tarihini araştıranlar için zor bir durum teşkil etmektedir. Çünkü Çin-Wusun ilişkilerinin olmadığı zamanlarda Çinliler onlardan hemen hemen hiç bahsetmemişlerdir. Çin-Wusun ilişkilerinin söz konusu olduğu vakitlerde ise genel durumu özetleyen kayıtlar tutulmuştur. Bu kayıtlar genelde monografi bölümlerinde geçmektedir. Çinli komutanların ve elçilerin biyografilerinde ise biraz daha ayrıntı verilmektedir. Ancak bu ayrıntılar yine Çinlileri ilgilendirdiği kadardır. Bu yüzden yeterli bilgilere maalesef ulaşamamaktayız.

Wusunların siyasi tarihi Yuezhıların M.Ö. 177 yılında Wusunlara saldırmasıyla başlamaktadır. Biz bu durumu Mete (Modu) Çinlilere yazdığı mektuptan anlamaktayız. Bu saldırıda Wusunların lideri Nandoumi de öldürülmüştür. Onun oğlu ve aynı zamanda kayıtlardaki ilk Wusun Kunmosu olan Liejiaomi o sırada henüz bir yaşındadır. Daha sonra Hunlar Yuezhıları yenmiş ve Wusunlar da Liejiaomi bebekken Hunlara göç etmiştir. Hun Chanyuleri (單于) daha sonra Liejiaomiyi büyüttü. Sonrasında Hunlar Liejiaomi'nin Yuezhılardan öcünü almasına da yardım etmiştir. Ancak ilerleyen dönemlerde Liejiaomi Hunlardan ayrılarak bağımsız olmaya başlamış, halkını da alarak göç etmiştir. Çinli elçi Zhang Qian (張騫) Hunlar arasında esir olduğu dönemde Wusunların varlığından haberdar olmuş, kaçıp devletine döndüğü zaman da bu durumu İmparator Wu'ya¹ (武) bildirmiştir. Bunun üzerine Zhang Qian, Hunlara karşı ittifak kurulması amacıyla M.Ö. 119 yılında Wusunlara gönderilmiştir. Bu sırada Wusun Devleti iç karışıklıklar sebebiyle üçe bölünmüştür. Kunmo Liejiaomi kendisinden sonra torunu Cenzou'nun (岑陬) tahta geçmesini istemiştir. Bu sırada Çinlilerin ittifak teklifi de reddedilmiştir. Ancak daha sonra bu teklif Kunmo tarafından kabul edilmiş ve Kunmoya Çinli prenses Liu Xijun (劉細君) gönderilmiştir.

¹ İmparator Wu döneminde Çin İmparatorluğu'nda birçok düzenleme yapılmıştır. Ayrıntılı bilgi için Bkz., Kürşat Yıldırım, **Çin Tarihi**, Ötüken Neşriyat, 2021, s. 71.

Kunmo hayattayken kendi eşi olan prensesi torunu Cenzou ile evlendirmiştir. Kunmo M.Ö. 104 yılında ölmüştür.

Liejiaomi'nin ölümünden sonra Cenzou Kunmo olmuştur. Onun döneminde (M.Ö. 104- 93) çok fazla askeri ve siyasi olay olmamıştır. Wusun ve Türk tarihinde anılan Prenses Liu Jieyou (劉解憂) Wusun Devleti'ne bu dönemde gönderilmiştir. Cenzou ölmeden önce Kunmoluğu Wengguimi'ye (翁歸靡), Nimi (泥靡) büyüdükten sonra tahtı ona bırakmak şartıyla bırakmıştır.

Wengguimi iktidarı (M.Ö. 93-60) Wusunların yükseliş dönemi idi. Bu dönemde Çinlilerle ilişkiler giderek artmış, Çin-Wusun birleşik orduları M.Ö. 71 yılında Hunlara saldırmıştır. Bu durum da Wusunları daha çok Çinlilerle birlikte hareket etmeye zorlamıştır. Wengguimi tahta çıkarken verdiği sözü unutmuş Nimi'ye tahtı devretmediği gibi kendisinden sonra yerine de Prenses Liu Jieyou'dan olan oğlu Yuanguimi'yi (元貴靡) velayet göstermiştir. Wengguimi M.Ö. 60 yılında ölmüştür.

Wengguimi'nin ölümünden sonra Yuanguimi tahta çıkacakken Wusun ileri gelenleri Nimi'yi tahta çıkarmıştır. Daha sonra Nimi, Prenses Liu Jieyou ile de zorla evlenmiştir. Prenses de Çin de Nimi'den memnun değildir. Bu yüzden ona başarısız bir suikast girişiminde bulunmuştur. Daha sonra Wusun hanedan soyundan olan Wujiutu (烏就屠) tarafından M.Ö. 53 yılında öldürülmüştür. Wujiutu Kunmiliğini (昆彌) ilan etse de Çinliler tarafından kabul görmemiş ve Wusunlar Büyük ve Küçük Kunmilikler (大-小昆彌) olmak üzere ikiye ayrılmıştır.

Büyük Kunmilerin soyu Prenses Jieyou'dan gelmiştir. Yuanguimi, Xingmi (星靡), Cilimi (雌栗靡) ve Yizhimi (伊秩靡) Wusunların Büyük Kunmileridir. Çinli prensesin soyundan geldikleri için Wusunların Büyük Kunmilik kolu Çinlilerin kontrolü altındadır. Yizhimi'den sonra Büyük Kunmilik hakkında çok fazla kayıt yoktur. Hunların Batı Toprakları'ndaki gücü kırıldıktan sonra Çinlilerin Wusunlara ihtiyacı kalmamıştır. Büyük Kunmilerin bağımsızlık istedikleri hakkında da herhangi bir kayıt yoktur.

Küçük Kunmilerin soyu ise Çinli olmayan bir kadından gelmektedir. Wujiutu, Fuli (拊離), Anri (安日), Mozhenjiang (末振將) ve Anlimi (安犁靡) ise Küçük Kunmilerdir. Küçük Kunmilerin Çinlilerle kan bağı yoksa da onlar da yine Çinlilerin güdümündedir. Özellikle Wujiutu ve Anri'nin Çinlilerle arası oldukça iyidir. Anlimi'den sonra Küçük Kunmilik hakkında çok fazla kayıt yoktur. Büyük Kunmilerin de Wusun soylularından olduğu anlaşılan Beiyuanzhi (卑爰寔) dışında bağımsızlık istedikleri hakkında da herhangi bir bilgiye rastlanmamaktadır.

Milattan sonraki dönemlerde uzunca bir aradan sonra Wusunlara 74 yılında, yine Hun-Çin savaşları vesilesiyle Çin kayıtlarında çok az olsa da rastlanmaktadır. Wusunların yıkılışı ise 437 yılında Cücen (蠕蠕 Ruru) saldırıları sonucunda olmuştur. Gök-Türk Kağanlığı kurulunca Wusunlar da onların hâkimiyeti altına girmiştir. Wusunların adının siyaseten zikredildiği son tarih 938'dir. Daha sonraki dönemlerde Wusunlardan daha çok coğrafi terimler belirtilirken bahsedilmiştir.

Kaynaklar

Wusun tarihini araştırmak isteyen kişilerin bakabileceği ilk ve en önemli ana kaynak Çinlilerin yazmış olduğu hanedan tarihleridir. Bu hanedan tarihleri 24² tanedir. Biz tezimizde bu kayıtların hepsini kullanmadık. Sadece Wusunlarla ilgili bilgilerin olduğu Shi Ji, Han Shu, Hou Han Shu (後漢書), San Guo Zhi (三國志), Wei Shu (魏書), Jin Shu (晉書), Bei Shi (北史), Sui Shu (隋書), Xin Tang Shu (新唐書), Liao Shi (遼史) ve Yuan Shi'yı (元史) kullandık. Ana kaynaklar dışında birçok yerli ve yabancı araştırma eserden de faydalandık.

Ana kaynaklar hakkındaki bilgiler şu şekildedir:

1. Shi Ji: Tarih kayıtları anlamına gelmektedir. Sima Qian (司馬遷) tarafından M.Ö. 109- 91 yılları arasında yazılmıştır. 130 bölümden oluşur. Han İmparatoru Wu'nun emriyle hazırlanmıştır. Bu eser o döneme kadar olan olayları anlatır. Çin'in genel tarihi ve komşu devletlerle ilişkilerinden bahseder. Diğer

² Ayrıntılı bilgi için bkz. Sema Orsoy, **Çin'in Resmi Hanedalık Kayıtlarında Türk Tarihi İle İlgili Belgeler**, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doğu Dilleri ve Edebiyatları (Sinoloji) Anabilim Dalı.

devletlerin tarih ve kültürleri hakkında da bilgi verir. Tezimizin konusunu oluşturan Wusunlar hakkında da ilk bilgilere bu kayıtlardan ulaşmaktayız. Tezimizde Shi Ji'nin 110. bölümü olan Hun Monografisi ve 123. bölümü olan Fergana (大宛 Dayuan) Monografisi'ndeki Wusunlarla ilgili bilgilerden faydalandık. Zhonghua Shuju yayınevi tarafından basılan 1963 yılındaki nüshayı kullandık.

2. Han Shu: Han Kitabı demektir. Batı Han Devleti (M.Ö. 206-M.S. 25) resmi tarihidir. Eserin yazımına Ban Biao (班彪) tarafından başlanmıştır. O öldükten sonra oğlu Ban Gu (班固) tarafından yazılmaya devam edilmiştir. Eser, Ban Gu yirmi yıllık eser üzerinde çalıştıktan sonra siyasi nedenlerle hapse atılıp orada öldükten sonra kız kardeşi Ban Chao (班超) ve ona yardımcı olan Ma Xu (馬續) tarafından M.S. 111 yılında tamamlanmıştır. 100 bölümden oluşmaktadır. Han Shu, Shi Ji'deki olayların birçoğunu küçük farklarla da olsa kaydetmiştir. Ancak Shi Ji de anlatılmayan pek çok olay Han Shu'da geçmektedir. Han Shu'nun tezimiz için olan önemi Çin tarihleri arasında Wusunlar hakkında en fazla bilgi veren eser olmasıdır. Han Shu 94. bölüm olan Hun Monografisi, 96. bölüm olan Batı Toprakları Monografisi³, 61. bölüm olan Zhang Qian ve Li Guang Li Biyografileri, 8. bölüm olan İmparator Xuan'ın (宣) biyografisi, 11. bölüm olan İmparator Ai'yi (哀) biyografisi, 69. bölüm olan Zhao Chongguo (趙充國), Xin Qingji (辛慶忌) biyografileri, 70. bölüm olan Fu Jiezi (傅介子), Chang Hui (常惠), Chen Tang (陳湯) ve Duan Huizong (段會宗) biyografileri, 78. bölüm olan Xiao Wangzhi (蕭望之) biyografisi, 79. bölüm olan Feng Fengshi (馮奉世) biyografisi ve 99. bölüm olan Wang Mang (王莽) biyografisi tezimizin omurgasını oluşturan bölümlerdir. Tezimizde Zhonghua Shuju yayınevi tarafından basılan 1964 yılındaki nüshayı kullandık.

3. Hou Han Shu: Sonraki Han Kitabı anlamına gelmektedir. Doğu Han Devleti resmi hanedan tarihidir. Song (宋) Devleti (420-479) döneminde Fan Ye (范曄) tarafından yazılmıştır. Eserde toplam 120 bölüm vardır. Bu eser Wusunların milattan sonraki ilk dönemleri hakkında az da olsa bilgi vermektedir. Ayrıca Hun-Çin savaşı hakkında da kayıtlar vardır. Bu eserdeki 19. bölüm olan Geng Gong (耿恭)

³ Bu bölümde Wusunlar hakkında en fazla bilgi veren Wusun Devleti kısmı vardır.

biyografisi, 47. bölüm olan Ban Chao biyografisi, 45. bölüm olan Yuan An biyografisi, 89. bölüm olan Güney Hun Monografisi, 90. bölüm olan Xianbei (鮮卑) Monografisi ve 88. bölüm olan Batı Toprakları Monografisi'ndeki kayıtları kullandık. Tezimizde Zhonghua Shuju yayınevi tarafından basılan 1973 yılındaki nüshasından faydalandık.

4. San Guo Zhi: “Üç Devlet Kayıtları” demektir. Wei (魏) (220-280), Shu Han (蜀漢) (221-263) ve Wu (吳) (222-280) devletlerinin resmi hanedan tarihidir. Bu eser Jin (晉) Devleti (265-420) döneminde Chen Shou (陳壽) tarafından yazılmıştır. 65 bölümden oluşmaktadır. Bölümlerin 30'u Wei Kitabına, 15'i Shu Han kitabına ve 20'si Wu kitabına aittir. 90. bölüm olan Wuhuan, Xianbei ve Dongyi devletlerinin anlatıldığı bölümde Wusunların Wei Devleti'ne haraç ödediği bilgisi vardır. Tezimizde Zhonghua Shuju yayınevi tarafından basılan 1964 yılındaki nüshasından faydalandık.

5. Wei Shu⁴: Tabgaçların resmi tarihidir. Wei Shou (魏收) tarafından yazımına 551 yılında başlanmış ve 554'te tamamlanmıştır. 114 bölümden oluşmaktadır. Ancak bu bölümlerden bazıları kaybolmuştur. Bunun üzerine Bei Shi'dan eklemeler yapılmıştır. 102. bölüm olan Batı Toprakları Monografisi'nde Wusunların son dönemdeki siyasi olayları ve yıkılışları hakkında bilgi vermektedir. Tezimizde Zhonghua Shuju yayınevi tarafından basılan 1974 yılındaki nüshasından faydalandık.

6. Jin Shu: “Jin Kitabı” demektir. Jin Hanedanı'nın resmi tarih kitabıdır. Tang (唐) Devleti (618-907) döneminde Fang Xuanling (房玄齡) başkanlığındaki 20 kişiden fazla bir ekip tarafından 648 yılında tamamlanmıştır. Toplamda 130 bölüm vardır. 97. bölüm olan “Sı Di” bölümünde Wusunların yaşadığı coğrafya hakkında çok küçük bir bilgi vardır. Tezimizde Zhonghua Shuju yayınevi tarafından basılan 1974 yılındaki nüshasından faydalandık.

7. Bei Shi: “Kuzey Tarihi” anlamına gelmektedir. Kuzey Wei, Batı Wei, Doğu Wei, Kuzey Zhou, Kuzey Qi ve Sui Hanedanlarının resmi tarihinden bahseder. Yazımına 643 yılında Li Dashi (李大師) tarafından başlanılmıştır. Ancak eserin

⁴ Wei Shu'nun tezimizi ilgilendiren bölümüyle Bei Shi'nın ilgili bölümndeki bilgiler hemen hemen aynıdır.

tamamlanması onun ölümünde sonra 659 yılında oğlu Li Yanshou (李延壽) tarafından gerçekleştirilmiştir. 386 ve 618 yılları arasındaki olaylar anlatılır. Eser toplamda 100 bölümden oluşmaktadır. 97. bölüm olan Batı Toprakları Monografisi'nde Wusunların son dönemdeki siyasi olayları ve yıkılışları hakkında bilgi vermektedir. Tezimizde Zhonghua Shuju yayınevi tarafından basılan 1974 yılındaki nüshasından faydalandık.

8. Sui Shu: Sui Hanedanı'nın resmi tarihidir. Wei Zheng'in (魏徵) başkanlığında Yan Shigu (顏師古), Kong Yingda (孔穎達) ve Zhangsun Wuji (張孫無忌) tarafından 636 yılında tamamlanmıştır. Toplamda 85 bölüm vardır. 84. bölüm olan Bei Di Monografisinde Wusunların Gök-Türklerin eski topraklarında yaşadığı kaydı vardır. Tezimizde Zhonghua Shuju yayınevi tarafından basılan 1982 yılındaki nüshasından faydalandık.

9. Xin Tang Shu: “Yeni Tang Kitabı” demektir. Tang Hanedanı'nın resmi tarihidir. İmparator Renzhong'un (宋仁宗) emriyle eserin yazımına Ouyang Xiu (歐陽修), Song Qi (宋祁) başkanlığındaki bir ekip tarafından 1044 yılında başlanmış ve tamamlanması 1060 gerçekleşmiştir. Toplamda 225 bölümden oluşmaktadır. 43. bölüm olan Coğrafya Bölümünde Wusunları yaşadığı yer hakkında bilgi vermektedir. Ayrıca 215. bölüm olan Türkler Monografisinde de Wusunları dili hakkında kayıt vardır. Tezimizde Zhonghua Shuju yayınevi tarafından basılan 1975 yılındaki nüshasından faydalandık.

10. Liao Shi: Liao tarihi anlamına gelmektedir. Kubilay Han tarafından Çin'de kurulan Yuan Hanedanı zamanında yazılan Liao Hanedanı'nın resmi tarihidir. Tuotuo (脫脫) tarafından 1344 yılında tamamlanmıştır. Eser 116 bölümden oluşmaktadır. 4. bölüm olan Taizhong Biyografisi'nde Wusunlardan siyasi olarak son kez bahsetmektedir. 46. bölüm olan Baiguan'da ve 36. bölüm olan Bing Wei'de de Wusunlar hakkında çok kısa bilgi vardır. Tezimizde Zhonghua Shuju yayınevi tarafından basılan 1974 yılındaki nüshasından faydalandık.

11. Yuan Shi: Yuan Tarihi anlamına gelmektedir. Yuan Hanedanı'nın resmi tarihidir. Song Lian'in (宋濂) başkanlığı altındaki ekip tarafından 1370 yılında yazılmıştır. Eser 210 bölümden oluşmaktadır. 151. bölüm olan Guta Lahun

Biyografisinde Wusunlardan coğrafi yer adı olarak son kez bahsetmiştir. Tezimizde Zhonghua Shuju yayınevi tarafından basılan 1976 yılındaki nüshasından faydalandık.

Araştırma eserler ana kaynaklarda yazan kayıtları değerlendirmede çok önemli bir rol oynamaktadır. Bu yüzden tezimizde de birçok araştırma eserden faydalandık. Burada bu konuyu daha önce incelemiş olan kişiler hakkında bilgi vermeye çalışacağız.

Araştırma eserler hakkındaki bilgiler şu şekildedir:

1. Zeki Velidi Togan, “Umimi Türk Tarihine Giriş” adlı Türk tarihini bir bütün olarak incelediği eserinde Wusunlardan bahsetmektedir. Togan’ın bu eserde Wusunların Türk olduğu görüşünü savunduğu çıkarımı yapılabilmektedir.

2. İbrahim Kafesoğlu, Türk tarihçilerinin adeta başucu kitabı olan “Türk Milli Kültürü” eserinde Wusunları, Meta Han’ın kurduğu Turan Birliği’nin bir üyesi olduğu için Türk kabul etmektedir. Bu düşüncenin önemi Wusunların Türk olduğu görüşünü farklı bir açıdan ele almasıdır. Kafesoğlu ayrıca “Eski Türk Dini” adlı makalesinde Türklerin tek tanrı inancı açıklamıştır. Bu durum da her ne kadar Wusunların inancı hakkında elimizde kayıt olmamasına rağmen bir fikir edinmemizi sağlamıştır.

3. Hikmet Tanyu’nun “İslamlıktan Önce Türklerde Tek Tanrı İnancı” adlı eseri de Kafesoğlu’nun “Eski Türk Dini” adlı makalesindeki aynı sebeplerden dolayı Wusunlar için önemlidir. Tanyu ayrıca kurt efsanesinden de bahsetmiştir.

4. Bahaeddin Ögel, 1948 yılında yayınladığı “Çin Kaynaklarına Göre Wusun’lar ve Siyasî Sınırları Hakkında Bazı Problemler” adlı makalesinde Wusunların yaşadığı coğrafya hakkında ana kaynak okuması yapmış ve araştırma eserlerle de değerlendirmelerini zenginleştirmiştir. Bunun sonucunda bu konu hakkında faydalandığımız bir eser olmuştur. Ancak Ögel’in yazdıkları biraz karmaşıktır. Ögel aynı makalesinde Wusunların üçüncü göçünün tarihini de M.Ö.139-125 yılları arasında veren araştırmacılarıdır. Göçün tarihi üzerinde bir mutabakat yoktur. Ancak tarihi süreci incelediğimizde göçün bu tarihler arasında gerçekleşmesi oldukça mümkündür. Bunlara ek olarak Ögel, “Büyük Hun İmparatorluğu” kitabının ikinci cildinde Türklerdeki avlanma çeşitlerinden bahsetmiştir. Bu sayede Wusunların yaptığı sporlar ile ilgili bilgi sahibi olmaktadır. Ögel, Türk Mitolojisi adlı eserinde kurt efsanesinden bahsetmiştir. Bu durum da Wusunlardaki kurt efsanesini düşünmemizi sağlamıştır. Ayrıca “Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi” tezimizle ilgili önemli bilgiler içermektedir.

5. Ayşe Onat, “Çin Kaynaklarında Türkler Han Hanedanı Tarihinde Batı Bölgeleri” adlı kitabında Han Shu 61. ve 96. bölümün tam çevirisini yapmıştır. 61. ve 96. Bölüm içerisinde Wusunlarla ilgili önemli kısımlar vardır. Ancak bu eserde sadece çeviri yapmış, Wusunlarla ve diğer devletler ile ilgili değerlendirmelerde bulunmamıştır. Çalışma kıymetlidir. Ancak Wusun Tarihi’ni anlamak için yeterli değildir.

6. Ahmet Taşağıl, “Eski Türk Boyları: Çin Kaynaklarına Göre” adlı kitabında Wusunlarla ilgili bir bölüme de yer vermiştir. Burada Wusunların tarihini genel olarak kısaca anlatmıştır. Ayrıca araştırma eserlerden de faydalanmıştır. Ancak Wusunlar bölümü onlar hakkında önemli bilgiler verse de ayrıntı içermemektedir. Ayrıca bu bölümde anlatılan olaylar arasında neden-sonuç ilişkisi kurulmadığı görülmektedir. Bilgiler kronolojik olarak verilmiştir. Kitap Wusunları anlatması bakımından değerlidir. Ancak Wusunların tarihini bir bütün olarak anlatmamaktadır. Bununla birlikte Taşağıl bahsettiğimiz kitapta ve “Türkler” adlı külliyatta yer alan “İslam Öncesi Devrede Yaşayan Türk Boyları” adlı makalesinde Wusunların yerleştiği bölgenin İli Nehri ve Tanrı Dağları arasında olduğunu ayrıca Issık Göl civarında yaşadıklarını belirtmesi Wusunların yaşadığı coğrafyayı anlatması bakımından çok önemlidir.

7. Kürşat Yıldırım, “Çin Kaynaklarında Türkistan Şehirleri” ve “Doğu Türkistan’ın Tarihi Coğrafyası” adlı kitaplarında Türkistan’daki yer adları hakkında çok önemli bilgiler vermektedir. Biz de tezimizde Çin ana kaynaklarında geçen yer adlarının Türkçe karşılığını bu kitaplardan faydalanarak düzenlemeye çalıştık. Kitap oldukça geniş hacimlidir. Kitapta yazılanların anlaşılabilmesi için sadece tarih değil coğrafya da bilinmelidir.

8. Hsiao Matsuda, “古代天山历史地理学研究 (Eski Tanrı Dağları’nın Tarihi Coğrafyası Üzerine Bir Araştırma)” adlı kitabında Wusunların yaşadığı coğrafya hakkında mükemmel tespitler yapmıştır. Tezimizin Coğrafya bölümünde oldukça faydalandık. Matsuda, Wusunların yerinin Issık Göl’ün batısına, Çu Nehri’ne hatta İli Nehri’nin güneyine ulaştığından bahsetmiştir. Bununla birlikte Wusunların Tanrı Dağları merkezli bir devlet olduğunu da belirtmiştir. Ayrıca Matsuda aynı eserinde Wusunların Türk olduğu görüşünü de dile getirmiştir.

9. Qian Boquan, “乌孙和 月氏在河西 的故地及其西 迁 的经过 (Wusun ve Rouzhi'nin Hexi Koridorunda Anavatanı)” ve Batıya Göçleri adlı makalesinde Wusunların kökeni hakkında önemli bilgiler vermiştir. Bu bilgiler arasında en önemlisi Wusunların isimlerindeki “mi” ekinin Türkçe bir ek olduğunu ispat etmeye çalışmasıdır. Böylelikle Wusunların Türk olduğu tespitini yapmıştır. Ayrıca aynı makalede Wusunların üçüncü göçünün tarihini de M.Ö. 141 olarak vermiştir. Bu tarih doğru olabilir. Bunlardan başka Qian Boquan Wusun kelimesinin Kazak kelimesinin Çince karşılığı olan “曷萨 Hesa” kelimesinin eski çevirisi olabileceği görüşünü de ileri sürmüştür.

10. Wang Mingzhe (王明哲) ve Wang Binghua'nın (王炳华) 1983 yılında “乌孙研究 (Wusunlar Üzerine Bir Araştırma)” adlı kitabı tezimiz için çok önemli bir yer tutmaktadır. Çünkü 24 Çin Tarihi içerisindeki Wusunlarla ilgili bölümlerin çoğu bu kitapta incelenmiştir. Bu durum da Wusunlarla ilgili bölümlere ulaşmamızı kolaylaştırmıştır. Ancak kitapta Wusunları anlatan Han Shu'daki bazı metinler yoktur ve Wei Shu'da Wusunları anlatan Batı Toprakları bölümü ise hiç dahil edilmemiştir.

11. Lev Nikolayaviç Gumilëv “Hunlar” adlı eserinde Wusunlar hakkında ana kaynaklara ve araştırma eserlere dayanarak geniş bilgiler vermektedir. Ancak yanıltığı bir nokta vardır. Wusunların M.Ö.158- 154 yılları arasında göç ettiğini belirtmektedir. Ancak bu tarihlerde Wusunların göç etmesi tarihsel açıdan mümkün değildir. Çünkü Wusunların ikinci ve üçüncü göçlerinin ikisinde de Yuezhilara saldırarak onların yerlerine yerleşmiştir. Çin kaynaklarına göre bu tarihler arasında savaş olmamıştır. Zaten Kunmo Liejiaomi de o sırada 20-24 yaşları arasındadır ve hâlâ Hunların emrindedir.

12. Cristopher I. Beckwith “İpek Yolu İmparatorlukları: Bronz Çağı'ndan Günümüze Orta Asya Tarihi” adlı kitabında Wusunlar hakkında birçok bilgi vermiştir. Bunlardan birincisi Wusunların üçüncü ve son göçünün tarihini M.Ö.133- 132 olarak verilmesidir. Bu tarih çok büyük ihtimalle doğrudur. Bahaeddin Ögel'in görüşünü desteklerken, Gumilëv'in görüşünü de çürütmektedir. Bu görüş Çin ana kaynaklarına uygundur. Bunların dışında Beckwith Wusunların Aryan olduğunu iddia etmektedir. Ancak bu görüşünü temellendirememektedir. Beckwith ayrıca Wusun kelimesinin

Sanskritçedeki “Aświn” yani “Atlı Adamlar” olduğunu iddia etmektedir ki bu da daha fazla belgeye muhtaçtır.

13. Craig Benjamin, “The Yuezhi Migration and Sogdia” adlı makalesinde Yuezhilarla sürekli yolları kesişen Wusunlar ile bilgilere yer vermiştir. Yukarıda bahsettiğimiz üçüncü göçün tarihini M.Ö. 132 olarak vermiştir. Bu tarihin doğru olması yüksek bir ihtimaldir.

14. Shen Xianghui (沈相輝), “乌孙公主考论 (Wusun Prensesi Üzerine Araştırma)” adlı makalesinde “Wusun Prensesi” unvanının Prenses Liu Jieyou’ya ait olduğunu ispatlarken, Wusunlara her giden prensesin bu unvana sahip olmadığını belirtmektedir.

15. Elena Efimovna Kuzmina, The Origin of the Indo-Iranians adlı kitabında Wusunların Hint Avrupalıların İran kolundan olduğu görüşünü dile getirmiştir.

16. Y. A. Zadneprovskiy, “The Nomad Of Northern Central Asia After The Invasion Of Alexander” adlı makalesinde Wusunların Hint Avrupalıların İran kolundan olduğu görüşünü ileri sürmüştür. Zadneprovskiy ayrıca Wusunların gömüldüğü mezarların kurgan şeklinde olduğunu söylemiştir. Bu durum da bizim Wusun-Türk bağlantısını geliştirmemize katkı sağlamıştır.

17. B. A. Litvinsky-M. Hussain Shah- R. Shabani Samghabadi, yayınladıkları “The Rise Of Sasanian Iran” adlı makalede Wusunların Hint Avrupalıların İran kolundan olduğunu öne sürmüşlerdir.

18. Ruth I. Meserve, “The Religious Traditions of Asia: Religion, History, and Culture” adlı kitabında Wusunların Hint Avrupalıların İran kolundan olduğunu düşünmektedir.

19. Peter Benjamin Golden, “Courts And Court Culture In The Proto-Urban And Urban Developments Among The Pre-Chinggisid Turkic Peoples” adlı makalesinde Wusunların Hint Avrupalıların İran kolundan olduğu görüşünü savunmaktadır. “An Introduction to the History of the Turkic Peoples” adlı makalesinde de Wusun ve Aşina kelimeleri arasında bağlantı kurarak Aşina kelimesinin de Farsça ya da Toharca olduğunu ileri sürmüştür. Bununla birlikte bunu ispatlayacak delilleri sunmamıştır.

20. Victor Mair ve Fangyi Cheng da birlikte yayınladıkları “The Relationship Early Turks with the Wusun” adlı makalede Wusun kelimesinin Farsça olabileceğini savunmuştur. 14., 15., 16., 17., 18. ve bu 20. eserin temel bir problemi vardır. Wusunların konuştuğu dil üzerinden tespit edilerek Wusunları bir şekilde Hint Avrupalıların İran koluna bağlama çabaları söz konusudur. Ancak Çinlilerin yazdığı ve ana kaynak olan Xin Tang Shu’nun 6055. sayfasında Wusunların Türkçe konuştuğu ve geleneklerinin Gök-Türkler ile hemen hemen aynı olduğunu belirtmektedir. Bu yüzden bu görüşler oldukça problemlidir. Çünkü Wusunları dil üzerinden bir kökene bağlama çabasına girişmelerine rağmen Türkistan coğrafyasında kurulan bir devlet için Türkçeyi özellikle dikkate almamışlardır.

21. E.G. Pulleyblank, “The consonantal system of Old Chinese” adlı makalesinde Wusunların isimlerindeki “mi” ekinin Toharca bir ek olduğunu ispat etmeye çalışmaktadır. Bu yüzden Wusunların Hint Avrupalıların Tohar kolundan olduğu üzerinde durmaktadır. Pulleyblank ayrıca eski Çince’den yeniden inşa edilen “ahsmən” kelimesinin daha sonraki dönemde “ousuən” kelimesine dönüştüğünü ve bu kelimenin Wusun kelimesiyle bağlantılı olabileceği fikrini öne sürmüştür. Çeşitli dil ve ses bilimi spekülasyonları gibi görünen bu görüş de daha fazla belgeye ihtiyaç duymaktadır.

22. William G. Boltz, “Language And Writing” adlı makalesinde Wusunların Hint Avrupalıların Tohar kolundan olduğunu dile getirmiştir.

23. Colin P. Masica, “The Indo-Aryan Languages” adlı kitabında Wusunların Hint Avrupalıların Tohar kolundan olduğu görüşünü savunmuştur.

24. Richard N. Frye, “The Heritage of Persian” adlı kitabında Wusunların Hint Avrupalıların Tohar kolundan olduğu görüşünü dile getirmiştir. Yazara göre Fars kültürü ve dili bütün tarihimizin köklerinde mevcuttur. Problemleri olan bu araştırmacı da Xin Tang Shu’nun 6055. sayfasında geçen açık bilgileri dikkate almamıştır.

25. J. P. Mallory, “In Search of the Indo-Europeans: Language, Archaeology, and Myth” adlı kitabında Wusunların Hint Avrupalıların İran veya Tohar kolundan biri olduğunu iddia etmiştir. Ancak hangisinden olduğuna karar verememiştir.

26. W. Eberhard, “Çin’in Şimâl Komşuları” adlı kitabında Wusunları Türk, Hint Avrupalı ve Moğol kabul etmemektedir. Eberhard ayrıca Wusunların şarabı

hakkında da bilgiler vermiştir. Eberhard'ın bu konu hakkında bir bütün olarak kaynakları değerlendirmedeği anlaşılmaktadır.

27. Li Qian, “乌孙: 远在伊犁河畔 (Wusun: İli Nehrinden Çok Uzakta)” ve “细君公主和亲乌孙对汉文化的影响 (Prensess Xijun' un Wusun ile Evliliğinin Han Kültürü Üzerindeki Etkisi)” adlı makalelerinde Kazak Türklerini oluşturan halklardan birinin de Wusunlar olduğunu belirtmiştir. Kazak Türklerinin ve Wusunların yaşadığı coğrafyanın aşağı yukarı aynı olması sebebiyle bu görüş mantıklı gözükmektedir. Bunun dışında Li Qian, “Wusun: İli nehrinden çok uzakta” adlı makelesinde Wusunların coğrafyası hakkında Tanrı Dağları'nın kuzeyindeki Tarbagatay (塔尔巴哈台 Taerbahatai) Dağlarına, doğuda Manas Nehri'ne ve batıda Balkaş Gölü'nün güneyine kadar ulaştığını belirtmektedir. Ancak bu görüşü büyük bir ihtimalle yanlıştır. Matsuda'nın bu konu hakkındaki görüşleri daha çok gerçeği yansıtıyor gibidir. Li Qian yine aynı makalesinde Wusun kelimesinin iki farklı anlamından bahsederek ilk anlamında “karanlığa (siyaha)” tapmak diğeri ise “bütün olarak uyum ve bir araya gelmek” demek olduğunu belirtmiştir. Ancak hiçbir kaynak göstermediği gibi bir açıklama da yapmamıştır. Aksi ispat edilene kadar şu an için kabul edilebilir bir görüştür. Li Qian ayrıca Çin ana kaynaklarında geçmeyen eşek ve devenin de Wusunlar tarafından beslenildiğini belirtmiştir. Bu da Wusunlar için önemli bir bilgidir. Li Qian Wusunların Çin kültüründen etkilenererek yerleşik hayata geçtiğinden de bahsetmiştir. Ancak bu görüş yanlıştır. Konar-göçer Wusunlar yerleşik hayata geçmemiş ilkel bir seviyede tarım yapmıştır. “Prensess Xijun' un Wusun ile Evliliğinin Han Kültürü Üzerindeki Etkisi” adlı makalesinde Prensess Liu Xijun'ün yazdığı şiir hakkında edebi bilgiler de vermiştir.

28. Osman Yorulmaz, “Moğol İstilasası Sonrası Kanglılar/kanklılar” adlı makalesinde Kazakların Ulu Cüz'ünün Wusun boy birliği olabileceği görüşünü ileri sürmektedir.

29. Sergei Yatsenko, “Vusunlar” adlı makalesinde Wusunların coğrafyası hakkında bilgi vermiştir.

30. Liu Guofang, “汉代乌孙赤谷城地望蠡测 (Han Hanedanı'ndaki Wusun Chigu Şehri'nin Gözlemi)” adlı makalesinde Wusunlardan kalan arkeolojik

buluntulardan bahsederek tezimiz için oldukça önemli olan bilgileri edinmemizi sağlamıştır.

31. Muharrem Ergin, Oğuz Kağan Destanı: Tercüme Metin, Sözlük adlı eserinde kurtun Türkler için önemini görmekteyiz. Wusunlarda a kurt efsanesi vardır. Wusun-Türk bağlantısını kurmamızda bu eser bize yardımcı olmuştur.

32. Liao Yang, “乌孙族的宗法统治述论 (Wusun Halkının Ataerkil Yönetim Sistemi Üzerine)” adlı makalesinde Wusunların toplum yapısı hakkında bilgi vermektedir. Bu yüzden bu makale Wusunların nasıl bir yapıda devlet olduğunu anlamamızı sağladığı için önemlidir. Liao Yang ayrıca Wusunların başkenti olan Chigu Şehri hakkında bilgiler de vermektedir. Bu yüzden konar-göçer bir topluluk olan Wusunların başkentini tespit etme zorluğu göz önüne alınırsa bu bilgiler oldukça önemlidir.

33. V. V. Barthold, “Four Studies On The History Of Central Asia” adlı eserinde Wusunların başkenti Chigu Şehri’nden bahsetmektedir.

34. Wu Yongzheng ve Zhao Yingsha birlikte yayınladıkları “乌孙民族体育初探 (Wusun Ulusal Sporunun Analizi)” adlı makalede Wusunların kültür hayatını oluşturan öğelerden birisi olan spor hakkında bilgi vermiştir. Çin kaynaklarında geçen at binme, ok atma ve güreş gibi sporların değerlendirmesini yapmışlardır.

35. Ma Yong ve Sun Yutang, “The Western Regions under the Hsiung-nu and Han” adlı makalelerinde Wusunlarla ilgili mezarlardan ve arkeolojik kalıntılardan bahsetmiştir Bu çalışma da Wusunların kültürü hakkında bilgilerimizi artırmamıza imkân vermiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

WUSUNLARIN SİYASİ TARİHİ

Bu bölümde, Asya tarihinin seyrini değiştiren, Hun-Çin savaşının doğrudan bir tarafı olan Wusunların tarihini, Wusun hükümdarları olan Kunmo (昆莫) ve Kunmillerinin (昆彌) dönemlerini, kronolojik olarak siyasi olayları verirken belgelerdeki birbiri ile çelişen ifadelerin de değerlendirmesini yaparak doğruya ulaşmaya çalışacağız.

Wusunlar hakkındaki kısıtlı ilk bilgilere aşağıda ayrıntılı olarak bahsedeceğimiz Zhang Qian'in (張騫) raporları sayesinde ulaşmaktayız. Bununla birlikte Çinli komutanların biyografilerinde anlatılan Hun (匈奴 Xiongnu) ile Çin arasında yüzlerce yıl süren savaşlarda da Wusunlar kendilerine az da olsa yer bulabilmiştir. Ayrıca, Wusunlar hakkında yapılan Çince araştırmalar da konumuz hakkındaki karanlıkta kalan noktaları aydınlatmamıza fayda sağlamaktadır.

Wusunların siyasi bir güç olarak tarih sahnesine çıkışı tarihi kayıtlarda Nandoumi'nin (難兜靡) ölümü ile başlamasına rağmen, onun ölümünden önce de Wusunların var olduğu kaynaklardan açıkça anlaşılmaktadır, ancak bu konu hakkında elimizdeki belgeler oldukça sınırlıdır.

1.1. Nandoumi Dönemi (難兜靡) (?- M.Ö. 177)

İlk Wusun hükümdarı olarak görünen Nandoumi'nin hayatı hakkında bilgi yoktur. M.Ö. 177 yılında ölümüyle birlikte Wusunlar siyaseten tarih sahnesine çıktığı için kendisinin varlığından haberdar olmaktayız. Nandoumi'nin ölümü hakkında ise Shi Ji ve Han Shu'da izaha muhtaç iki farklı ifade vardır. Bu durum da Wusunların tarihini araştıran kişilerin doğru bilgiye ulaşmasını zorlaştırmaktadır.

Shi Ji'nin 123. bölümü olan Fergana (大宛 Dayuan) Monografisi'nde, Zhang Qian'in imparator ile olan konuşmalarında Nandoumi'nin Hunlar tarafından öldürüldüğü kaydedilmektedir.⁵

Han Shu'nun 61. bölümü olan Zhang Qian Biyografisi'nde ise Zhang Qian'in imparator ile olan konuşmalarında Wusunların ve Büyük Yuezhiların (大月氏)⁶, Qilian (祁連) ve Dunhuang (敦煌) bölgelerinin arasında birlikte yaşadığından, daha sonra Büyük Yuezhiların, Wusunlara saldırarak Nandoumi'yi öldürdüğünden bahsetmektedir.⁷

Yukarıdaki ifadelerde açıkça görülmektedir ki, Nandoumi'yi kimin öldürdüğü kesin değildir. Bu durumda hangi kaynağın daha güvenilir olduğunu tespit etmemiz ve değerlendirmemizi ona göre yapmamız gerekmektedir. Birincisi, Shi Ji'nin yazılış tarihi M.Ö. 109- 91 yılları arasındadır. Han Shu'nun yazılış tarihi ise M.S. 111'dir. Shi Ji'nin yazıldığı döneme bakılırsa Çin Doğu Türkistan'da daha yeni hâkimiyet kurmaya başlamıştır, ancak Han Shu'nun yazıldığı dönemde Çin, Doğu Türkistan'da kurduğu ittifaklarla Hunların gücünü kırmayı başarmıştır. Yani Çin bölgeye hâkim olduğu için daha net bilgilere sahiptir. O halde Han Shu'nun yazıldığı dönem dikkate alınırsa Shi Ji'ye göre daha doğru bilgiler vermesi muhtemeldir diyebiliriz. İkincisi ise Zhang Qian'nin elçi olarak Batı Toprakları'na gidip döndükten sonra imparatora verdiği bilgiler Han Shu'daki kayıtlarda Shi Ji'dekilere göre daha nettir.

Zhang Qian Batı Toprakları'na elçi olarak iki kere gitmiştir. İlki İmparator Wu'nun (武) emriyle M.Ö. 139 yılındadır. Büyük Yuezhilar ile ittifak kurmak için gönderilen Zhang Qian, bu sırada Hunlara esir düşmüş ve kaçarak 13 yıl sonra devletine geri dönebilmiştir. Döndükten sonra imparatora sunduğu raporda Fergana (Dayuan), Büyük Yuezhi, Baktriya (大夏 Daxia) ve Kanglı (康居 Kangju)⁸ gibi devletlerden bahsetmiştir. Ancak, Wusunlara gitmediğini hem Shi Ji hem de Han

⁵ Shi Ji, s. 3168.

⁶ Yuezhilara Rouzhilar da denmektedir.

⁷ Han Shu, s. 2692.

⁸ Çinliler İli ve Seyhun Nehirleri arasındaki bölge için Kangju adını kullanmıştır (bk. Kürşat Yıldırım, "Büyük Hun Devleti'nde Beylerin İdare Sahaları", **Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı**, C. 118, S. 232, Ocak-Şubat 2018, s. 4.); Semerkand için de Kangju deyiimi kullanılmıştır (bk. Bahaeddin Ögel, **Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi**, C. 2, TTK, 2015, s. 311.

Shu'daki kayıtlardan anlıyoruz. İki kayıtta da aynı ifade geçmektedir. Zhang Qian, imparatora şöyle demiştir: “*Ben Hunların arasında yaşarken Wusun kralının unvanının Kunmo olduğunu duydum...*”⁹. Bu ifadeden de açıkça anlaşılmaktadır ki, Zhang Qian Wusunlara gitmediği için onlar hakkında edindiği bilgiler kulaktan dolmadır. Bu konu hakkında Han Shu'nun, Shi Ji'den daha kullanılabilir bir kaynak olduğuna başka bir delil de yukarıda verdiğimiz alıntının devamında söylenenlerdir. Shi Ji'de “*Hunlar Kunmo'nun babasına saldırdı ve onu öldürdü...*”¹⁰ ifadesi geçmekteyken, Han Shu'da “*Kunmo'nun babası Nandoumi... Büyük Yuezhiler Nandoumi'ye saldırarak öldürdüler...*”¹¹ denilmektedir. Görülmektedir ki, Zhang Qian'e dayanan Shi Ji'deki kayıt Kunmo'nun babasının adını dahi bilmemekten dolayı Han Shu'da açıkça zikredilmektedir. Bu durumun sebebi, Zhang Qian'in yukarıda bahsettiğimiz gibi elçi olarak iki kez gönderilmesidir. M.Ö. 139'da ilk gittiği görevden M.Ö. 125'te döndükten sonra imparatora anlattıkları Shi Ji'nin 123. bölümü olan Fergana (Dayuan) Monografisi'nde kayıtlıyken, M.Ö.119- 115 yılları arasında ikinci kez gittiği görevden sonra anlattıkları Han Shu'nun 61. bölümü olan Zhang Qian Biyografisi'nde kayıtlıdır. Ayrıca Zhang Qian ikinci görevinde doğrudan Wusunlara gitmiştir. Bununla birlikte Han Shu yazılırken konuyla alakalı Zhang Qian'in ifadelerinden başka bilgiler de eklenmiş olmalıdır. Çünkü Shi Ji'nin yazımı ile Han Shu'nun yazımı arasında yaklaşık 200 yıl vardır. Bahaeddin Ögel de bu konu hakkında Han Shu'da geçen “*...Kunmo güçlenince, babasına karşı işlenen suçların intikamını almak için Chanyu'den (單于) izin istedi ve bunun üzerine batıdaki Büyük Yuezhilere saldırarak onları yendi...*” kaydından yola çıkarak Kunmo'nun babasının Hunlar tarafından öldürülmesi durumunda kendisinin Büyük Yuezhilere değil Hunlara saldırması gerektiğini ifade etmektedir.¹²

Yukarıdaki izahlarımızdan sonra ve alıntı yaptığımız belgelerin ışığında Kunmo'nun babası Nandoumi'yi, Hunların değil Büyük Yuezhilerin öldürdüğü

⁹ Shi Ji, s. 3168; Han Shu, s. 2691.

¹⁰ Shi Ji, s. 3168.

¹¹ Han Shu, s. 2692.

¹² Bahaeddin Ögel, “Çin Kaynaklarına Göre Wu-sun'lar ve Siyasî Sınırları hakkında Bazı Problemler”, DTICFD, C. 6, S.4, 1948, s. 261.

kanaatindeyiz. Kayıtlar arasındaki tezatlık Zhang Qian'in Wusunlara gitmeden önce ve gittikten sonra imparatora sunduğu bilgilerden kaynaklanmış olmalıdır.

Nandoumi'nin kim tarafından öldürüldüğü konusunda sonra, karşımıza başka bir problem daha çıkmaktadır. Onun öldüğü zaman Wusunlar, Hun hâkimiyetine nasıl girmiştir? Hun hâkimiyeti altına girişin M.Ö. 177'de olduğunu, Chanyu Mete'nin (冒頓 Modu) Çin imparatoruna M.Ö. 176 yılında yazdığı mektuptan kesin olarak bilmekteyiz, ancak mektupta Büyük Yuezhilar ile yapılan savaştan bahsedilirken Wusunlarla savaş yapıp yapılmadığı hakkında bir bilgi yer almamaktadır. Hunların, Büyük Yuezhilar ile yaptığı savaşın tarihi M.Ö. 177'dir ve Çin'e yazılan mektubun tarihi ise M.Ö. 176'dır. Han Shu'da geçen "Büyük Yuezhilar Nandoumi'ye saldırarak öldürdüler ve onun topraklarını ele geçirdikten sonra halkı Hunlara kaçtı" ifadesi bir yıllık süre içinde olmuştur. Ancak bu bir yıllık süre içinde Wusunlar ile Hunların ilişkilerinden söz edilmemektedir.

Bahaeedin Ögel de bu konu hakkında Wusunların, Büyük Yuezhilar ile yapılan savaş sırasında Hunlar tarafından barış yoluyla hâkimiyet altına alındığından bahsetmektedir.¹³

Çinli araştırmacı Qian Boquan, Han Shu 3756. sayfadaki bilgilerden faydalananarak Çin İmparatoru Wen'in (文) Qianyuan (前元) Saltanat Dönemi'nin 3. yılında (M.Ö. 177), Çin'in Hunların Sağ Bilge Beyi'ni (右賢王 You Xianwang)¹⁴, Henan (河南: "Sarı Irmak'ın Güneyi") toprağını ele geçirmesi üzerine Hun ve Çin devletleri arasında günümüzdeki Shaanbei (陕北) ve Ningxia (宁夏) bölgelerinde şiddetli savaşların olduğunu, Büyük Yuezhiların da Hunların sağ kanadının zayıflaması durumundan faydalananarak Wusunlara saldırıp Nandoumi'yi öldürerek onların topraklarına yerleştiğini, bu sefer de Hunların Sağ Bilge Beyi'nin bu durumu fırsat bilerek Büyük Yuezhilara saldırdığını ve böylelikle Hunların Doğu

¹³ a.g.m., s. 261.

¹⁴ Sağ Bilge Beyine Youtuqiawang (右屠耆王) da denmektedir.

Türkistan'daki topraklara tamamen hâkim olduğundan bahsetmektedir¹⁵. Yani o da Wusunların savaşız bir şekilde itaat altına alındığını söylemektedir.

Büyük Yuezhilar Wusunlara saldırmış, Nandoumi de yine onlar tarafından öldürülmüştür. Wusunların, Hun hâkimiyetine girmesi de Hunların Büyük Yuezhilara hücumu sonucunda barışçıl bir şekilde gerçekleşmiş olmalıdır. Wusunların bu şekilde tabi olması; liderlerini öldüren ve kendilerine büyük zararlar veren Büyük Yuezhiların Hunlar tarafından yenilmesi sonucunda Hunlara karşı oluşan olumlu düşüncelerden ve ayrıca zaten zor durumda olmalarından dolayı gücünün zirvesindeki Hunlara karşı koyamamalarından kaynaklanmış olmalıdır.

1.2. Liejiaomi Dönemi (獵驕靡) (M.Ö. 178- 104)

1.2.1. Liejiaomi'nin Doğumu ve Erken Dönemi

Nandoumi kısmında bahsi geçen Kunmo'nun gerçek adı Liejiaomi'dir. Kunmo kelimesi Wusun krallarına verilen isimdir. Babası Nandoumi Büyük Yuezhiların saldırısı sırasında öldüğü zaman henüz 1 yaşındadır. O hâlde onun doğum tarihi M.Ö. 178 olmalıdır. Küçük yaşta babasız kalırken halkı olan Wusunlar da Hunlara tabi olmuştur. Babası gibi onun da hakkında erken dönem bilgileri çelişkilidir.

Shi Ji'de onun ilk dönemleri hakkında “Kunmo doğduktan sonra vahşi doğaya terk edildi. Kargalar ağızlarında etle ona uçtu ve onu besledi, kurtlar ona koşup sütle besledi. Chanyu şaşırarak onun kutsal biri olduğunu düşündü ve onu himayesine aldı, büyüttü. Yetişkin olduğunda, savaşlarda askerlere liderlik etmesi istendi ve defalarca övgüye değer hizmetler yaptı. Chanyu ona babasının insanlarını (halkını) verdi ve uzun süre Batı Toprakları'nı savunmasını emretti. Kunmo halkına alıştı ve onları eğiterek yakındaki küçük devletlere saldırdı. Yay çekebilen savaş ve saldırma yeteğine sahip on binlerce askeri oldu. Chanyu'nün ölümünden sonra, Kunmo halkını uzaklara göç etmeye yönlendirdi ve Hunlara itaat etmeyi reddettiler. Hunlar saldırmak için birlik gönderdi. Ancak kazanamadılar. Kunmo'nun kutsal biri olduğunu düşündüler

¹⁵ Qian Boquan, “Wusun Ve Rouzhi'nin Hexi Koridorunda Anavatanı ve Batıya Göçleri (乌孙和 月氏在河西的故地及其西迁的经过)”, *Dunhuang Araştırmaları (敦煌研究)*, Nisan 1994, s. 109

ve bir daha ona büyük çapta bir saldırı yapmadılar.”¹⁶ Kaydı yer almaktadır. Ancak burada çok önemli bir mantık hatası vardır. Çünkü yukarıda da belirttiğimiz gibi Shi Ji’de Liejiaomi’nin babasını Hunların öldürdüğü bildirilmektedir. Olay M.Ö. 177 yılında geçmektedir. O halde o dönem Chanyu Mete (Modu) dönemidir. Chanyu Mete (Modu), Liejiaomi’nin hem halkına saldırmış hem de babasını öldürmüş bununla da yetinmeyerek onu yetiştirerek büyütmiştir. Bundan başka belirsiz bir durum da vardır. Ona halkını veren ve askerlerini komuta etmesini sağlayan bir Chanyu vardır. Bu kişi Chanyu Mete (Modu) değil, Bilge Chanyu Jiyu’dür (老上單于稽鬻) çünkü Chanyu Mete (Modu) M.Ö. 174’te öldüğü sırada Kunmo henüz 4 yaşındadır, bu yüzden bu söylenenleri yapamayacak yaştadır.

Han Shu’da onun ilk dönemleri hakkında “*Oğlu Kunmo yeni doğmuştu. Fufu (傅父) Bujiu (布就) onu kucaklayarak kaçtı. Yiyecek aramak için onu otların arasına bırakıp geri döndüğü zaman, bir kurdun onu emzirdiğini gördü. Ayrıca kargalar ağzında et parçalarıyla onun etrafında uçuyordu. Onun kutsal biri olduğunu düşünerek alıp Hunlara götürdü. Chanyu onu sevgiyle büyüttü. Büyüdüğü zaman ona babasının halkını verdi. Kunmo askerleriyle birlikte büyük hizmetler yaptı. Bu sırada Yuezhilar, Hunlar tarafından yenildiler ve Yuezhilar de batıya gelerek Saka (塞 Sai) Kralına saldırdı. Saka (Sai) Kralı güneye çok uzaklara kaçtı. Yuezhiler de onların topraklarına yerleşti. Kunmo büyüyip güçlenince, babasına karşı işlenen suçların intikamını almak için Chanyu’dan izin istedi ve bunun üzerine batıdaki Büyük Yuezhilere saldırarak onları yendi. Büyük Yuezhilar tekrar batıya doğru göç ederek Baktriya (Daxia) topraklarına yerleştiler. Kunmo, Yuezhiların halkını yağmalayarak oraya yerleşti. Askeri gücü giderek arttı ve Chanyu öldüğü zaman yeniden Hun sarayına gelip bağlılık bildirmeyi reddetti. Hunlar ona saldırmak için asker gönderdi, ancak yenilemeyince onun doğüstü bir gücü olduğuna inanarak geri çekildiler.”¹⁷ ifadesi geçmektedir. Han Shu ve Shi Ji karşılaştırıldığında Han Shu’daki bilgiler Nandoumi’nin ölümünü aydınlatırkenki sebepler olan Han Shu’nun yazıldığı dönem ve Zhang Qian’in Wusunlara gitmeden önce ve gittikten sonra imparatora sunduğu bilgilerden dolayı daha kullanılabilir. Ayrıca Kunmo’nun çocukluk ve gençlik*

¹⁶ Shi Ji, s. 3168.

¹⁷ Han Shu, s. 2692.

yıllarındaki olaylar Wusunlara kimin saldırıp Nandoumi'yi de kimin öldürdüğüne başka bir delildir.

Yukarıda alıntı yaptığımız Shi Ji ve Han Shu'da Liejiaomi'ye halkının verildiği, küçük devletlere saldırdığı ve büyük hizmetler yaptığından bahsedilirken Hunların Büyük Yuezhilara da saldırdığından bahsetmektedir. Bu saldırı M.Ö.165¹⁸, M.Ö.161 ya da M.Ö.160 yılında Bilge Chanyu Jiyu'nun son zamanlarındadır. Liejiaomi burada henüz gençtir ve Chanyu'nün himayesi altındadır. Bu sefer sonucunda Büyük Yuezhilar yenilerek kaçtı. Daha sonra Saka Kralına saldırarak onların topraklarına yerleşti. Bu saldırı sırasında Büyük Yuezhi Kralı öldürüldü ve Bilge Chanyu Jiyu onun kafatasından içki kadehi yaptırdı.¹⁹

Han Shu'da Liejiaomi'nin büyüyüp güçlendiği zaman Büyük Yuezhilardan babasının intikamını aldığından daha sonra da Chanyu'nün ölümünden sonra Hunlara itaat etmeyi bırakarak halkını da alarak göç ettiğinden bahsedilmektedir. Ancak herhangi bir tarihten bahsedilmemektedir. Bu durum da olayın ne zaman geçtiği hakkında belirsizliğe yol açmaktadır. Bahaeddin Ögel bu olayın tarihini M.Ö.139-125, Lev Nikolayaviç Gumilëv M.Ö.158- 154, Cristopher I. Beckwith M.Ö.133- 132, Craig Benjamin M.Ö.132 ve Qian Boquan M.Ö. 141 olarak belirlemektedir.²⁰

1.2.2. Zhang Qian'in Kunmo'yu Ziyareti

Yukarıda belirttiğimiz gibi Zhang Qian, Batı Toprakları'nı iki kez ziyaret etmiştir. İkinci gidişi M.Ö. 119-115 yılları arasındadır ve doğrudan Kunmo ile görüşmüştür. Wusunlara tekrar gönderilişinin sebebi ise Wusunlar ile evlilik yoluyla ittifak kurarak onları eski yerlerine geri dönmeye ikna etmek ve Hunların sağ kanadını

¹⁸ William Montgomery McGovern, **The Early Empires Of Central Asia: A Study of the Huns and the part they played in world history**, THE UNIVERSITY of the North Carolina PRESS, 1939, s. 126.

¹⁹ Rene Grousset, **Stepler İmparatorluğu**, Çev.: Halil İncelik, TTK, 2015, s. 43.

²⁰ Bahaeddin Ögel, a.g.m., s. 264.; Lev Nikolayaviç Gumilëv, **Hunlar**, Çev. D. Ahsen Batur, 5. Baskı, Selenge Yayınları, İstanbul, 2013, s. 102.; Cristopher I. Beckwith, **İpek Yolu İmparatorlukları: Bronz Çağı'ndan Günümüze Orta Asya Tarihi**, çev. Kürşat Yıldırım, Odtu Yayıncılık, 2011, s. 6.; Craig Benjamin, "The Yuezhi Migration and Sogdia", 2003.; Qian Boquan, a.g.m., s.212.

prensti ve ölmeden önce babasına, oğlu olan Cenzou'yu (岑陬)²² veliaht ilan etmesini vasiyet etti. Kunmo'nun bu durumu kabul etmesini kabullenemeyen Dalu²³, babasına isyan etti. Bunun üzerine Kunmo, Cenzou'nun emrine 10.000'den fazla atlı vererek onu başka bir yerde konuşlandırırken kendisi de 10.000'den fazla atlıyla savunma durumuna geçti. Böylelikle Wusun Devleti üçe bölünmüş oldu²⁴. Bununla birlikte büyük çoğunluk Kunmo'yu destekliyordu. Wusun Devletinde durum böyleyken Wusunların Çin ile iletişime geçtiğini öğrenen Hunlar, Wusunlara saldırmak istedi. Çin elçilerinin Batı Topraklarındaki diğer devletlerle iletişime geçtiğini duyan Kunmo, M.Ö.110-109 yıllarında Çin'e elçi ile birlikte hediye olarak at göndererek Han Hanedanı ile akrabalık kurmak için Çin'den kendisine bir prenses gönderilmesini istedi. İmparator bu isteği danışmanlarıyla tartıştıktan sonra onlardan evlilik hediyelerinin gelmesinin ardından prenses gönderilmesi kararına vardı. Bu talep üzerine Wusunlar hediye olarak 1000 baş at gönderdi. Bunun üzerine, Çin İmparatoru Wu'nun emri üzerine M.Ö. 108 yılında Prens Liu Xijun (劉細君) Kunmo'ya eş olarak gönderildi. Kunmo ise M.Ö. 104 yılında 74 yaşında öldü.²⁵

Kunmo Liejiaomi döneminde Wusunlar Çinle ilişki geliştirse de tam bir ittifaktan ya da Çinlilerin Wusunların iç işlerine müdahalelerinden söz edilemez. Ayrıca Hunlar her ne kadar eski gücünde olmasalar da yine de üstünlük tamamen Çinlilerin eline geçmemiştir. Ancak Hunların Batı Topraklarındaki hâkimiyetini de yitirmeye başladığını anlamaktayız. Çünkü eskiden hâkimiyeti altındaki Wusunların iç karışıklarından bile Çinliler gibi faydalanamamıştır. Bununla birlikte Wusunların her ne kadar çok güçlü olmasa da Hun-Çin savaşlarında bir denge unsuru olmaya başlaması da yine bu dönemdedir.

1.2.4. Prens Liu Xijun

Prens Liu Xijun'un tarihteki önemi Wusunlara gönderilen ilk prenses olmasıydı. Yukarıda da bahsettiğimiz gibi o, 1.000 at başlık parası karşılığında Wusun

²² Cenzou Shi Ji'de 岑娶 olarak geçmekteyken, Han Shu'da 岑陬 olarak geçmektedir.

²³ Dalu'nun akıbeti hakkında buradan sonra bir bilgi yoktur, ancak Kunmo öldükten sonra yerine Cenzou geçtiğine göre mücadeleyi kaybettiği anlaşılmaktadır.

²⁴ Devletin üçe bölünmesi Zhang Qian'in elçi olarak geldiği M.Ö. 119 civarındır.

²⁵ Shi Ji, s. 3168, 3170.; Han Shu, s. 3903-3904.

Kunmo'su Liejiaomi ile evlendirilmişti. Bu prenses sıradan bir prenses değil ve onun gönderiliş amacı da sadece Hunlara karşı Çin-Wusun ittifakını tesis etmek değildi. Diğer amaç, isyancı Jiangdu (江都) Kralı Liu Jian'in (劉建) kızı olan bu prensesin Çin topraklarından uzaklaştırılmak istenmesi idi. Jiangdu Prensesi Liu Xijun'un Büyükbabasının babası Çin İmparatoru Jing (景) idi. Büyükbabası Liu Fei (劉非), Çin İmparatoru Wu'nun üvey kardeşi idi. M.Ö. 121'de, babası Liu Jian isyan etti. Daha sonra cezadan kurtulmak için intihar etti. Bunun üzerine İmparator Wu onu Çin topraklarından uzaklaştırmak istedi.²⁶ Böylelikle İmparator Wu bir taşla iki kuş vurmuş oldu.

Prenses Liu Xijun, Wusunlara gelip Kunmo Liejiaomi ile evlendikten sonra Kunmo onu Sağ Furen (Yüksek bir rütbe: 右夫人) yaptı. Hunlar da bu duruma sinirlenerek Kunmo'ya eş olarak bir kadın gönderdi. O da Sol Furen (左夫人) yapıldı.²⁷ Daha sonra prenses kendisine bir saray yaptırdı. Yılda birkaç kere Kunmo ile şölen yapar davete gelen soylulara hediyeler verirdi. Kunmo yaşlı, prenses ise genç olduğu için aralarındaki yaş farkından dolayı ortak bir paydada buluşmaları mümkün olmuyordu, bunun için Kunmo onu torunu Cenzou ile evlendirmek istedi. Prenses bu durumu istemedi ve imparatora mektupla durumu bildirmesine rağmen, imparator Wusunlar ile olan siyasi çıkarlarından dolayı bu isteği reddetti ve prensesi bu evliliğe ikna etti. Kunmo'nun ölümünden sonra tahta Cenzou çıktı. Prensesin ondan Shao Fu (少夫) isminde bir kızı oldu. Prenses M.Ö. 101 yılında öldü.²⁸

Prenses Liu Xijun'un önemini sadece siyasi yönden ele almak sanırım doğru olmayacaktır, çünkü her ne kadar siyasi sebeplerden dolayı bir evlilik yaparak Wusunlara gitse de, Çin-Wusun kültürel etkileşimi açısından da doğal olarak bir kültür elçisi gibi davranmıştır. Bu duruma örnek olarak yukarıda bahsettiğimiz saray yapımı verilebilir. Çünkü Wusunlar konar-göçer bir yaşam tarzına sahip olduğu için yerleşik

²⁶ Li Qian, "Prenses Xijun' un Wusun ile Evliliğinin Han Kültürü Üzerindeki Etkisi (细君公主和亲乌孙对汉文化的影响)", **Journal of Guanxi Vocational And Technical College** (广西职业技术学院学报), Ekim 2012, C. 5, S.5, Makale Nu.: 1674-3083(2012)05-0082-04, s. 83.

²⁷ Hun ve Wu-sun Devlet teşkilatlarında sol taraf yani doğu, sağ taraf yani batıdan daha üstündür. Ayşe Onat, **Çin Kaynaklarında Türkler Han Hanedanı Tarihinde "Batı Bölgeleri"**, TTK, 2012, s. 48.

²⁸ Shi Ji, s. 3170, 3172.; Han Shu, s. 3903-3904.

hayata özgü saray²⁹ yaptırma geleneğine uzaktı. Sarayın da kendine özgü yapısı ve kuralları olduğu da düşünülürse Çin Kültürü'nün Wusunlara da prenses yoluyla geçmesi büyük bir ihtimaldir.

1.3. Cenzou Dönemi (岑廼) (?- M.Ö. 93)

1.3.1. Genel Durum

Yukarıda Cenzou'nun amcasıyla taht mücadelesi ve Prenses Liu Xijun ile evliliğinden bahsetmiştik. Cenzou onun kral olduktan sonra aldığı unvanıydı. Gerçek adı Junxumi (軍須靡) idi. Onun dönemine kadar Wusun Kralına Kunmo denmekteyken daha sonra yazışmalarda Kunmi olarak yazıldığı göze çarpmaktadır. Liejiaomi öldükten sonra M.Ö. 104 yılında tahta çıktı.

Cenzou'nun, Prenses Liu Xijun'un ölümünden sonra Heqin Antlaşması gereğince Chu (楚) Kralı Wu'nun (戊) torunu Prenses Liu Jieyou (劉解憂) ile evlendi. Cenzou'nun, Hulu³⁰ (胡) eşinden olan çocuğu Nimi o sırada küçük yaşta olduğu için Cenzou tahtı amcası Dalu'nun oğlu Wengguimi'ye Nimi büyüdüğü zaman tahtı ona geri vermek şartıyla bıraktı.³¹

Cenzou'nun döneminde Çin'i ilgilendiren olaylar olmadığını Han Shu ve Shi Ji'deki oldukça yetesiz bilgilerden anlamaktayız. Kaynaklarda hiçbir bilginin olmayışından dolayı Wusunların diğer devletlerle de bu dönemde ne gibi ilişkileri olduğu hakkında bir bilgi yoktur, çünkü Çinliler genelde kendilerini ilgilendiren durumların kayıtlarını tutmuştur, bu yüzden Wusunların diğer devletlerle olan ilişkilerinde ne yaşayıp yaşamadığını bilmemekteyiz. Ancak Cenzou Dönemi ile ilgili M.Ö. 104 yılında Çin İmparatoru Wu önce Fergana'nın (Dayuan) atlarına sahip olma arzusundan dolayı danışmanlarının Hunlara odaklanalım önerisini reddetti. Ferganalıları (Dayuan) itaat altına almak için Wusunlardan da destek istedi ve Wusunlar 2.000 atıyla desteğe gelse de Çin'in Ershi (贰师) Generali Li Guangli (李

²⁹ Burada bahsedilen saray, çadır saray değildir. Prenses ayrıca çadırda da yaşadı. Bu olayı Kültür Bölümünde ele alacağız.

³⁰ Bahsi geçen Hu kelimesi Çinlilerin Çinli olmayanlara verdiği bir isimdir.

³¹ Han Shu, s. 3904.

廣利) ile birlikte saldırmakta kararsız kaldıklarından dolayı bir ilerleme gerçekleşmedi.³² Li Guangli'nin bu seferi sonunda Çinliler Batı Toprakları'ndaki devletlerle ilişki kurdu ve Hunlar Türkistan'daki ticaret yolları üzerindeki hâkimiyetini yitirdi.³³ Cenzou M.Ö. 93 yılında öldü.

1.3.2. Prenses Liu Jieyou

Prenses Liu Jieyou, Prenses Liu Xijun öldükten sonra Wusun Kunmisi Cenzou'ya Han Hanedanı tarafından gönderilen Çinli prenestir. Cenzou'nun ölümünden sonra tahta çıkan Wengguimi ile de evlenmiştir. Onun ölümünden sonra da Nimi ile evlenmiştir. Böylelikle üç Kunmi ile evlenerek Wusunların üç dönemine de tanıklık etmiştir. Evlilikleri zamanında olan olayları Kunmilerin dönemlerinde anlatacağız.

Prenses Jieyou ile Wengguimi'nin 5 tane çocukları olmuştur. En büyük oğullarının adı daha sonra Wusun Büyük Kunmisi olacak olan Yuanguimi, ikinci oğullarının adı ileride Yarkent (莎車 Shache) Kralı olacak olan Wannian (萬年), üçüncü oğullarının adı Sol Büyük General (左大將 Zuodajiang) olacak olan Dale'dir (大樂). Büyük kızlarının adı daha sonra Kuça (龜茲 Qiuci) Kralı Jiangbin (絳賓) ile evlenecek olan Dishu (弟史), küçük kızlarının adı ise ileride Ruohu (若呼) Yabgusu (翎侯 Xihou) ile evlenecek olan Su Guang'dır (素光).³⁴

İmparator Xuan (宣) döneminde, Yarkent (Shache) Kralı'nın veliahdı yoktu ve Wannian'i çok seviyordu. Kral öldükten sonra M.Ö.69- 66 yılları arasında Yarkent (Shache) ileri gelenleri o sırada Çin'de olan Wannian'i çağırarak tahta çıkardı. Böyle yapmalarındaki amaçları ise hem Han'ın güvenini hem de Wusunların sevgisini kazanmaktı. Han bu durumu kabul etti, ayrıca Xi Chongguo'yu (奚充國) da Wannian ile birlikte ona yardımcı olması için gönderdi. Wannian tahta çıktıktan sonra gösterdiği kötü ve zalim idare sebebiyle halk tarafından benimsenmedi. Bunun üzerine ölen Yarkent (Shache) Kralı'nın kardeşi Hutuzheng (呼屠徵), Wannian ve onunla birlikte

³² Shi Ji, s. 3178.; Han Shu, s. 2703.

³³ Kürşat Yıldırım, Çin Tarihi, s. 75.

³⁴ Han Shu, s. 3904.

gelenleri öldürerek M.Ö.66 yılında tahta çıktı. Daha sonra diğer devletlerle Çin'e karşı antlaşmalar yaptı. Çin, o sırada elçilik görevinde olan Feng Fengshi'ya (馮奉世) Hutuzheng'ı öldürme görevini verdi ve Feng Fengshi da çeşitli devletlerden topladığı askerle ona saldırarak öldürdü³⁵ ve onun büyük kardeşinin oğlunu Yarkent (Shache) tahtına çıkardı. Feng Fengshi devletine M.Ö. 65 yılında döndüğü zaman Guanglu Dafu (光祿大夫) ve Shuihen Duwei (水衡都尉) unvanı verildi.³⁶

Kuç (Qiuci) Kralı daha önce elçi göndererek Prenses Jieyou ile Wengguimi'nin büyük kızı Dishi ile evlenmek istemişti, ancak bu isteği reddedilmişti. Prenses Jieyou kızını Guqin (Zither: kanun benzeri bir çalgı: 鼓琴) öğrenmesi için başkente gönderdiği sırada, Qiuci Kralı Jiangbin bu durumu fırsat bilerek M.Ö. 66 yılında onu alıkoydu. Daha sonra elçilerle tekrar mektup göndererek Dishi ile evlenmek istediğini bildirdi ve bu sefer isteği kabul edildi. Kral eşini çok seviyordu ve İmparator Xuan'a mektup yazarak eşiyile birlikte Han Sarayı'na gelmek istediğini bildirdi. İsteği imparator tarafından kabul edilince M.Ö. 65 yılında Çin sarayına gittiler.³⁷

Prenses Liu Jieyou'dan bahsederken Feng Liao'dan (馮嫽) da bahsedilmesi gerekmektedir. Çünkü o, prensesin en yakınındaki kişi olmuş ve ona sadakatle hizmet etmişti. Çok yetenekli ve iyi bir eğitime sahip olduğu, Wusunlar tarafından çok sevilip saygı duyulduğu için kendisine Bayan Feng (馮夫人) denilmiştir. Ayrıca Wusun Sağ Büyük (右大 You Da) Generali ile evlidir.³⁸

Son olarak “Wusun Prensesi” unvanı da önemli bir konudur. Daha önce de belirttiğimiz gibi Wusunlara iki prenses gönderilmiştir. İlk prenses Liu Xijun, ikinci prenses Jieyou ve üçüncü prenses ise kayıtlarda Genç Prenses olarak geçen, Prenses Liu Jieyou'nun erkek kardeşinin kızı Liu Xiangfu'dur (相夫).³⁹ Bu üç isimden başka,

³⁵Han Shu'nun iki farklı bölümünde iki farklı bir söylem vardır. Birincisi öldürüldüğü, ikincisi ise intihar ettikten sonra başının kesilip Changan'a götürüldüğüdür.

³⁶ a.g.e., s. 3294-3295, 3897-3898.

³⁷ a.g.e., s. 3916.

³⁸ a.g.e., s. 3907.

³⁹ Xiang Fu' nun akıbeti hakkında yeterli bilgi yoktur. Nimi, Han'ın muhalefetine rağmen tahta çıkınca Han' a geri çağırıldı. Nimi de bunun üzerine Liu Jieyou ile evlendi.

Jieyou'nun kızları Dishu ve Su Guang da prensesler, ancak "Wusun Prensesi" olarak anılan sadece Liu Jieyou'dur. Shen Xianghui, bu konu hakkında detaylı bir araştırma yapmıştır.⁴⁰

1.4. Wengguimi Dönemi (翁歸靡) (?- M.Ö. 60)

Yukarıda da belirttiğimiz gibi Kunmi Cenzou ölmeden hemen önce Wengguimi'nin tahta çıkmasına şartlı bir şekilde izin vermişti. Tahta çıktıktan sonra kendisine "Şişman Kral (Kunmi)" (肥王) denildi. O da Prenses Liu Jieyou ile evlenmiş ve 5 tane çocukları olmuştu. Wengguimi M.Ö. 93 yılında tahta çıkmasına rağmen, M.Ö. 77-71 yılları arasında geçen olaylara kadar Wusun Devleti'nde önemli bir olay olmadığını eldeki bilgilerin yetersizliğinden anlaşılmaktadır. Sadece M.Ö. 85 yılında Chanyu Huyandi (壺衍鞬) tahta çıktığı zaman Sol Bilge Beyi (左賢王 Zuoxianwang) ve Sağ Guli Beyi'nin (右谷蠡王) bu durumu kabullenmeyerek Wusunlara sığınıp isyan etmeyi planladı.⁴¹ Bu durum Wusunların o dönemde güçlü olduğunun bir göstergesidir. Çünkü eskiden Wusunlar, Hunların hâkimiyeti altındaki bir halk idi. Hunlardan kaçan devlet görevlerinin hem Hunlara isyan etmek hem de isyan için Wusunlara sığınmak istemesi Hun-Wusun arasındaki güç dengesinin değiştiğine ve Wusunların en az Hunlar kadar güçlü olduğuna bir işarettir.

M.Ö. 77-74 yılları arasında Hunlar, Wusunlara elçi göndererek Çin prensesinin kendilerine geri gönderilmesini istedi, ancak istekleri reddedildiği için Wusunlara saldırarak Cheyan⁴² (車延) ve Barköl (惡師 Eshi) topraklarını onlardan aldı. Bunun üzerine Kunmi ve Prenses Jieyou İmparator Zhao'ya (昭) mektup yazarak Hunların Cheshi (車師 Turfan) topraklarına (tarım yapmak için) atlı gönderdiğini, Turfan (Cheshi) ve Hunların birlikte Wusunları istila ettiğini ve imparatorun yardımı olmadan bu durumdan kurtulamayacaklarını söyledi. İmparator Zhao bu durumu danışmanlarının tartışmasını istedi, ancak bir karara varılamadığı için Wusunlara

⁴⁰ Bk., Shen Xianghui, "乌孙公主考论 (Wusun Prensesi Üzerine Bir Araştırma)", **Wenxue Yichang** (文学遗产), S. 3, 2019, s. 179-181.

⁴¹ Han Shu, s. 3782.

⁴² Han Hanedanı döneminde Batı Topraklarındaki Wusunların doğu sınırındadır. Günümüz Sincan Bölgesinde bulunan Sawan ilçesindedir.

yardım edilmedi ve bir süre sonra da M.Ö. 74 yılında İmparator Zhao öldü ve yerine İmparator Xuan tahta çıktı. Daha sonra M.Ö. 72’ de Wengguimi ve Prenses Jieyou bu kez de İmparator Xuan’a mektup yazarak durumu tekrar bildirdi. Ayrıca Kunmi Wengguimi yardım gelirse kendisi de devletindeki 50.000 kişilik seçkin süvari ve piyadesiyle onlara destek vereceğini belitti.

İmparator Xuan bu isteği makul bularak M.Ö. 71 yılında Chang Hui’yi (常惠) emrinde 15.000 asker ile Wusunların başkenti olan Chigu (赤谷) Şehri’ni korumakla görevlendirirken, bununla birlikte Yushi Dafu (御史大夫) Tian Guiming (田廣明), Qilian Generalliğine atanıp emrine 40.000’den fazla atlı verilerek Xihe’dan (西河), Duliao (度遼) Generali Fan Mingyou’nun (范明友) emrine 30.000’ den fazla atlı verilerek Zhangye’den (張掖), Qianjiangjun (前將軍) Han Zeng’in (韓增) emrine 30.000’den fazla atlı verilerek Yunzhong’dan (雲中), Houjiangjun (後將軍) Zhao Chongguo⁴³ (趙充國), Pulei (蒲類) Generalliğine atanıp emrine 30.000’den fazla atlı verilerek Jiuquan’dan (酒泉) ve Yunzhong Valisi (太守 Taishou) Tian Shun (田順) Huya (虎牙) Generalliğine atanıp 30.000’den fazla atlı verilerek Wuyuan’dan (五原) hareket etmeleri emredildi. Kunmi’nin kendi komuta ettiği Yabguların (Xihou) emrindeki 50.000’den fazla askerle de birlikte Wusun-Çin birleşik ordusunun sayısı 200.000 kişiyi geçti. Bunun üzerine Hunlar bütün halkı ve sürülerini de alarak uzaklara kaçtığı için bu beş general fazla bir şey elde edemedi, ancak Chang Hui ve Kunmi Sağ Guli Beyi’nin merkezine (Çadır Saray) ulaşarak Chanyu’nün babasının büyük ağabeyinin eşini, prensesleri, önemli beylerini, 39.000 askeri, 700.000’den fazla hayvanı ele geçirdi. M.Ö. 71 yılında Chang Hui devletine geri döndüğü zaman başarılarından dolayı kendisine Zhangluo Hou (長羅侯) unvanı verildi. Daha sonra Chang Hui, Wusunların başarılarından dolayı onların soylularını ödüllendirmek için altınlarla tekrar gönderildi. Hun-Çin Savaşı sırasında Kuça (Qiuci) Devleti fırsattan yararlanarak Çin görevlisi Komutan (校尉 Xiaowei) Lai Dan’ı (賴丹) öldürdüğü için Wusunlardan da 7.000 asker alarak onların üzerine yürüdü. M.Ö. 71 yılının kış ayında

⁴³ Zhao Chongguo Savaştan 7 yıl sonra Poqiang (破羌) Generalliğine atandı ve Wusunlara seyahat ederek Dunhuang’a vardı ve orada öldü.

Chanyu Huyandi kendisinin komuta ettiği 10.000 atlı ile Wusunlara saldırıp birçok insanı öldürdü ya da esir aldı ve birçok hayvanı yağmaladıysa da geri dönüş yolunda çok şiddetli bir fırtınaya yakalanarak ordusunun önemli bir kısmını kaybetti. Bunun üzerine Hunlar çok zayıfladı ve devletleri işgale hazır hale geldi. Dinglingler (丁令) kuzeyden, Wuhuanlar (烏桓) doğudan ve Wusunlar da batıdan saldırdı. Bu üç devlet birçok insanı öldürdü ya da esir aldı ve birçok hayvanı da yağmaladı.⁴⁴

Hun-Çin Savaşı sırasında Turfan (Cheshi)) Houchengzhang (車師後城長) Devleti Çin tarafından ele geçirilmişti. Bu duruma çok sinirlenen Hunlar veliaht prens olan Junsu'nun (軍宿) rehin olarak gönderilmesini istediye de Junsu bu isteği çeşitli sebeplerden dolayı kabul etmedi, bunun üzerine Wugui (烏貴) önce veliaht prens daha sonra da kral oldu. Hunlar ile M.Ö. 68'de Heqin antlaşması yaparak onlardan Çin ile Wusunların arasındaki iletişimi sağlayan yolların kesilmesini istedi. Bunun üzerine Çin ve muhtemelen Batı Toprakları'ndaki birkaç devlet ona saldırınca Wusunlara sığındı ve Zheng Ji (鄭吉), onun eşini ve oğlunu karşılayarak Quli'ye (渠犂) yerleştirdi. Wusunlar, Çin'e mektup yazarak onu alıkoyma sebebi olarak Batı Yolu üzerinden Hunlara saldırmak olduğunu söyleyince Çin bu durumu onayladı.⁴⁵

M.Ö. 64 yılında Wengguimi tahta çıkabilmek için "Nimi'nin büyüdüğünde tahtı ona geri vermesi" şartını hiçe sayarak şartı yerine getirmedi. Üstelik Çin torunu da olan oğlu Yuanguimi'nin veliaht olması ve yeni prenses (bu prenses yukarıda bahsettiğimiz Xiang Fu'dur.) istemek için Chang Hui aracılığıyla Çin'e bir mektup gönderdi.⁴⁶ Ayrıca Çin'i memnun edebilmek için de biner at ve katır da hediye etti. Mektup, Han Sarayına geldiği zaman İmparator Xuan bu konuyu danışmalarının tartışmasını emretti. Xiao Wangzhi (蕭望之) bu öneriyi Wusunların uzakta olduğu için oraya ulaşımın zor olduğu ve onların sözlerine güven olmayacağı gibi sebeplerden dolayı reddetti. Ancak imparator, Wusunların Hunlara karşı vermiş olduğu mücadeleden dolayı memnundu ve bu teklifi kabul etti.⁴⁷

⁴⁴ Han Shu, s. 244, 2995, 3003-3004, 3785-3787, 3905.

⁴⁵ a.g.e., s. 3788, 3922-3924.

⁴⁶ Bu fikri Kunmi'ye Chang Hui vermiştir.

⁴⁷ Han Shu, s. 3279, 3905.

M.Ö. 62 yılında Wugui, Wusun Devleti'ndeki 7 yıllık esaretinden sonra Çin İmparatorluğuna götürüldü. Orada eşi ve çocukları ile birlikte kalacağı bir köşk verildi.⁴⁸ Ayrıca aynı yıl Wusunlardan 300 kişi Genç Prenses Xiang Fu'yu getirmek için Çin İmparatorluğuna gitti.⁴⁹

M.Ö. 60 yılında, Çin İmparatorluğu, Genç Prenses Xiang Fu Wusunlara giderken ona eşlik etmesi için Chang Hui'yi görevlendirdi. Bu görevle birlikte Chang Hui 3 kez Wusunlara gitmiş oldu. Onlar Dunhuang'a vardığı zaman, Wengguimi'nin öldüğünü ve Wusun ileri gelenlerinin Yuanguimi'nin yerine daha sonra "Çılgın Kral (Kunmi)" (狂王) olarak anılacak olan Cenzou'nun oğlu Nimi'yi tahta çıkardıklarını duyunca Chang Hui, imparatora mektup yazarak Wengguimi'yi tahta çıkarmak ondan sonra prensesi Wusunlara götürmek için izin istedi. İmparator bu fikrin danışmanları tarafından tartışılmasını isteyince Xiao Wangzhi'nin fikirlerini uygun bularak Genç Prensesin geri çağrılmasını emretti. Bunun üzerine Nimi yukarıda da bahsettiğimiz gibi Prenses Liu Jieyou ile evlendi.⁵⁰

Wengguimi Dönemi Wusunların oldukça güçlendiği ve artık Hunların baskılarına boyun eğmediği bir dönemdir. Wusunlar kendi politikalarını doğrudan uygulamışlardır. Kunmo Liejiaomi Döneminde Hunların gönderdiği eş Sol Furen, Çin'in gönderdiği eş Sağ Furen yapılmıştı. Bu durum Wusunların Hunlardan çekindiğinin göstergesiyken Wengguimi Dönemi'nde Prenses Jieyou aracılığıyla Çin'in yardımı sağlanarak Hunlara saldırılmıştır. Bu durum da Wusunların güçlendiğinin göstergesidir. Wusunların güçlenmesinden tek başına bağımsız bir güç haline geldiği anlamı çıkarılmamalıdır, çünkü Wusunlar Hun etkisinden çıkarken Prenses Jieyou ve Chang Hui gibi elçiler aracılığıyla Çin etkisine girmiştir. İleride de göreceğimiz gibi Wusunlar, Çin'in emriyle hareket edecek ve iç politikalarını dahi Çin belirleyecektir.

⁴⁸ a.g.e., s. 3924.

⁴⁹ a.g.e., s. 3905.

⁵⁰ a.g.e., s. 3788, 3905-3906.

1.5. Nimi (泥靡) Dönemi (?- M.Ö. 53)

Kunmi Cenzou M.Ö. 93 yılında öldüğünde oğlu Nimi henüz küçük bir yaşta olduğu için tahta Wengguimi'nin Nimi büyüdüğü zaman tahtı ona vermesi şartıyla çıktığını, ancak bu şartı yerine getirmediğinden ve Wengguimi öldüğü zaman da Wusun ileri gelenlerinin Nimi'yi "Çılgın Kral" namıyla tahta çıkardığından ve Prenses Jieyou ile evlendiğinden yukarıda bahsetmiştik.

Kunmi Nimi ile Prenses Jieyou'nun Chimi (鴟靡) adında bir erkek bebekleri oldu, ancak Kunmi zalim ve kötü birisi⁵¹ olduğu için prenses ile araları kötü idi, ayrıca halkı da ondan nefret ediyordu. Zaten prensesle evlenmesi de ne Çin'in emriyle ne de prensesin kendi isteğiyle olmuştu. Genç Prenses Xiang Fu'nun çağırılması üzerine Prenses Liu Jieyou'yu alıkoyarak onunla zorla evlenmişti. Çin bu durum üzerine Savaş Bakanı (司馬 Sima) Wei Heyi (魏和意) ve yardımcısı Hou (Unvan: 候) Ren Chang'ı (任昌) Prenses Jieyou'yu geri getirmesi için gönderdi. Prenses Jieyou'nun geri dönmeyi reddederek halkın Kunmi'den nefret ettiği bilgisini elçilere verdi. Bu durum üzerine üçü Nimi'yi öldürmek için bir plan hazırladı. Plana göre bir ziyafet verilecek ve o sırada Kunmi öldürülecekti. Ziyafet sırasında bir Çin askeri kılıcını çekerek Kunmi'ye saldırıp yaraladı, ancak ölmeyen Kunmi atına binerek oradan kaçtı. Bunun üzerine oğlu Xichenshou (細瀋瘦) planı yapanları Chigu Şehri'nde kuşattı. Aylar süren kuşatmadan sonra Çin Genel Valisi (都護 Duhu) Zheng Ji'yi onları kurtarması için gönderdi ve bu sayede kuşatma kalktı. Ancak Çin hâlâ bu durumdan memnun değildi ve durumu kendi lehlerine çevirebilmek için Zhonglangjiang (Unvan: 中郎將) Zhang Zun'u (張遵) Kunmi'nin tedavisi ve gerekli ilaçların temini için görevlendirdi. Wei Heyi ve Ren Chang önce tutuklandı daha sonra Başkent Changan'a (長安) getirilerek orada idam edildi. Atlı ve Arabalı Birlikler General Kâtibi (車騎將軍長史 Cheqi Jiangjun Zhangzhi) Zhang Weng (張翁) da suikastı araştırmak için Chigu Şehri'nde bırakıldı. Zhang Weng, sorgu sırasında prensese kötü davrandığı için ve prensesin de bu durumu imparatora bildirmesi üzerine devletine döndüğü zaman idam

⁵¹ Han Shu'da böyle geçmektedir, ancak Çin siyasetine uygun davranmadığı için böyle denilmiş olması da muhtemeldir.

edildi. Elçi yardımcısı Ji Dou (季都), Kunmi'nin tedavisinin bahane ve aslında yeni bir suikast girişimi olduğunu bilmesine rağmen onu öldürtmediği için devletine döndüğü zaman hadım edildi. M.Ö. 53 yılında Wujiutu (烏就屠), Nimi'yi öldürerek Kunmi olarak tahta çıktı.⁵²

Kunmi Nimi Dönemine baktığımız zaman Wusunlar Çin politikasına aykırı hareket etmiştir. Ancak bu aykırı hareket etme durumu Wusunların bağımsız hareket ederek güçlü bir devlet olma isteğinden kaynaklanmamaktadır. Annesinin mensup olduğu halktan dolayı Çin tarafından kabul görmeyen Nimi'nin şahsi iktidar mücadelesi gereği Çin politikasından bağımsız hareket etmesi yukarıda verdiğimiz bilgilerden anlaşılmaktadır. Çünkü Çin, Nimi'nin yerine Wenggumi'nin Çinli prenses Liu Jieyou'dan olan oğlu Yuanguimi'nin tahta çıkmasını istemişti.

1.6. Wusun İç Savaşı ve Wusunların İkiye Bölünmesi

Kunmi Nimi suikaste uğrayıp yaralanarak kaçtığı zaman Wujiutu da Yabgularla birlikte kaçıp Tanrı Dağlarının doğusuna⁵³ (北山 Beishan; Kuzey Dağları) yerleşti. Nimi'yi öldürerek kendisini Kunmi ilan edince Han bu durumu kabul etmek istemedi ve Poqiang Generali Xin Wuxian'i (辛武賢) emrinde 15.000 kişilik orduyla Dunhuang'a gönderdi, çünkü Yuanguimi'nin tahta çıkmasını istiyordu. Bunun dışında Wusun meselesini tamamen hallederek Batı Toprakları'nı tamamen kontrol altında tutabilmek için yolların durumunu incelemesi için adam gönderdi, Bei Dihou (卑鞬侯) kuyusunu kazarak batıya doğru su yolu inşa ettirdi ve hububat depolamak için Julu (居廬) ambarını inşa ettirdi. Böylelikle Wujiutu'ya saldırdığı zaman hiçbir problem çıkmamasını istemişti. Daha önce bahsettiğimiz Bayan Feng'in eşi Wusun Sağ Büyük Generali ile Wujiutu çok yakın arkadaşı. Bu sebepten dolayı Bayan Feng'in devreye girmesiyle birlikte Wujiutu'nun Çin'e karşı hareket etmesi önlenmek istendi ve bu istekte başarılı olundu, ancak Wujiutu'nun küçük de olsa bir hükümdar unvanı istemesi üzerine Bayan Feng, İmparator Xuan'ın yanına gidip ona durum hakkında bilgi verdi. İmparator bunun üzerine emirlerini iletmesi için gönderdiği Bayan Feng'in yanına Ye

⁵² Han Shu, s. 3906.

⁵³ Ayşe Onat, a.g.e., s.52.

Zhe (Unvan: 謁者) Zhu Ci (竺次) ve yardımcısı Saray Muhafızı (瞽門 Qimen) Gan Yanshou'yu (甘延壽) verdi ve birlikte Wusun Devleti'ne gittiler. Chang Hui de Wusunlara dördüncü kez gelip idareyi ele aldı. Bunun üzerine Yuanguimi Büyük Kunmi ve Wujiutu da Küçük Kunmi ilan edilerek onlara mühürler ve ipek kurdeleler verildi. Büyük Kunmi'nin emrinde 60.000'den fazla, Küçük Kunmi'nin emrinde 40.000'den fazla aile vardı, ancak Wusun Halkı Wujiutu'yu daha fazla seviyordu.⁵⁴

Yukarıdaki söylediklerimizden de anlaşılacağı üzere artık Çin'in Doğu Türkistan'daki hâkimiyeti en üst noktaya ulaşmıştır. Hunların artık hükmü kalmamasından sonra onun yerini alabilecek güçte olan Wusunlar da Çin politikaları sonucunda ikiye bölünmüştür. Kunmiler de Çinliler tarafından “Atanmıştır”. Her ne kadar Hu'lu eşten olan Wujiutu da Çinlilerin izin vermesiyle Kunmi olsa da Wusun Halkının Çinlilerin hâkimiyetini istemediği Wujiutu'yu Yuanguimi'den daha fazla sevmesinden anlaşılabilir.

1.7. Büyük ve Küçük Kunmiler Dönemi

1.7.1. Büyük Kunmiler Dönemi

1.7.1.1. Yuanguimi Dönemi (元貴靡) (?- M.Ö. 51)

Yuanguimi'nin, Kunmi Wengguimi ile Prenses Liu Jieyou'nun en büyük oğlu olduğundan yukarıda bahsetmiştik. Çin İmparatorluğu'nun da Nimi'nin ölümünden sonra (hatta Wengguimi hayattayken bile) onun Kunmi olarak tahta çıkarmasının sebebi budur. Yuanguimi'nin hayatı hakkındaki kayıtlar yukarıda anlattıklarımız dışında yok denecek kadar azdır.

Yuanguimi Büyük Kunmi olduktan sonra M.Ö. 51 yılında hastalanarak öldü. Onun ölümünden sonra yerine Xingmi geçti. Kunmi Nimi ile Prenses Jieyou'nun oğlu olan Chimi de aynı yıl hastalanarak öldü. Bunun üzerine o sırada 68 yaşında olan Prenses Jieyou imparatora mektup yazarak yaşlandığını ve devletinde ölmek istediğini söyledi. İmparator da onun geri dönmesine izin verdi. Böylece prenses

⁵⁴ Han Shu, s. 3907.

mahiyetindekilerle birlikte Çin'e geri döndü. Yıllar süren hizmetinin ardından orada onun emrine hizmetçiler verildi, oturacağı saray tahsis edildi ve araziler verildi. Diğer prenseslerle eşit seviyede tutuldu ve kendisine büyük hürmet gösterildi. M.Ö. 49 yılında 70 yaşında öldü.⁵⁵

Prenses Jieyou, Çin İmparatorluğu'nun Batı Toprakları politikasında çok önemli bir rol oynamıştır. Çinliler önce Wusunlar ile ittifak kurarak Hunların Batı Toprakları üzerindeki hakimiyetini kırmıştır. Hunların gücü azaldıktan sonra Çinliler bu sefer de Wusunların çok güçlenerek kendi politikaları için tehdit oluşturması ihtimali üzerine önce Nimi'nin daha sonra Wujiutu'nun yerine prensesin oğlu olan Yuanguimi tahta çıkarılmasını desteklemiştir. İstediklerini elde edemeyince de Wusunları Büyük ve Küçük Kunmilikler olarak ikiye böldü ve Yuanguimi Büyük Kunmi yapıldı. Bu bahsettiğimiz olayların hepsinde prenses kilit bir rol oynamıştır.

1.7.1.2. Xingmi Dönemi (星靡) (?- M.Ö. 33)

Büyük Kunmi Xingmi hakkında pek bir bilgi yoktur. Yukarıda bahsettiğimiz bilgilere göre babası ilk Büyük Kunmi Yuanguimi, büyükannesi Prenses Jieyou idi. Annesi hakkında bir bilgi yoktur, ancak Çinli prenseslerden olmadığı yorumu yapılabilir, çünkü Kunmi Wengguimi'nin Çin'den prenses istediği ve Han'ın da Genç Prenses Genç Prenses Xiang Fu'yu eş olarak gönderdiği, ancak Wenggumi'nin ölümü üzerine Nimi tahta çıktığı zaman, bu prenses geri çağırıldığından yukarıda bahsetmiştik. Daha sonra Yuanguimi Büyük Kunmi olunca Çin'den prenses istediye de Han prenses göndermeyi kabul etmedi.⁵⁶ O hâlde Xingmi'nin annesi Wusun Halkından ya da diğer devletlerin halkından olmalıdır, Çin tarafından gönderilen bir prenses olması düşük bir ihtimaldir.

Büyük Kunmi Xingmi tahta çıktığı zaman yaşı küçüktü. Wusunları yakından tanıdığı ve onlar arasında itibar edilen bir kişi olduğu için Bayan Feng, imparatora mektup yazarak Wusunlara gitmek ve Xingmi'ye yardım etmek istediğini söyledi. İmparatorun kabul etmesi üzerine yanına askerler de verilerek M.Ö. 50 yılında

⁵⁵ a.g.e., s. 3908.

⁵⁶ a.g.e., s. 3279.

Wusunlara gitti, ayrıca Genel Vali Han Xuan'dan (韓宣), Wusunların Büyük Devlet Görevlilerine, (Dali (大吏), Dalu (大祿) ve Dajianlere (大監) altın mühür ve mor kuşak ⁵⁷ verilmesi önerisinde bulundu, çünkü eğer böyle yapılırsa Çin İmparatorluğu'nun Xingmi'ye yaşı küçük olmasına rağmen saygı duyduğu gösterilecek, böylelikle ona karşı olan isyanlar da önlenecekti. İmparator bu öneriyi kabul etti, ancak bu durumunda isyanı önleyemediği anlaşılmaktadır. Çünkü Han Xuan, Xingmi'nin yaşı küçük olduğu için zayıf ve güçsüz olduğunu ve onun yerine amcası Sol Büyük Generali Le'nin (樂) Kunmi olarak tahta çıkarılmasını imparatora mektup olarak yazdı. İmparator bu öneriyi kabul etmedi. Daha sonra Duan Huizong (段會宗) Genel Vali olunca Xingmi'ye karşı olan isyanları bastırdı ve Büyük Kunmi'nin topraklarında huzuru sağladı.⁵⁸

M.Ö.49 yılında Küçük Kunmi Wujiutu'nun toprakları Hunlar ve Kanglılar (Kangju) tarafından saldırıya uğradı ve Wusunların Batı kanadı çöktü ve Büyük Kunmi'nin Başkenti olan Chigu Şehri'nin içlerine kadar ilerlendi (İleride Wujiutu Döneminde bu olayları anlatacağız.).

Çin İmparatorluğu, Hun Chanyusu Zhizhi'yı (郅支) öldürmek için 40.000'den fazla askerden oluşan bir ordu topladı, ayrıca Yangwei (揚威), Baihu (白虎) ve Heqi (合騎) gibi yeni birlikler kuruldu (40.000 kişilik ordunun içinde). Bu ordu da 6 kolorduya bölünerek 3'ü Gan Yanshou'nun 3'ü de Chen Tang'ın (陳湯) emrine verildi. Chen Tang'ın emrindeki kolordu Güney Yoluna (南道 Nan Dao) gelip Pamir'deki (蔥嶺 Congling) geçitlerden geçerek Ferganaya (Dayuan) gitti. Gan Yanshou'nun emrindeki kolordu Uç Turfan (溫宿 Wensu) Devleti'nden yola çıkarak Kuzey Yolu (北道 Bei Dao) üzerinden Chigu'ya girdiler ve Wusun'u geçtiler, Kanglıya (Kangju) uğrayarak Issık Göl'ün (闐池 Tianchi) batısına vardılar. Bu sırada Kanglı (Kangju) Kralı'nın yardımcısı Baotian'in (抱闐) binlerce süvariyle Chigu'ya doğudan saldırdı ve Büyük Kunmi Xingmi'nin yönetimindeki Wusun Halkından birçok kişiyi ya

⁵⁷ Çin devlet düzenine göre memurlar bellerine kuşak bağlarlar ve kuşağa mühür takarlardı. Kuşak ve mührü göre rütbe belli olurdu.

⁵⁸ Han Shu, s. 3908.

öldürdü ya da esir aldı, ayrıca hayvanları da yağmaladı. Chanyu Zhizhi, Kanglıların (Kangjulerin) kendisine ihanet edeceğinden şüphelendiği ve Wusunların da bütün askerlerini gönderdiğini öğrenince uzaklara kaçmak istedi, ancak daha sonra bu fikrinden vazgeçip savaşarak M.Ö.36 yılında öldürüldü ve başı kesildi.⁵⁹ Büyük Kunmi Xingmi M.Ö. 33 yılında ölünce yerine oğlu Cilimi geçti.

1.7.1.3. Cilimi Dönemi (雌栗靡) (?-M.Ö. 16)

Büyük Kunmi Cilimi'nin de hakkında birkaç kayıttan başka bir bilgi yoktur. Babası Büyük Kunmi Xingmi idi, ancak ne annesi hakkında ne de doğum tarihi hakkında elimizde bilgi vardır. M.Ö. 33 yılında babası öldükten sonra tahta çıkışının ardından M.Ö. 17'ye kadar onun hakkında kayıt bulunmamaktadır.

M.Ö. 17 yılında Büyük Kunmi Cilimi bir ferman yayınlatarak çobanlık yapan kişilerin (muhtemelen iç içe yaşadığı diğer halklar) sürülerinin kendi topraklarına ve meralarına girmemesini emretti.⁶⁰ Bu durum halkının yaşam ve hayvanlarının beslenip gelişme alanını korudu. Böylelikle halkının göç etmemesi ve hayvanlarının gelişme imkânı bulması devletin güçlenmesine ve zenginleşmesine olanak sağladı. Wusunların Büyük Kunmilik Kolu onun döneminde Kunmi Wengguimi Dönemi gibi çok güçlüydü.

M.Ö. 16 yılında Küçük Kunmi Mozhenjiang (末振將), Cilimi'nin bu kadar güçlendiği için kendisini öldürebileceğinden korkup Wusun soylularından Wuriling'i (烏日領) teslim olma numarasıyla göndererek ona suikast düzenletti. Bu suikast sonucunda Cilimi öldü. Çin bu duruma askeri bir müdahalede bulunmadı, ancak bu durum Çin'in çıkarına aykırı olduğu için Zhonglangjiang Duan Huizong ve Genel Vali altınlarla Wusunlara gönderildi. Daha sonra Cilimi'nin amcasının kızının torunu Yizhimi Büyük Kunmi olarak tahta çıktı.⁶¹

⁵⁹ a.g.e., s. 3011, 3014.

⁶⁰ a.g.e., s. 3909.

⁶¹ a.g.e., ayn. s.

1.7.1.4. Yizhimi Dönemi (伊秩靡) (?- M.Ö. 16)

Yizhimi, Kunmi Wengguimi ile Prenses Jieyou'nun torunu, Dale'nın oğlu, Büyük Kunmi Yuanguimi'nin yeğeni, Büyük Kunmi Xingmi'nin kuzeni ve Chimi'nin de üvey yeğenidir. Diğer hükümdarlarda olduğu gibi onun hakkında da çok kısıtlı kayıtlar vardır.

M.Ö. 12 yılında, Büyük Kunmi Yizhimi'nin Yabgusu Nanqi (難栖), Küçük Kunmi Mozhenjiang'ı öldürdü. Böylelikle Cilimi'nin intikamı alındı. Muhtemelen M.Ö.10- 7 yılları arasında, Küçük Kunmi Mozhenjiang'ın kardeşi Beiyuanzhi (卑爰寔), Büyük Kunmi Yizhimi'yi öldürüp nüfusu 80.000'den fazla sayıda olan halkıyla Kanglılara (Kangju) sığınmayı ve yardım aldıktan sonra Wusunları tekrar birleştirmeyi planlıyordu, ancak daha sonra korkarak bu plandan vazgeçti. Yizhimi de bu durumdan oldukça korktu. Daha sonra ikisi de Han ile ilişkilerini geliştirme yolunu tercih etti. M.Ö. 1 yılında, Büyük Kunmi Yizhimi ve Chanyu Wuzhuliu (烏珠留) birlikte Çin'e gelerek İmparator Ai'i (哀) ziyaret etti. İmparator bu durumdan oldukça hoşnut idi.⁶²

Wusunların ikiye bölünmesinden ve ilk Büyük Kunmi Yuanguimi'nin M.Ö. 53 yılında tahta geçişinden ve kaydedilen son Büyük Kunmi Yizhimi dönemindeki olayları yukarıda anlattık, ancak Yizhimi'ye ne olduğu, ondan sonra tahta kimin geçtiği ve hangi olayların olduğu hakkında bir bilgi yoktur, çünkü Çin kaynaklarında Büyük Kunmiler hakkındaki bilgiler burada sona ermektedir. Büyük Kunmiler Dönemi'ni incelerken gördük ki bu Kunmiler Wusun-Çin kanı taşımakta ve kendilerine Çin tarafından daha fazla ilgi gösterilmektedir. Büyük Kunmiliğin Yuanguimi'ye verilmesi de bu durumun bir kanıtıdır. Hunların Batı Toprakları üzerindeki hâkimiyeti Çin'in Wusunlara yardımı sayesinde azaldıktan sonra, Büyük Kunmiler Çin'in o bölgedeki siyasetini devam ettiren kukla kişilerdir. Kukla dememizin sebebi ne Wusunları tekrar birleştirip güçlü bir devlet olmak istemeleri ne de Çin'e karşı bağımsızlık çabası içine girmiş olmalarıdır. Kısacası Wusun Büyük Kunmileri Çin hâkimiyetinden ve iç işlerine karışmasından memnundur ve hiçbir itirazları da yoktur. Bu durum da Hunların zayıflamasından sonra Wusunların tam

⁶² a.g.e., s. 344, 3817, 3909-3910.

potansiyeline ulaşmasını engelleyerek Batı Toprakları'nın hâkimi olmasını engellemiş, bunun yerine bölgede Çin politikalarının uygulanmasına yardımcı olmuştur.

1.7.2. Küçük Kunmiler Dönemi

1.7.2.1. Wujiutu (烏就屠) Dönemi (?- M.Ö. 33)

Wujiutu'nun M.Ö. 53 yılında Kunmi Nimi'yi öldürüp kendisini Kunmi olarak ilan ettikten sonra, Çin İmparatorluğu'nun bu duruma tepki göstererek ona saldırmaya hazırlandığından, ancak Bayan Feng ve eşinin araya girerek olası bir savaşı engellediğinden, bunun sonucunda da Wusunların Büyük Kunmilik ve Küçük Kunmilik olarak ikiye ayrıldığından ve Wujiutu'nun da Küçük Kunmi olduğundan yukarıda bahsetmiştik.

Wujiutu, Kunmi Wengguimi'nin Hu'lu eşinden olan oğlu idi, yani Büyük Kunmi Yuanguimi'nin üvey kardeşi idi. Nimi yaralıyken bütün Yabguları ile birlikte kaçıp Beishan'a yerleşerek Hulu olan annesinin akrabalarının kendisine yardım edecekleri bilgisini etrafa yayarak kendisine büyük kitlelerin katılmasını sağladı ve bu sayede Nimi'yi öldürdü.⁶³ Kunmi ve daha sonra Küçük Kunmi olduğu süreci yukarıda anlattığımız için burada tekrar anlatmayacağız.

Wujiutu Küçük Kunmi olduğu zaman bazı Yabguları ona karşı isyan etti (muhtemelen bu kişiler Hun destekçisi idi ve Han'ın politikasından rahatsız idi.). Bunun üzerine M.Ö. 52 yılında, Çin Chang Hui'yi üç askeri komutanın (birliğin) başında askeri tarım yapmak ve isyanları bastırmak için Chigu Şehrine gönderdi. Poqiang Generali Zhao Chongguo'nun oğlu Sağ Xiaocheng (右校丞) Zizhen (子眞) da Chang Hui'nin emrindeydi. Daha sonra isyan bastırıldı, Zizhen başarılarından dolayı önce Shilang (侍郎) daha sonra da Komutan (Xiaowei) oldu.⁶⁴

Chanyu Zhizhi, ağabeyi Huhanye'nin (呼韓邪) Çin'in hâkimiyeti altına girmesi ve bu duruma hiçbir karşı harekette bulunmaması üzerine Hunların sağ bölge topraklarına gelerek devleti burada yönetmek istemişti, ancak Çin'in ağabeyine

⁶³ a.g.e., s. 3907.

⁶⁴ a.g.e., s. 2996, 3907.

yardım ettiğini duyunca daha da batıya giderek Küçük Kunmi Wujiutu ile anlaşıp Wusunların desteğini sağlamak ve Batı Toprakları üzerindeki Çin hâkimiyetini kırmak istedi. Bunun üzerine M.Ö. 49 yılında isteklerini bildirmek için Wujiutu'ya elçi gönderdi. Wujiutu, Zhizhi'nin Çin gözünde istenmeyen adam olduğunu bildiği için gelen elçiye öldürüp başını Genel Vali'ye göndererek Han'ın gözüne girmek istedi, aynı zamanda 8.000 asker göndererek ona saldırmak istedi. Zhizhi durumu anladıktan sonra Wusunlara saldırarak onları yendi. Daha sonra Wujieleri (烏揭), Kırgızları (堅昆 Jiankun) ve Dinglingleri hâkimiyet altına aldı. Daha da güçlendikten sonra tekrar tekrar Wusunlara saldırdı ve birçok kez başarı elde etti.⁶⁵

M.Ö.48-44 yılları arasında Wusunlar, Kanglılara (Kangju) defalarca saldırdı. Bunun üzerine Kanglılar (Kangju), Chanyu Zhizhi'yi topraklarına davet ederek onun yardımını almak ve Wusunların topraklarını ele geçirerek onu orada tahta çıkararak Wusunların saldırılarından kurtulabilmek için plan yaptı. Bunun sonucunda M.Ö. 43 yılında Zhizhi Kanglı'ya (Kangju) geldi ve ittifak kuruldu. Beraber Wusunlara saldırarak Chigu Şehri'nin iç bölgelerine kadar ilerlediler. Wusun Halkından birçok kişi ya öldürüldü ya da esir alındı, ayrıca hayvanlar da yağmalandı. Zor durumda kalan Wujiutu karşılık veremedi. Wusunların batı toprakları boşaldı ve binlerce lilik (里) alan ıssız bir yer haline geldi.⁶⁶ Küçük Kunmi Wujiutu'nun hakkında elimizde daha fazla bir bilgi yoktur. M.Ö. 33 yılında ölünce yerine oğlu Fuli tahta çıktı.

1.7.2.2. FULİ DÖNEMİ (拊離) (?-M.Ö. 30)

Küçük Kunmi Wujiutu'nun oğlu Fuli'nin de ne annesi ne de doğum tarihi hakkında bir kayıt vardır. Tek bildiğimiz M.Ö. 30 yılında kardeşi Rier (日貳) tarafından öldürülmesi ve yerine oğlu Anri'nin geçmesidir.

1.7.2.3. ANRİ DÖNEMİ (安日) (?- M.Ö. 17)

Küçük Kunmi Fuli öldükten sonra, Çin, Genel Vali Duan Huizong'u Anri'yi tahta çıkarması için Wusunlara gönderdi ve bu sayede Anri amcası Rier'in yerine tahta

⁶⁵ a.g.e., s. 3800.

⁶⁶ a.g.e., s. 3009, 3802.

çıktı. Bunun üzerine Rier Kanglılara (Kangju) kaçtı. Çin imparatoru da askerlerini Aksu'ya (姑墨 Gumo) konuşlandırdı ve Rier'a saldırmak istedi. M.Ö. 29 ya da 28 yılında Anri, Gumoni (姑莫匿) ve onun gibi üç soylu kişiyi sığınma bahanesiyle Rier'a göndererek onu öldürttü.⁶⁷

Kayıtlara göre M.Ö. 27 ve 25 yılları arasında Genel Vali Duan Huizong'un Wusunlar tarafından kuşatıldı. Derhal haberciler göndererek Dunhuang şehir devletinden kendisine yardım etmesi için asker göndermelerini istedi. Çin sarayında bu durum tartışıldı, ancak bir karara varılamadı. Bunun üzerine Chen Tang, Çin'in ve Wusunların askeri gücünü ve askerlerinin niteliklerini karşılaştırdıktan sonra Duan Huizong'a yardım gitmesinin gereksiz olduğunu ve kuşatmanın kısa bir süre sonra kaldırılacağını söyledi ve dediği kısa bir süre sonra gerçekleşti.⁶⁸

Yukarıdaki ifade de Wusunlar kelimesi geçmektedir, ancak Wusunların Büyük Kunmilik mi, yoksa Küçük Kunmilik kolunun mu bu kuşatmayı yaptığına dair bir ifade yoktur. Ancak o dönemde Wusun Büyük Kunmiliğinin başında Cilimi vardı ve onun döneminde Kunmilik altın çağını yaşamaktaydı. Ayrıca Wusun Büyük Kunmilerinin soyu Prenses Jieyou'dan gelmekteydi ve her zaman Çin ile uyum içinde olmuştu. Bu yüzden bu kuşatmayı Wusun Büyük Kunmisi yapmamış olmalıdır. Wusun Küçük Kunmisi Anri'nin de böyle bir kuşatmayı gerçekleştirmiş olmasına imkân yoktur, çünkü daha önce dediğimiz gibi Anri'yi tahta Çin'in gönderdiği Duan Huizong çıkarmıştır. Ayrıca ileride de anlatacağımız gibi) Anri'nin, Duan Huizong'a gönül borcu vardır. Bu sebeple Wusun Küçük Kunmisi de bu kuşatmayı yapmamıştır. O halde kuşatmayı Wusunlardan kim yapmıştır? Bu sorunun cevabı muhtemelen Rier öldükten sonra hâlâ ona bağlılığını sürdüren kişilerdir. Gerekçeleri ise Rier'ın intikamı, Küçük Kunmi unvanının kendilerine verilmesini istemeleri ya da herhangi bir sebeptir, ancak bu dediklerimiz hakkında bir kayıt yoktur. Bunlar sadece yorumlarımızdır.

M.Ö.21 yılında, Zuocao Zhonglangjiang (左曹中郎將) Guanglu Daifu Duan Huizong tekrar Batı Toprakları'na geldiği zaman, tahta çıkmasına yardım ettiği için

⁶⁷ a.g.e., s. 3908.

⁶⁸ a.g.e., s. 3022, 3023.

onu çok seven Anri bütün Yabgularının (Xihou) itirazlarına rağmen onu ziyaret etmek için Kuça'ya (Qiuci) gitti.⁶⁹

Küçük Kunmi Anri M.Ö. 17 yılında kendisine sığınmış kişiler ya da kendi halkı tarafından öldürüldü.⁷⁰ Çin onun yerine kardeşi Mozhenjiang'ı tahta çıkardı.

1.7.2.4. MOZHENJIANG (末振將) DÖNEMİ (?-M.Ö. 12)

Büyük Kunmi Cilimi döneminde Wusun Büyük Kunmiliğinin altın çağını yaşamakta olduğundan ve Küçük Kunmi Mozhenjiang'ın da Cilimi'nin kendisine saldıracağından korkarak onu M.Ö. 16 yılında öldürttüğünden, Büyük Kunmi Yizhimi'nin Yabgusu Nanqi'nin de onu M.Ö.12 yılında öldürdüğünden yukarıda bahsetmiştik. Küçük Kunmi Mozhenjiang öldükten sonra, Çin İmparatorluğu onun yerine ağabeyi Anri'nin oğlu Anlimi'yi tahta çıkardı.⁷¹

1.7.2.5. ANLİMİ (安犁靡) DÖNEMİ (?-?)

Küçük Kunmi Anlimi'nin de ne doğum tarihi ne de annesi hakkında bir bilgi vardır. Han Shu 70. bölümdeki Duan Huizong'un biyografisinin anlatıldığı kısımda Küçük Kunmi Wulimi (烏犁靡) Mozhenjiang'ın ağabeyinin oğlu idi demektedirken, Han Shu 96. bölüm olan Batı Toprakları Monografisi'nde Anlimi için Çin, Mozhenjiang'ın yerine ağabeyinin oğlunu Anlimi adıyla tahta çıkardı ifadesi geçmektedir.⁷² Bu iki farklı ifadeden iki farklı sonuç çıkmaktadır. Birincisi, kayıtlar tutulurken bilgi yanlışlığı yapılmıştır. İkincisi, Anlimi'nin gerçek adı Wulimi'dir ve tahta çıktıktan sonra Anlimi unvanını almıştır. Bizce ikincisi doğrudur, çünkü Anlimi adıyla tahta çıktı ifadesinde durum gayet açıktır, ayrıca hükümdarların hatta komutanların bile göreve başlamadan önceki adları farklı, başladıktan sonra kullandıkları adlar farklıdır.

Küçük Kunmi Mozhenjiang'ın M.Ö. 12 yılında öldürülmesinden sonra Anlimi tahta çıksa da o dönem Wusunlar arasında iç karışıklık olduğu tarihi kayıtlardan

⁶⁹ a.g.e., s. 3030.

⁷⁰ a.g.e., s. 3030, 3909.

⁷¹ a.g.e., s. 3909.

⁷² a.g.e., s. 3031, 3909.

anlaşılmaktadır. Mozhenjiang'ın oğlu aşağıda anlatacağımız üzere Kunmi olarak geçmektedir, Ayrıca Mozhenjiang'ın kardeşi Beiyuanzhi'nin anlatacağımız bazı olayları da vardır.

Çin İmparatorluğu, Mozhenjiang'ın kendi kanından, aynı zamanda da Prenses Jieyou'nun torunu olan Cilimi'yi öldürdüğü ve Çin bunun intikamını alamadan o öldüğü için Duan Huizong'u onun oğlu olan Fanqiu'yu (番丘) öldürmekle görevlendirdi. Duan Huizong, eğer orduyla giderse Fanqiu'nun kaçabileceğinden şüphelendiği için ordusunu Dianlou'da (墊婁) bırakarak 30 tane seçkin askerini Kunmi Fanqiu'ya suikast düzenlemek için gönderdi ve suikast başarılı oldu. Bunun üzerine M.Ö. 11 yılında Anlimi 1.000'den fazla süvariyle bu suikasti gerçekleştirdiği için Duan Huizong'u kuşattı. Duan Huizong ona suikast gerekçelerini anlattıktan sonra kuşatmayı kaldırdı. Cilimi'nin ölümünden sadece Mozhenjiang ve Fanqiu sorumlu tutulmadı, ayrıca Büyük Memurlar (Dalu, Dali ve Dajian) da suçlanarak altın mühür ve mor kuşakları geri alınıp yerine bronz mühür ve siyah kuşak verildi.⁷³ Böylece rütbeleri düşürüldü. Bu bilgilerden anlaşılacağı üzere Mozhenjiang'ın M.Ö. 12 yılındaki ölümü üzerine oğlu Fanqiu Küçük Kunmi olmuş ve Anlimi de o 1 yıl sonra öldürülünce intikamını almaya çalıştığı için bu durumu kabul etmiş görünmektedir. Anlimi, Mozhenjiang ölünce değil, Fanqiu M.Ö. 11 yılında ölünce Küçük Kunmi olmuştur. Anlimi'nin ne zaman öldüğü ve ondan sonra kimin Küçük Kunmi olduğu hakkında başka bir kayıt yoktur.

M.Ö. 5 yılında Beiyuanzhi'nin ordusuyla Hunların batı sınırından saldırarak birçok insanı ya öldürdü ya da esir aldı, ayrıca çok sayıda hayvanı da yağmaladı. Bunun üzerine Chanyu Wuzhuliu Sol Büyük Danghu (左大當戶 Zuoda Danghu) Wuyiling'i (烏夷泠) 5.000 atlıyla Wusunlara misilleme yapması için gönderdi. Bunun sonucunda Hunlar yüzlerce insanı öldürdü, binden fazla insanı esir aldı, ayrıca çok sayıda hayvanı da yağmaladı. Beiyuanzhi bu durumdan korkarak oğlu Qulu'yu (趨逯)

⁷³ a.g.e., s. 3031, 3909.

Hunlara rehin olarak gönderdi. Chanyu bu durumu imparatora bildirince, imparator sinirlenerek Qulu'nun geri gönderilmesini emretti ve Chanyu onu geri gönderdi.⁷⁴

M.Ö. 1 yılında Arka Turfan Kralı (車師後王 Cheshihou Kralı) Guju (姑句) ve Quhulai (去胡來) Kralı Tangdou'nun (唐兜) Çin Genel Valisi ve Komutanı (Xiaowei) ile anlaşamadıklarından dolayı halklarıyla birlikte Hunlara göç etti. Chanyu bu durumu imparatora bildirince imparator, Batı Toprakları'nın Çin toprağı olduğunu ve onları geri vermesini emreden mektubu elçiler vasıtasıyla gönderdi. Chanyu mecburen onları teslim etmek zorunda kaldı. Çin bununla da yetinmeyerek Çin'den, Wusunlardan, Wuhuan Devleti'nden ve Batı Toprakları'ndaki bütün devletlerden kaçan kişilerin Hunlar tarafından kabul edilmeyeceğini belirten bir ferman yayınladı.⁷⁵

M.S.1- M.S. 5 yılları arasındaki bir dönemde Beiyuanzhi tahta kendisi çıkabilmek için Wuriling'i öldürdü. Bunun üzerine Çin İmparatorluğu ona Guiyi Hou'su (歸義侯) unvanı verdi. Beiyuanzhi bu unvanla yetinmeyerek Büyük-Küçük iki Kunmi' nin de topraklarını ele geçirince Çin, Genel Vali Sun Jian'i (孫建) ona saldırması için görevlendirdi ve Beiyuanzhi bu saldırı sonucunda öldü.⁷⁶

M.S.13 yılında Hunlar Çin hâkimiyetinden kurtulmaya başlayarak “Doğu Türkistan'daki” bazı yerleri ele geçirmiş ve eski tebaları Wusunlarla da ilişki geliştirmek istemişti. Wusun Halkı Küçük Kunmiyi daha çok seviyordu. Bütün bunların sonucunda İmparator Wang Mang (王莽), Hunların Wusunlar ile birlikte hareket etmesini engelleyebilmek adına Wusun Büyük-Küçük Kunmileri haraç ödemek için Çin İmparatorluğu'na elçi gönderdiğinde, Küçük Kunmi'nin elçilerinin, Büyük Kunmi'nin elçilerinden daha üst makama atanmasını emretti.⁷⁷ Bu tarihten sonra tarihi kayıtlarda Wusunlar ile ilgili şimdiye kadar faydalandığımız az bilgiler kadar bile bilgi yoktur, sadece belirli tarihlerde ileride anlatacağımız şekilde isimleri arasıra geçmektedir.

⁷⁴ a.g.e., s. 3811.

⁷⁵ a.g.e., s. 3818, 3819.

⁷⁶ a.g.e., s. 3910.

⁷⁷ a.g.e., s. 4133.

Büyük Kunmiler nasıl Prenses Jieyou'nun soyundan gelmişse, Küçük Kunmiler de ismi kayıtlarda rastlanmayan Hu'lu bir eşin soyundan gelmiştir. Bu yüzden Büyük Kunmilerin Çin'in politikaları doğrusunda hareket etmesi gayet olasıdır, ancak Küçük Kunmiler de doğrudan Çin İmparatorluğu'nun politikaları doğrusunda hareket etmese de onlara aykırı bir hareket içinde de bulunmamış, hatta Wujiutu Döneminde Çin'in gözüne girmek için Hunlar ile savaşmıştır. Beiyuanzhi biraz kıpırdanıp Wusunların bir araya toplamaya çalışsa da bunu bağımsızlık için mi, yoksa başka sebeplerle mi yaptığı eldeki bilgilerin yetersizliğinden dolayı anlaşılamamaktadır. Büyük Kunmilerin zaten Çin kuklası olduğundan bahsetmiştik. Küçük Kunmilerin de Çin ile uyumlu olmaya çalışması sonucunda Hunların Batı Toprakları'ndaki hâkimiyeti bitmiştir. Wusunlar biraraya gelemediği için güçleri tam potansiyellerine ulaşamayıp Batı Toprakları'na hâkim olamayarak Çin İmparatorluğu'nun bu bölgeye hâkim olmasına neden olmuştur. Hunların bölgedeki hâkimiyetinin azalmasından sonra Çinlilerin de bölgedeki devletlere olan ilgisi de azalmıştır, çünkü Çinlilerin bu devletlere olan ilgisi Hunlara karşı ittifak kurup onları zayıflatarak Çin'i güvende tutabilmektir. Çinliler bu ittifakları sonucunda hem Hunları zayıflatarak kendi güvenliklerini sağlamış hem de ittifak kurduğu Wusun gibi devletleri de itaat altına alarak Batı Toprakları'nın hâkimi olmuştur.

1.8. Sonraki Dönemlerde Wusunlar Hakkında Bilgiler

Yukarıda bahsettiğimiz olaylardan sonra Çin'in Batı Toprakları'ndaki etkisi azalmıştı. M.S. 74 yılında Geng Gong (耿恭) Çin'in gücünü ve üstünlüğünü göstermek için Wusunlara saldırdı. Büyük Kunmi'nin Halkı bu durumdan memnun olup Çinlilere hediye gönderdi, ayrıca Büyük Kunmi de oğullarını rehin olarak Çin Sarayına gönderdi. Geng Gong da bu durumda emeği olan Wusunları hediyesiz bırakmadı.⁷⁸ Geng Gong sadece Wusunlarla değil Hunlarla ve diğer devletlerle de savaştı.⁷⁹

⁷⁸ Hou Han Shu, s. 720.

⁷⁹ Kürşat Yıldırım, "Hunlar Devrinde Türkistan", Çin Kaynaklarında Türkistan Şehirleri, yay. haz. Kürşat Yıldırım, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2013, s. 105-110.

İmparator Zhang'ın (章) Jianchu (建初) Saltanat Dönemi'nin 3. yılında (M.S. 78), Ban Chao (班超) Batı Toprakları'ndaki çeşitli devletlerden topladığı askerler ile Aksu (Gumo) Devleti'nin Shicheng (石城) Şehri'ne saldırdı ve onları yendi. Bununla da yetinmeyerek kadim Çin politikası olan Batı Toprakları hâkimiyeti için imparatorundan izin istedi ve isteği kabul görüldü. Hâkimiyetin yeniden sağlanması için Batı Toprakları'ndaki çeşitli devletlere elçiler göndererek onları yeniden itaat altına alınması gerekmekteydi ve bu devletlerden birisi de Wusunlar idi. Daha sonra bütün devletlerle birlikte Kuçalar (Qiuci) yok edilerek Çin ile Batı Toprakları arasındaki iletişim yeniden sağlanmak isteniyordu. Wusunları tekrar itaat altına alabilmek için M.S. 83 yılında Büyük ve Küçük Kunmilerin emrindeki yetkililere hediyeler gönderildi.⁸⁰ Bundan sonra Çin kaynaklarında Wusunlarla ilgili bilgiler bir bütünlük arz etmemektedir. Zaman zaman çeşitli olaylar vesilesiyle tutulan kısa kayıtlar vardır. Bunları kısaca kronolojik olarak sunmaya çalışacağız:

M.S. 91 yılında Geng Kui (耿夔), Hunların Kuzey Chanyu'sünü yendikten sonra, Chanyu Wusunlara kaçtı.⁸¹

M.S. 127 yılında Ban Yong (班勇) Karaşehir'e (焉耆 Yanqi) saldırarak birçok devleti itaat altına alsa da Han İmparatorluğu ile Wusunlar arasında bağlantı yolu yoktu.⁸²

M.S. 166 yılında Xianbei (鮮卑) hükümdarı Tanshihuai (檀石槐), Wusunlara saldırdırarak onları oldukça yıprattı.⁸³

Wei (魏) İmparatorluğu'nun yükselişinden sonra M.S. 228 yılında Batı Toprakları'ndaki her devlet haraç ödemese de birçok devlet her yıl düzenli olarak haracını ödemekteydi. Wusunlar haraç ödeyen devletlerden biri idi.⁸⁴

⁸⁰ **Hou Han Shu**, s. 1575, 1577.

⁸¹ **a.g.e.**, s. 1520, 2967.

⁸² **a.g.e.**, s. 2912.

⁸³ **a.g.e.**, s. 2989.

⁸⁴ **San Guo Zhi**, s. 840.

M.S. 435 yılında, Wusunlar ve Doğu Türkistan'daki Kuça (Qiuci), Kaşgar (疏勒 Shulei), Yedisu (悦般 Yueban), Taşkurgan (渴槃陀 Kepantuo), Çakılık (鄯善 Shanshan), Karaşehir (Yanqi), Turfan (Cheshi) ve Soğd (粟特 Sute) gibi çeşitli devletler Wei İmparatorluğu'na haraç ödemek için elçi gönderdi. Wei, Doğu Türkistan'da hâkimiyet kurmak için Wusunların desteğine ihtiyaç duyarak Dong Wan'ı (董琬) hediyeler ile birlikte elçi olarak gönderdi. Wusunlar bu durumdan son derece hoşnut olarak onun yanında rehberler ve tercümanlar gönderdi.⁸⁵

M.S. 437 yılında, Wusunlar Cücenler (蠕蠕 Ruru) tarafından defalarca saldırıya uğradı.⁸⁶ Bu saldırılar sonucunda Wusunların bir daha toparlanamadıkları anlaşılmaktadır, çünkü ileride de göreceğimiz gibi birkaç siyasi olay dışında adı geçmeyecektir.

Gök-Türk (突厥 Tujue) Kağanlığı Dönemi'nde Batı Kanadının lideri İstemi (室點密 Shidianmi) ya da diğer adıyla Sedimi (瑟帝米) Yabgu'nun oğlu Tardu (達頭 Datou) ya da diğer adıyla Bujia (步迦) Kağan'ın (可汗 Kehan) idare ettiği (576-603) topraklar arasında Wusunların eski toprakları da vardı⁸⁷. 619-621 yılları arasında hüküm süren ve konar-göçer bir yaşam tarzına sahip olan Doğu Göktürk Kağanı İlteber Şad (處邏可汗 Chuluo Kağan) da çoğunlukla Wusunların eski topraklarında yaşadı.⁸⁸ Bu dönemde Wusunların Gök-Türk hâkimiyetine nasıl girdiği hakkında bir bilgi yoktur. Muhtemelen Cücenler (Ruru) saldırılarından sonra bir daha toparlanamadılar ve Çinliler de bölgedeki hâkimiyetini yitirdikten sonra Wusun halkı Gök-Türklere bağlandı.

Gök-Türkler dönemindeki bu çok kısa haberin ardından kaynaklar X. yüzyılda tekrar konuşmaya başlamaktadır. Buna göre Huitong (會同) Saltanat döneminin ilk yılındaki (M.S. 938) bahar ayının ilk gününde, Jin (晉) ve çeşitli devletler; Kitan (遼 Liao) İmparatorluğu sarayına saygılarını ve çeşitli hediyeler sunmak için elçi gönderdi.

⁸⁵ **Bei Shi**, s. 3205-3206.; **Wei Shu**, s. 2259-2260.

⁸⁶ **Bei Shi**, s. 3219.

⁸⁷ **Xin Tang Shu**, s. 6055.

⁸⁸ **Bei Shi**, s. 3300.; **Sui Shu**, s. 1876.

Ağustos ayının 14. gününde Curçenler (女眞 Nuzhen), ayın 24'ünde Gengzilar (庚子), Tuyuhunlar (吐谷渾), Wusunlar, Mohelar⁸⁹ (靺鞨 Tunguz) haraç ödemek için elçi gönderdi. Liao Hanedanı kendisine bağlı 15 devletten 9'unu itaat altına aldı ve bu devletlerden asker topladı. Kabul etmeyen kişileri ise cezalandırdı. Bu devletler arasında Wusunlar da vardır. Ayrıca Liao Hanedanı'nın kuzey bölgesi yönetimindeki listede Wusun Hükümdarının köşkü de vardır.⁹⁰

Wusunların Çin Tarih Kitaplarında adının geçtiği son dönem Cengiz Han Dönemi' dir. Cengiz Han'ın (太祖 Taizu), Çin'i ele geçirmek için eli silah tutan herkesi silahaltına alması üzerine Guta Lahun (賈塔刺渾) bu durumu engellemesi için görevlendirildi. Ordusunu Wusunların eski toprakları olan Qianqian⁹¹ (謙謙) Eyaletine konuşlandırdı.⁹² Bu dönemde artık Wusun diye bir halkın kalmadığı, onların eski topraklarına ithafen bir yer adlandırılması yapıldığı anlaşılmaktadır.

Yukarıda yer verdiğimiz kayıtlardaki bilgiler ışığında Wusunlar tarihi kayıtlarda ilk göründükleri zaman güçlü bir devlet değildi. Aksine Dunhuang ve Qilian arasında birlikte yaşadığı Yuezhilar tarafından ağır bir yenilgiye uğratıldı ve liderleri Nandoumi öldürüldü. Hunların da Yuezhiları yenmesinden sonra Hunların hâkimiyetine girdi. Kunmo Liejiaomi, Yuezhiların halkının ve babasının intikamını dahi Hunların izni ve yardımıyla alabildi. Bütün bu olaylar olurken Hunlar Batı Topraklarını fethederek büyük bir devlet kurmuştu. Çinliler ise Batı Topraklarını ele geçirmek gibi bir hedefi yoktu. Çünkü Batı Topraklarındaki devletlerden, onların güçlerinden ve ilerde ulaşabileceği potansiyellerinden haberdar dahi değildi.

Hunların eski güçlü dönemlerinin giderek geride kalmasıyla birlikte Çinlilerde Hunları yenme ve onların topraklarını ele geçirme ümidi doğdu. Hunlar her ne kadar eski güçlerinde değilse de Çinlilerin tek başına yenebileceği kadar zayıf da değildi. Bu durum Çinlileri Hunlara karşı ittifak bulmaya yönlendirdi. Bu yüzden İmparator Wu döneminde Zhang Qian adlı bir Çinli, Hunlara karşı ittifak bulmak amacıyla Batı

⁸⁹ Ayrıntılı bilgi için Bkz., Kürşat Yıldırım, "Tunguz Halkı Üzerine Araştırmalar-I: Mohe'lar", **Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı**, C. 117, S. 23, 2017, s. 9-24.

⁹⁰ **Liao Shi**, s. 43-44, 429-430, 759.

⁹¹ Günümüzde Urumçi'deki bir yer ismi.

⁹² **Yuan Shi**, s. 3577.

Bölgelerine gönderildi. Zhang Qian bu görev sırasında çeşitli devletler hakkında bilgi edindiyse de Hunlara esir düştü. Wusunlar hakkındaki bilgileri de muhtemelen esirliği sırasında öğrendi (Çünkü esir düşmeden önce Wusunlarla görüşme yaptığına dair bir kayıt mevcut değildir.). Yıllar sonra esir olduğu Hunlardan kaçarak devletine dönen Zhang Qian, İmparator Wu'ya birçok rapor sundu. Bu raporlardan çıkan sonuca göre Çinlilerin, Hunlara karşı Batı Topraklarında ittifak kuracağı devlet de belirlenmiş oldu. Bu iş için en uygun devlet Wusunlardı.

Hunlar giderek güç kaybederken ve Çinliler de müttefik bulmak için çabalarırken, Wusun Kunmosu Liejiaomi de Hunlardan bağımsız hareket etmeye başladı. Yine bu dönemde Yuezhılara yenildikleri zamanki kadar güçsüz değildi. Ancak Hun hâkimiyetinden çıktıkları ve Çinlilerin onların üzerinden plan yaptıkları sırada (Bu dönem Wusunların Çinlilerden haberi yoktu.) Wusunlarda iç savaş başladı ve devlet üçe bölündü. İç savaş sırasında Zhang Qian ikinci kez Batı Topraklarına elçi olarak gönderildi. Onun görevi Çinlilerin kendi Hunları yok etmek için kendi aralarında yaptığı plana Wusunları da dahil etmektir. Ancak Wusunlar, Çinlileri o dönemde henüz tanımıyordu. Ayrıca Hunlar her ne kadar güçsüz de olsa Çinlilerle yapılacak bir ittifak Wusunları cezalandırmayacakları anlamına gelmiyordu. Bununla birlikte Hunların uzun yıllar hâkimiyetinde kalınması Wusunlar için onları daha tanınır kılıyordu. Çinliler ise daha yeni varlıklarından haberdar oldukları bir halktı. Bu yüzden Çinlilerin ittifak kurma teklifleri Wusunlar tarafından reddedildi. Çinliler görünürde amacına ulaşamamıştı. Devletine geri dönerken Wusunlar yanında ona eşlik etmesi için kişiler gönderdi. Bu kişiler Çin'in zenginliğini görüp geri döndükten sonra gördüklerini Kunmoya anlattıktan sonra Kunmo, Çinlilerden çok etkilendi. Ayrıca devletteki iç savaş da devam ettiği için Çinlilerle müttefik olmak istedi. Çünkü Hunlar iç savaşta diğer tarafı destekleyebilirdi. Bu durum da Kunmoyu oldukça zor bir duruma sokardı. İttifak kurululduktan sonra Çinliler Heqin Antlaşmasıyla Hunlara yaptığı gibi Wusunlara da bir prenses gönderdi. Prensese ismi Liu Xijun idi. Önce Kunmo ile evlendi daha sonra Kunmo'nun torunu Cenzou ile evlendi. Erken yaşta ölünce onun yerine başka bir prenses olan Liu Jieyou gönderildi. Böylelikle Wusun Devleti'nde Çin etkisi başladı. Çinliler Wusun iç işlerine prensesler aracılığıyla dahil oldu. Ancak Hunlar da boş durmayarak bir prenses gönderdi ve onlar da Wusun iç

işlerinde söz sahibi olmaya çalıştı. Bu yüzden Wusunlar hiçbir zaman bağımsız hareket etme imkânı bulamadı.

Daha sonraki dönemlerde Wusunlar Çinliler ile birlikte Hunlara karşı seferde bulundu. Seferde bir sonuç elde edemeseler de Çinlilerle olan yakınlaşma artarken, Hunlarla olan münasebetler oldukça azaldı. Yine bu dönemlerde Wusun Devleti'ne Kunmi olacak kişilerin Wusun-Çin soyundan mı, yoksa Wusun-Çin olmayanların soyundan olacağı tartışmaları oldu. Bunun sonucunda devlet ikiye bölündü. Çinli Prenses Liu Jieyou'nun soyundan gelenler Büyük Kunmi, Çinli olmayan kişilerin soyundan gelenler Küçük Kunmi oldu.

Büyük Kunmiler Çin soyundan gelidği için her zaman Çin'in desteği ve yönlendirmesiyle hareket etti. Ancak Küçük Kunmiler Çin'e Wujiutu dönemi hariç itibar etmedi. Çinliler de Küçük Kunmilere çok fazla müdahale etmedi. Hunlar ise Küçük Kunmiler ile ortak hareket etmek istese de eski güçleri olmadığı için Küçük Kunmiler tarafından tercih edilmedi. Daha sonraki dönemlerde Büyük-Küçük Kunmilikler birbirleri ile de mücadele etse Wusunların birleşme ve güçlü bir devlet olma çabaları olmadı. Sadece Beiyuanzhi Hunların ve Çinlilerin içine düştüğü zor durumdan faydalanarak Kunmilikleri birleştirme çabası vardı. Ancak amacına ulaşmadan Çinliler tarafından öldürüldü.

Özetlemek gerekirse önce Hun hâkimiyetine giren Wusunlar daha sonra Çinlilerin Hunlara karşı yapılması istenen ittifak için biçilmiş kaftandı. Hun hâkimiyetinden çıkan Kunmo Liejiaomi uyguladığı politikalar sonucunda Çinlilerin Wusunlar üzerindeki hâkimiyeti için istemeden de olsa zemin hazırladı. Wusun-Çin ittifakı Hunların Batı Toprakları üzerindeki gücünü azalttı. Çinliler ise doğrudan Batı Topraklarını ele geçiremese de Çinli Prenseslerin soyundan gelen Kunmiler aracılığıyla amacına ulaştı. Wusunların ikiye bölünerek güçlerini kaybetmesi Büyük Kunmilerin Çin'e olan bağlılığını artırdı. Böylelikle Çinliler hem Hunların gücünü kırdı hem de Wusunların bölünmesiyle onların Hunların yerini almasını engelledi ayrıca onları bir piyon gibi kullandı ve Batı Topraklarının hâkimi olarak amacına ulaştı.

İKİNCİ BÖLÜM

WUSUNLARIN KÖKENİ

Köken, araştırmacılar için çoğu zaman kaynağı en zor bulunan ve eldeki malzemeye göre tespit yapması oldukça zor olan bir konudur. Çünkü bir halkın ya da milletin kökenini ve atalarını bulabilmek için kaynaklar bulunduktan sonra hem kronolojik bağlantının sağlanması hem de siyasi, askeri, coğrafya⁹³ ekonomik, dil, dini vb. konular hakkında sağlam delillere ihtiyaç vardır. Bu saydığımız konular hakkında bir tarih yazımı gerçekleştirilse bile yine de köken konusunu tespit etmek mümkün olmayabilir.

Wusunlar, Çinlilerin kendi yönetim sahası olarak gördükleri “Batı Bölgeleri” bizim ise “Batı Toprakları (Doğu Türkistan)” olarak adlandırdığımız ve tezimizin tamamında “Batı Toprakları”⁹⁴ demeyi tercih ettiğimiz topraklarda, Çin Tarihlerinde ilk kez geçtiği tarih olan M.Ö. 176’dan etkilerini yitirdikleri M.S. 437 yılına kadar etkili bir rol oynayan bir halktır. Daha sonraki tarihlerde adları duyulmaya devam etse de çok fazla varlık gösteremedikleri kayıtlardan ve onlar hakkında yapılan araştırmalardan anlaşılmaktadır. Çinlilerin tuttıkları kayıtlardan bazen çok güçlü olduklarını bazen de oldukça zor durumda kaldıklarını anlamaktayız. Onlar araştırılırken doğal olarak kökenleri hakkında da bilgiler verilmesi gerekmektedir.

Wusunların kökeni hakkında hiçbir bilgiye sahip değiliz. Bunun sebebi Wusunların adının Çin tarihi kayıtlarında ilk kez M.Ö. 176 gibi nispeten geç bir tarihte geçmesidir. Burada önemli olan nokta Wusunların adının sadece geçmesi ve onlar hakkında bir ayrıntının olmamasıdır. Bununla birlikte “烏孫 Wusun” adı Wusunların orijinal adı değildir. Bu adı onlara Çinliler vermiştir. Daha sonra Çinlilerin Hun-Çin savaşları sırasında Hunlara karşı müttefik bulma isteğiyle Wusunlara elçi Zhang Qian’i göndermesiyle birlikte Wusunlar hakkında kısıtlı da olsa bilgilere ulaşmaktayız. Ancak Wusun adı sonradan verildiği için sadece bu ad verildikten sonraki tarihlerini

⁹³ Bu konuda yapılan göçlerin titizlikle incelenerek doğru tespit edilmesi gerekmektedir.

⁹⁴ Çinlilerin “Batı Bölgeleri” demesinin sebebi Türklerin yaşadığı toprakları kendi toprakları olarak kabul etmesidir. Biz de Türklerin yaşadığı topraklar Türklerin anlayışı doğrultusunda “Batı Toprakları” demeyi tercih ettik.

öğrenebilmekteyiz. Bu durum da M.Ö. 176 yılından önce Wusunların kim olduğunu ve hangi tarihi süreçlerden geçtiğini, diğer devlet ve milletlerle olan ilişkilerinin nasıl olduğunu öğrenmemizi güçleştirmektedir.

2.1. Wusunların Kökeni Hakkında Görüşler

Wusunların kökeni problemi şimdiye kadar araştırmacılar için adeta bir bilinmez olarak kalmıştır. Ancak Wusunların kökeni hakkında birçok araştırmacı, dil verilerini temel alarak henüz ispatlanamış, genel kabul görmemiş bazı görüşler öne sürmüşlerdir. Öte yandan hiçbir temel olmadan sadece “tahmin” ile görüş belirtenler de olmuştur. Özellikle Batılı şarkiyatçılar dil konusu üzerinden Wusunları bir kökene bağlama çabasına girmişlerdir. Bu görüşler dört ana başlık altında toplanabilir: i) Wusunlar Türk’tür ii) Wusunlar Hint Avrupalıların İran kolundandır iii) Wusunlar Hint Avrupalıların Tohar kolundandır iv) bu üç grup dışındaki görüşlerde Wusunlar.

2.1.1. Türk Oldukları Görüşü

Wusunlar Türktür görüşü özellikle Türkiye’deki araştırmacılar arasında yaygındır. Ancak Türk olmayan araştırmacılar da bu görüşü savunmuştur. Wusunlar Türktür görüşünü savunanlar Zeki Velidi Togan⁹⁵, İbrahim Kafesoğlu⁹⁶, Shiratori Kurakichi⁹⁷, Hsiao Matsuda⁹⁸ ve Qian Boquan’dır.⁹⁹ Bu araştırmacılar Wusunların tarihini incelediklerinde tarihçi sezgilerini de kullanarak Türk kültürü ve Wusun kültürü arasındaki benzerliklere müracaat ederek Wusunların Türk olduğu görüşü üzerinde durmaktadırlar. Hsiao Matsuda ise hem coğrafya hem de Wusunların diğer Türk boyları ile ilişkilerini dikkate alarak onların Türklüğüne vurgu yapmaktadır. Qian Boquan (钱伯泉) ise Wusunların diline dayanarak onların Türk olduğunu düşünmektedir. Biz de bu görüşü makul görüyoruz.

⁹⁵ Zeki Velidi Togan, **Umimi Türk Tarihine Giriş**, 3. Baskı, C.1., Enderun Kitabevi, İstanbul 1981, s.42.

⁹⁶ İbrahim Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, 37. Baskı, Ötüken Yayınları, İstanbul 2014, s. 295.

⁹⁷ Elvin Yıldırım ve Bahar Navruz, “Tarih ve Kültür Bakımından Wusunlar ve Onlardan Kalan Maddi Kültür Yadigârları”, **Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı**, C. 130, S. 256, 2022, s. 32.

⁹⁸ Hsiao Matsuda, **Eski Tanrı Dağları’nın Tarihi Coğrafyası Üzerine Bir Araştırma (古代天山历史地理学研究)**, çev. Chen Jenmou (陈俊谋) Merkezi Milletler Fakültesi Yayınları (中央民族学院出版社), Pekin, 1987, s. 43, 58.

⁹⁹ Qian Boquan, a.g.m., s. 104, 105 ve 110.

2.1.2. Hint Avrupalıların İran Kolundan Geldikleri Görüşü

Wusunlar Hint Avrupalıların İran kolundan olduklarını öne sürenler Elena Efimovna Kuzmina¹⁰⁰, Y. A. Zadneprovskiy¹⁰¹, B. A. Litvinsky-M. Hussain Shah- R. Shabani Samghabadi¹⁰², Ruth I. Meserve¹⁰³ ve Peter Benjamin Golden'dır¹⁰⁴. Bu isimlerden Peter Golden dışındakiler sadece “tahmin” ile görüşlerini belirtmiştir. Peter Golden ise “Aşina” ve “Wusun” kelimeleri arasında benzerlik kurarak Wusunların Hint Avrupalıların İran kolundan olduğunu düşünmektedir.

2.1.3. Hint Avrupalıların Tohar Kolundan Geldikleri Görüşü

Wusunların Hint Avrupalıların Tohar kolundan geldiğini söyleyenler E.G. Pulleyblank¹⁰⁵, William G. Boltz¹⁰⁶, Colin P. Masica¹⁰⁷ ve Richard N. Frye¹⁰⁸ gibi araştırmacılarıdır. Pulleyblank görüşüne Wusun adlarındaki “靡 mi” ekinin Toharca bir ek olduğunu öne sürerek ulaşmıştır. Diğer araştırmacılar ise Pulleyblank'ı referans göstererek Wusunların Hint Avrupalıların Tohar kolundan geldikleri görüşünü savunmuştur.

Wusunlar Hint Avrupalılar oldukları görüşünü savunanların “medeni” ve güçlü halkları bir şekilde Hint-Avrupalılara bağlama istekleri göze çarpmaktadır.

¹⁰⁰ Elena Efimovna Kuzmina, **The Origin of the Indo-Iranians**, ed. J.P. Mallory, BRILL, Boston 2007, s. 78, 83.

¹⁰¹ Y. A. Zadneprovskiy, “The Nomad Of Northern Central Asia After The Invasion Of Alexander”, **History Of Civilizations Of Central Asia: The Development Of Sedentary And Nomadic Civilizations: 700 B.C. To A.D. 250**, C. 2, Ed. János Harmatta, Yard. Ed. B. N. Puri ve G. F. Etemadi, UNESCO Publishing, 1996, France, s. 451.

¹⁰² B. A. Litvinsky, M. Hussain Shah and R. Shabani Samghabadi, “The Rise Of Sasanian Iran”, **History Of Civilizations Of Central Asia: The Development Of Sedentary And Nomadic Civilizations: 700 B.C. To A.D. 250**, C. 2, Ed. János Harmatta, Yard. Ed. B. N. Puri ve G. F. Etemadi, UNESCO Publishing, 1996, France, s. 480.

¹⁰³ Ruth I. Meserve, “The Religions Of Inner Asia”, **The Religious Traditions of Asia: Religion, History, and Culture**, ed. Joseph Mitsuo Kitagawa, Routledge, 2002, s. 228.

¹⁰⁴ Peter Benjamin Golden, “Courts And Court Culture In The Proto-Urban And Urban Developments Among The Pre-Chinggisid Turkic Peoples”, **Turko-Mongol Rulers, Cities and City Life**, ed. David Durand-Guédy, Brill, Boston 2013, s. 24.; ayn müellif, **Central Asia in World History**, Oxford University Press, 2011, s. 29.

¹⁰⁵ E.G. Pulleyblank, “The consonantal system of Old Chinese”, **Asia Major** 9, 1963, s. 227.

¹⁰⁶ William G. Boltz, “Language And Writing”, **The Cambridge History of Ancient China: From the Origins of Civilization to 221 B.C.**, ed. Michael Loewe ve Edward L. Shaughnessy, Cambridge University Press, 1999, s. 87,88.

¹⁰⁷ Colin P. Masica, **The Indo-Aryan Languages**, Cambridge University Press, 1991, s. 48.

¹⁰⁸ Richard N. Frye, **The Heritage of Persian**, yay. Weidenfeld ve Nicholson, London, 1962, s. 166.

Kürşat Yıldırım, Wusun, Saka, Kırgız vb. Türk Halklarının Hint Avrupalı olduğu görüşlerine karşı çıkmakta ve bu görüşlerin siyasi ve ideolojik temeller üzerine inşa edildiğini bu sebepten dolayı gerçeği yansıtmadığını vurgulamaktadır.¹⁰⁹

2.1.4. Wusunların Kökeni Hakkında Diğer Görüşler

Bu üç grup dışındaki görüşlerde ise J. P. Mallory, Beckwith ve W. Eberhard'ın fikirleri öne çıkmaktadır.

J. P. Mallory, Wusunları Hint Avrupalı kabul ederken İran kolundan mı yoksa Tohar kolundan olduğuna karar verememiştir.¹¹⁰

Cristopher I. Beckwith, Wusunların genel olarak Hint Aryan olduğu görüşünü savunmuştur.¹¹¹

W. Eberhard ise Çin'in Şimâl Komşuları adlı eserinde Çin'in kuzeyindeki halkları araştırmıştır. Bu halkları araştırırken Koreli, proto-Moğol ve proto-Türk sınıflandırmasını yapmıştır. Wusunları bu üç gruba da koymamış diğer halklar arasında araştırmıştır¹¹². Buradan anlaşılmaktadır ki Eberhard Wusunları ne Hint Avrupalı ne de Türk olarak kabul etmektedir. Ayrıca ona göre Moğol da değillerdir.

Wusunlar Hun-Çin savaşlarında önemli bir rol oynamıştır. Bunun sonucunda Türk tarihinde, Asya tarihinde ve Asya tarihi aracılığıyla da dünya tarihinde kırılma noktaları meydana gelmiştir. Bu yüzden Wusunların daha fazla araştırılması gereken konulardan biri olduğu görüşündeyiz. Araştırmacıların Wusunlar hakkındaki araştırmaları da bu yöndedir.

Wusunların kökeni, elbette ki bir Wusun tarihi incelemesinde çok önemli bir konudur. Araştırmacılar da bu konu üzerinde durmaya çalışmıştır. Ancak eldeki materyallerin son derece kısıtlı olmasından dolayı yapılan tespitler de yetersiz kalmaktadır. Ancak Wusunların dili üzerinden Wusunların kökeni hakkında yorumlar

¹⁰⁹ Kürşat Yıldırım, **Doğu Türkistan'ın Tarihi Coğrafyası**, Ötüken Neşriyat, İstanbul, Mayıs 2016, s. 48.

¹¹⁰ J. P. Mallory, **In Search of the Indo-Europeans: Language, Archaeology, and Myth**, yay. Thames ve Hudson, 1989, s. 60.

¹¹¹ Cristopher I. Beckwith, **a.g.e.**, s. 310.

¹¹² Wolfram Eberhard, **Çin'in Şimâl Komşuları**, 2. Baskı, çev. Nimet Uluğtuğ, TTK, 1996, s. 97,104.

yapılagelmiştir. Sanıyoruz ki bundan sonra da devam edecektir. Dil üzerinden yapılan tespitler sonucunda Wusunların Türk, Hint Avrupalıların İran kolundan, Hint Avrupalıların Tohar kolundan ya da Çin'in kuzeyinde yaşamış kimliği belirlenemeyen bir halk olduğu belirtilmiştir.

Yukarıda bahsettiğimiz görüşlerden Türk olduğu görüşünü Zeki Velidi Togan, İbrahim Kafesoğlu, Hsiao Matsuda ve Qian Boquan'dır. Burada Togan ve Kafesoğlu'nun Türk olmaları sebebiyle subjektif hüküm verdikleri düşünülebilir. Ancak Japon Hsiao Matsuda ile Çinli Qian Boquan da onların Türk olduklarını düşünüyorlardı. Bu yüzden Wusunların Türk olduğu görüşü üzerinde durulmalıdır. Ancak Togan, Kafesoğlu ve Hsiao Matsuda Wusunların Türklüğünü vurgularken tarihçi sezgisiyle hareket etmiş, kültür ve coğrafya üzerinde durmuşlardır. Qian Boquan yukarıda da bahsettiğimiz gibi Wusun hükümdarlarının unvanlarındaki "mi" ekinin Türklerin kullandığı bir ek olduğunu belirtip onların Türk olabileceği görüşünü savunmuştur.

Wusunların Hint Avrupalıların İran kolundan ya da Tohar kolundan olduğu görüşünü savunanlar ise genellikle Batılı şarkiyatçılardır. Onların diğer konularda olduğu gibi dünyanın hemen her yerinde kurulmuş yüksek kültürleri, güçlü devletleri, kültürlü ve "medeni" halkları bir şekilde Hint-Avrupalılara bağlama isteği vardır. Anlaşıyor ki Wusunlar da bu düşünceden nasibini almıştır. E.G. Pulleyblank dışında diğerleri bir açıklama yapmamış, görüşlerini destekleyecek açık bir delil sunmamıştır. Pulleyblank ise Wusunlar Türktür görüşünü savunan Qian Boquan'ın antitezidir. Çünkü o, Qian Boquan'ın tespiti için kullandığı "mi" ekinin Toharların kullandığı bir ek olduğunu söylemiş, bu yüzden de Wusunların Tohar olabileceği imasında bulunmuştur.

Wusunların Çin'in kuzeyinde yaşamış kimliği belirlenemeyen bir halk olduğu görüşünü savunanlar ise aslında baktığımız zaman kendi içerisinde tutarlıdır. Çünkü Wusunlar hakkında M.Ö. 176 öncesine dair bir kayıt yoktur. Wusun adı bile daha sonra Çinliler tarafından verilmiştir. Burada muhtemelen bu görüşü savunanlar Wusunların Hun hâkimiyetine girdikten sonra Türkleştiğini düşünmektedir. Ancak muhtemelen anlayamadıkları husus, Wusunların Türklüğünü savunanların "ırk" üzerinde

durmadıklarıdır. Wusunların Türklüğü dil, coğrafya ve kültür cihetlerinden vurgulanmaktadır.

Wusunların kökeni hakkındaki bizim görüşümüz daha çok tarih kayıtlarındaki açık ifadelere dayanmaktadır. Xin Tangshu'daki (新唐書) ¹¹³ kayıta Wusun topraklarının Batı Gök-Türk Devleti'nin sınırları içerisinde olduğunu bildirmektedir. Ayrıca Wusunların o bölgeden bir göçü olduğuna dair bir bilgi de yoktur. Bu durum da Wusunları Gök-Türklerin tebası yapmaktadır. Çünkü Wusunlar her ne kadar devlet olma özelliklerini kaybetse de daha sonraki dönemlerde isimleri çok az olsa da geçmektedir. Bununla birlikte aynı kayıta Gök-Türk coğrafyasındaki devletlerin ve halkların kültürünün Gök-Türkler ile aynı olduğu, konuştukları dilin ise Türkçeden çok az farkının bulunduğu şeklinde devam etmektedir. Bu sebepten dolayı biz Wusunların da çok büyük bir ihtimalle Türk olduklarını düşünüyoruz. Söz konusu olan kültürel benzerlik ve bundan da öte dilin ortak olmasıdır. Bu ise bir halkın kökenini açıklamak için çok bariz iki delildir kanaatindeyiz. Bu kayıt Wusunların Hint Avrupalıların İran ya da Tohar kolundan olduğu görüşünü savunan araştırmacıların görüşlerini temelsizleştirmektedir. Onlar dil üzerinden bir tespitte bulunurken Türkçeyi göz ardı etmektedir. Oysa o dönemdeki tek ana kaynağı yazan Çinliler, Wusunların konuştuğu dilin Türkçe'den çok az farklı olduğunu açıkça bildirmektedir; bu ise muhtemelen Türkçenin lehçelerinden biriydi.

2.2. Kazak Türklerinin Wusunlarla Bağlantısı

Wusunların siyasi olarak tarih sahnesinden silinmesi Wusun halkının tamamen ortadan kalktığı anlamına da gelmemektedir. Çünkü coğrafya bölümünde inceleyeceğimiz üzere Wusunlar geniş bir coğrafyada hüküm sürmüş ve birçok göç gerçekleştirmiştir. Ayrıca siyasi tarih bölümünde incelediğimiz gibi Wusunlar her ne kadar bağımsız olamasa da güçlü bir devlet kurmuştur. Bu sebeplerden dolayı Wusunların diğer birçok halkla da etkileşim halinde olduğu düşünülebilir. Wusunların ataları hakkında elimizde net bilgiler olmasa da daha sonra hangi halkların

¹¹³ Xin Tang Shu, s. 6055.

oluşmasında etkili oldukları hakkında az da olsa bilgi sahibiyiz. Mesela bu halklardan biri Kazak Türkleridir.

Kazak Türkleri XV. yüzyılda oluşmaya başlamıştır. Bu halkı oluşturan boylar arasında Wusun Halkından bakiyelerinin olması ihtimal dahilindedir. Yani Kazakları oluşturan parçalardan biri Wusunlar olabilir. Kazak Halkının bir parçası olan Kimeklerin bu parçalardan biri olması kuvvetli bir ihtimaldir. Kazakların atalarından biri belki de Wusunlardı. Ayrıca günümüzdeki Uygur Özerk Bölgesi'ndeki Kazakların da Wusun bakiyeleri ile başka boyların karışarak oluşması ihtimal dahilindedir. Bununla birlikte Kazakların Ulu Cüz'ünü ¹¹⁴ oluşturan Kanglılar (Kangju) da Wusunların alt boylarından biridir ve Ulu Cüz Wusun boy birliği olarak gösterilmiştir.¹¹⁵ Bu konuda görüşleri özetleyerek daha fazla yorum yapmayı gerekli görmüyoruz. Ancak Kazakların atalarını oluşturan gruplardan birinin Wusunlar olabileceği görüşü bize de makul gelmektedir.

¹¹⁴ Kazak Ulu Cüzü günümüzdeki Kazakistan'ın doğu ve güneyi ile Çin'deki İli Kazak Özerk Bölgesi arasındaki bölgeyi kapsamaktadır.

¹¹⁵ Li Qian, "Wusun: İli nehrinden çok uzakta (乌孙: 远在伊犁河畔)", **Renwen Zhangu (人文·掌故)**, 2019, s. 62.; ayn. müellif, 2012, s. 83.; Qian Boquan, a.g.m., s. 104; Osman Yorulmaz, "Moğol İstilasası Sonrası Kanglılar/kanklılar", **BİLİG Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi**, S. 40, 2007, s. 210.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

WUSUNLARIN COĞRAFYASI

Bir devletin ya da topluluğun yaşadığı coğrafyanın tespit edilebilmesi için yaşadığı döneme ait belgelere ihtiyaç vardır. Bununla birlikte o topluluklardan kalan eserler, mezarlar vb. net olmasa da o topluluğun yaşadığı yerler hakkında fikir edinmemizi sağlamaktadır. Ancak toplumlar yerleşik ve konar-göçer olarak ayrılmaktadır.

Yerleşik toplulukların coğrafyaları daha kolay tespit edilmektedir. Çünkü yerleşik topluluklar geride daha fazla materyal bırakmaktadır. Bununla birlikte yerleşik toplulukların genellikle yazı kullandıkları, kendileri ve iletişimde oldukları diğer devletler hakkında kayıt tuttıkları ve bunları arşivledikleri de bilinen bir gerçektir. Bu yüzden yerleşik toplulukların yaşadığı coğrafya net olarak bilinebilmektedir. Hatta yaşanan bu coğrafyada nokta yer tespitleri yapmak da mümkün olmaktadır.

Yerleşik toplumların aksine konar-göçer toplulukların yaşadığı yerler kolay tespit edilememektedir. Çünkü savaşımlardan ya da göç gibi birçok sebepten dolayı bu topluluklar sürekli göç etmekte ve yerlerine başka topluluklar gelmektedir. Böylelikle farklı toplulukların aynı coğrafyada sürekli bir şekilde üst üste yaşaması günümüze kalan materyallerin hangi topluluğa ait olduğunun tespit edilmesini zorlaştırmaktadır. Ayrıca konar-göçer toplulukların genellikle sabit bir yerde kayıt tutma usulüne sahip olmaması da doğal olarak onların arşivlerinin bulunmamasına neden olmaktadır. Bu yüzden konar-göçer toplulukların coğrafyası ve onlar hakkındaki çoğu olay yazısı olan toplumların kaydettiği bilgilerden oluşmaktadır. Bütün bu bahsettiklerimizin sonucunda konar-göçer topluluklar için genel olarak yaşadıkları coğrafya hakkında bir bilgi sahibi olsak da yaşanan yer hakkında nokta tespitler yapmak pek mümkün değildir.

Wusunlar da yukarıda bahsettiğimiz yerleşik ya da konar-göçer topluluklar ayrımında konar-göçer sınıfındadır. Yazıları olmadığı için onlar hakkındaki hemen her olayı da Çinlilerin kaydettiği bilgilerden öğrenmekteyiz. Ancak Çinliler, Wusunlar

hakkında derinlemesine araştırmalar yapmamıştır. Elimizdeki belgeler inceleyip değerlendirdiğimizde onların sadece kendilerini ilgilendirdikleri ölçüde Wusunlara dair kayıt tuttuklarını görmekteyiz. Yine Çinlilerden kalan belgeler incelendiği zaman Wusunların kesin olarak Batı Toprakları'nda yaşayan bir topluluk olduğunu anlamaktayız. Bununla birlikte Wusunların göçleri hakkında da bilgiler edinmekteyiz. Ayrıca Wusunların yaşadıkları şehirler hakkında da az da olsa bilgiler yine Çinlilerin kaydettiklerinde mevcuttur. Bununla birlikte Wusunların yaşadığı coğrafya hakkında birçok araştırmacının da görüşlerine tezimizde yer ver vererek konunun aydınlatılmasına çalışacağız.

3.1. Batı Toprakları

Çinlilerin Batı Toprakları hakkında bilgiye sahip olmaları ve oraya sahip olma istekleri İmparator Wu döneminde ünlü elçi Zhang Qian'in M.Ö. 139 yılında o bölgeye Çinlilerin, Hunlara karşı ittifak kurmak için gönderilmesiyle başlamaktadır. Batı Toprakları denilen bölge aslında dar anlamıyla günümüzdeki Çin Halk Cumhuriyeti sınırları içindeki Doğu Türkistan yani Xinjiang Uygur Özerk Bölgesidir (新疆维吾尔自治区 Xinjiang Weiwuer Zihiqu). Burası kuzeyde Rusya ve Moğolistan, doğuda Çin, güneybatıda Pakistan ve Hindistan, batıda ise Kazakistan, Kırgızistan, Afganistan ve Tacikistan ile komşudur.

Türkistan bölgesi tarih içerisinde istilalara uğramıştır. Ruslar 1716 yılından itibaren Türkistan'ın batısını istila etmeye başlamış, Çinliler ise 1755-1765 yılları arasında Türkistan'ın doğusunu istila etmiş ve 1884 yılında bu bölgeye Xinjiang demiştir. Batılılar ise Türkistan'ın batısına Büyük Buhara, doğusuna ise Küçük Buhara demiştir. Bunun dışında bu bölgeye her devlet kendi emperyal çıkarları için farklı adlandırmalar yapmıştır. Günümüzde bile bu adlandırmalar hâlâ bu anlayışa göre yapılmaktadır.

Batı Toprakları diye özel bir bölüm Shi Ji'de yoktur. Sadece ismi geçmektedir. Çünkü Çinliler henüz bu bölgeyi tanımamaktadır ve oradaki devletler hakkında çok fazla bilgileri yoktur. Ancak Han Shu'nun 96. bölümü'nün adı "Batı Bölgeleri Monografisi"dir. Bu durumun sebebi ise Çinlilerin, Hunlara karşı ittifak bulmak için

bu bölgeye gittikten, bu bölgeyi ve bölgedeki devletleri tanıdıktan sonra çıkarları gereği kayıtlar tutmasıdır. Han Shu 96. bölümde “*Batı Toprakları ile ilişkiler ilk olarak İmparator Xiaowu (孝武) döneminde başladı. Başlangıçta 36 devlet vardı. Daha sonra, bölünüp sayıları 50’yi geçerek Hunların batısında ve Wusunların güneyinde yer aldı.*”¹¹⁶ ve “*Batı Bölgeleri’ndeki devletlerin büyük bir kısmı yerleşikti. Şehirleri surlarla çevrili olup hayvancılıkla uğraşırlardı. Gelenekleri Hun ve Wusunlardan farklıydı ancak eskiden hepsi Hunlarla tabii idi.*”¹¹⁷ kayıtları vardır.

Wusunların, Batı Bölgeleri’ndeki devletlerden biri olduğunu ve bu bölgede önemli bir güce ulaştığını ayrıca bu bölgenin Çinliler için büyük bir öneme sahip olduğunu kesin olarak Han Shu’daki kayıtlardan anlamaktayız.

3.2. Wusunların Göçleri

Wusunlar konar-göçer bir yaşam tarzına sahip olduğu için kendi toprakları içerisinde yaylak ve kışlak olarak belirlediği topraklarda mevsim şartlarına göre hem kendileri hem de hayvanları için kısmi göçler yapması kuvvetle muhtemeldir. Çünkü bu durum konar-göçer tarzındaki topluluklar için gayet doğaldır. Ancak Çin Tarihlerini incelediğimiz zaman Wusunların yaşadıkları bölgeleri terk ederek üç büyük göç gerçekleştirdikleri bilgisine ulaşmaktayız.

Bu büyük göçlerden ilki M.Ö. 177 yılında gerçekleşen göçtür. Han Shu’da “*Büyük Yuezhilar (大月氏) Nandoumi’ye (難兜靡) saldırarak öldürdüler ve onun topraklarını ele geçirdikten sonra halkı Hunlara kaçı.*”¹¹⁸ kaydı vardır. Bu göç sonrasında Wusunlar Hun hâkimiyetine girdi.

İkincisi ise Bilge Chanyu Jiyu (老上單于稽鬻) döneminde Hunlar ve Wusunların Büyük Yuezhilara karşı birlikte yaptıkları seferden sonraki göçtür. Bu olay Han Shu’da “*Bu sırada Yuezhilar, Hunlar tarafından yenildi ve batıya gelerek Saka (塞 Sai) Kralına saldırdı. Saka (Sai) Kralı güneye çok uzaklara kaçtı. Yuezhilar da onların topraklarına yerleşti. Kunmo (昆莫) güçlenince, babasına karşı işlenen*

¹¹⁶ Han Shu, s. 3871.

¹¹⁷ a.g.e., s. 3872.

¹¹⁸ a.g.e., s.2691.

suçların intikamını almak için Chanyu'den izin istedi ve bunun üzerine batıdaki Büyük Yuezhılara saldırarak onları yendi. Büyük Yuezhılar tekrar batıya doğru göç ederek Baktriya (Daxia) topraklarına yerleştiler. Kunmo, Yuezhıların halkını yağmalayarak oraya yerleşti.”¹¹⁹ şeklinde geçmektedir.

Üçüncü göç¹²⁰ ise Shi Ji'de “*Chanyu'nün ölümünden sonra, Kunmo halkını uzaklara göç etmeye yönlendirdi ve Hunlara itaat etmeyi reddettiler.*” şeklinde geçmektedir.

Yukarıda yer verdiğimiz kayıtlarda konar-göçer olan Wusunların üç kere büyük göç gerçekleştirdiği bilgisine açıkça ulaşılabılır. Bu kayıtlarda her ne kadar yer isimleri geçse de bu yerlerde nokta bir şehir ya da bölge belirlemek mümkün değildir. Sadece Wusunların göçleri, Hun ve Yuezhi gibi devlerle olan mücadeleleri hakkında kısmi bilgilere sahip olabilmekteyiz.

3.3. Wusunların Coğrafyası Hakkında Çin Tarihlerindeki Kayıtlar

Wusunların yaşadığı coğrafya hakkındaki bilgilere Çin tarihlerinden ulaşmaktayız. Bunlar dışında elimizde başka bir ana kaynak maalesef yoktur. Ancak bu kaynaklarda da Wusunların yaşadığı yerler tam olarak belirtilmemektedir. Bu durum da Wusunlar konusunu araştıranlar için yer tespiti yapmayı oldukça zorlaştırmaktadır. Wusunlardan başka devletlerin de yerleri hakkında tek kaynak olduğu için yine bu tarihlerden faydalanmak durumundayız. Çünkü bu devletlerin Wusunlarla olan komşulukları da Wusunların yerleri hakkında bilgi sahibi olmamıza yardımcı olmaktadır. Ancak bozkırda, Wusun ve komşu devletlerinin sürekli mücadeleleri ve bu devletlerin sürekli yer değiştirmeleri hem Wusunların hem de onların yerlerinin kesin olarak bilinmesine engel olmaktadır. Çin tarihlerinde Wusun coğrafyası hakkında şu bilgiler vardır:

“Wusunlar, Fergana (Dayuan) 2000 li (里) kuzeydoğusundadır. Devletleri içinde hayvanlarıyla birlikte bir yerden başka bir yere göçer. Gelenekleri Hunlarınki

¹¹⁹ a.g.e., ayn. s.

¹²⁰ Bu göç biraz karışıktır. Açıkçası tezimizde yer verirken de tereddüt içinde kaldık. Çünkü bu göç hakkında Han Shu'da bir kayıt yoktur. Ancak daha az kullanılabilirliğe sahip olan Shi Ji'de geçmektedir. Olayların gidışı ve o sırada Hun-Çin ilişkileri değerlendirildiğinde Shi Ji'deki kaydın doğru olabileceği ihtimalinden dolayı bu göçe tezimizde yer vermeye karar verdik.

ile aynıdır. Savaşta çok cesur on binlerce okçusu vardır. Önceleri Hunların tebasıydı, zamanla güçlenerek bağımsız olmak istedi, bu sebeple baş kaldırdı ve Hun Sarayına gitmeyi reddetti.”¹²¹

“Kunmo’nun babası Nandoumi ilk önceleri Büyük Yuezhilarla birlikte Qilian(祁連) ve Dunhuang (敦煌) da yaşıyordu. Küçük bir devlettiler.”¹²²

“Taşkurgan (無雷 Wulei) Devleti, devletin yönetim merkezi Changan’a (長安) 9950 li uzaklıkta olan Lu Şehridir. 1000 hane, 7000 kişi ve 3000 askeri vardır. Kuzeydoğu’dan Genel Vali merkezine 2.465 li, güneyden Puli’ye (蒲犂) 540 li uzaklıktadır. Güneyde Wucha (烏秬), kuzeyde Juandu (捐毒) ve batıda Yuezhilar ile komşudur. Kıyafetleri Wusunlarınkine benzer ve gelenekleri Zihelar (子合) ile aynıdır.”¹²³

“Xiuxun Devleti (休循), devletin yönetim merkezi, Pamir (葱嶺 Congling) batısında, Changan’a 10.210 li uzaklıkta olan Niaofei (烏飛) Vadisidir. Doğudan Genel Vali merkezine 3121 li, Juandu’daki Yandun (衍敦) Vadisine 260 li, kuzeybatıdan Fergana (Dayuan) Devleti’ne 920 li ve batıdan Büyük Yuezhilara 1610 li uzaklıktadır. Halkının gelenekleri ve giyim tarzı Wusunlarınkine benzerdi. Hayvanlarıyla birlikte (onları yetiştirmek için) sulak yerlere ve otlaklara giderdi. Köken olarak Saka (Sai) soyundan gelmektedir.”¹²⁴

“Juandu Devleti, devletin yönetim merkezi, Changan’a 9860 li uzaklıkta olan Yandun Vadisidir. Doğudan Genel Vali merkezine 2861 li uzaklıktadır. Doğuya doğru daha da gidilirse Kaşgar (疏勒 Shulei) varılır. Güneyde Pamir (Congling) olup orada hiç insan yaşamazdı. Batıdan Pamir’i (Congling) aşınca Xiuxun topraklarına ulaşılırdı. Kuzeybatıdan Fergana’ya (Dayuan) 1030 li uzaklıkta olup kuzeyde Wusunlarla komşudur. Giyim tarzı Wusunlarınkine benzerdi. Hayvanlarıyla birlikte (onları yetiştirmek için) sulak yerlere ve otlaklara giderdi. Köken olarak Sakaların (Sai) soyundan gelmektedir.”¹²⁵

¹²¹ Shi Ji, s. 3161.

¹²² Han Shu, s. 2691, 3902.

¹²³ a.g.e., s. 3884.

¹²⁴ a.g.e., s. 3896-3897.

¹²⁵ a.g.e., s. 3897.

“Wusun Devleti, Büyük Kunmi’nin (大昆彌) yönetim merkezi, Changan’a 8900 li uzaklığındaki Chigu (赤谷) Şehridir. Doğuda Hunlar, kuzeybatıda Kanglı (康居 Kangju) , batıda Fergana (Dayuan) ve güneyde etrafı surlarla çevrili çeşitli şehir devletleriyle komşuydu.”¹²⁶

“Aksu (姑墨 Gumo) Devleti, devletin yönetim merkezi, Changan’a 8150 li uzaklıkta olan Nancheng (南城) Şehri’dir. Doğudan Genel Vali merkezine 2021 li uzaklıktadır. Güneyde Hotan’a (于寔 Yutian) gitmek atla 15 günlük mesafedeydi. Kuzeyde Wusunlar ile komşu idi.”¹²⁷

“Uç Turfan (溫宿 Wensu) Devleti, devletin yönetim merkezi, Changan’a 8350 li uzaklıkta olan Uç Turfan (Wensu) Şehri’dir. Doğudan Genel Vali merkezine 2380 li uzaklıktadır. Batıdan Weitou’ya 300 li ve kuzeyden Wusunların Chigu Şehrine uzaklığı 610 li idi.”¹²⁸

“Kuça (龜茲 Qiuci) Devleti, devletin yönetim merkezi, Changan’a 7480 li uzaklıkta olan Yancheng (延城) Şehri’dir. 6970 hane, 81.317 kişi ve 21.076 asker vardır.... Güneyde Niya (精絕 Jingjue), güneydoğuda Qiemo (且末), güneybatıda Wumi (于彌 Yumi), kuzeyde Wusunlar ve batıda Aksu (Gumo) ile komşuydu..... Doğudan Genel Vali yönetim merkezi Bugur (烏壘 Wulei) Şehrine 350 li uzaklıktadır.”¹²⁹

“Karaşehir (焉耆 Yanqi) Devleti, devletin yönetim merkezi, Changan’a 7300 li uzaklıkta olan Karaşehir (Yanqi) Şehri’dir. Güneybatıdan Genel Vali yönetim merkezine 400 li, güneyden Yuli’ye (尉犁)100 li uzaklıktadır. Kuzeyde Wusunlar ile komşudur. Yakınındaki denizlerde ve göllerde çok sayıda balık vardır.”¹³⁰

“Kutubi (烏貪訾離 Wutan Zili) Devleti, devletin yönetim merkezi, Changan’a 10.330 li uzaklıkta olan Yulou (于婁) Vadisi’dir. Doğudan Danhuan (單桓), güneyden (且彌 Qiemi) ve batıda Wusunlar ile komşudur.”¹³¹

¹²⁶ a.g.e., s. 3901.

¹²⁷ a.g.e., s. 3910.

¹²⁸ a.g.e., ayn. s.

¹²⁹ a.g.e., s. 3911.

¹³⁰ a.g.e., s. 3917-3918.

¹³¹ a.g.e., s. 3918.

“Karaşehir (Yanqi) Devleti batıdan Luoyang’a 8200 li mesafededir. Karaşehir’den (Yanqi) güneye gidildiğinde Yuli ile kuzeydeyse 400 li mesafedeki Wusunlar ile komşudur. Dört tarafı yüksek dağlarla çevrilidir. Stratejik geçitleri yüzlerce muhafızla korunduğu için kimse oradan geçemez.”¹³²

“Wusun Devleti’nin yönetim merkezi Chigu şehridir. Kuzey batısındaki Kuçalar (Qiuci) 1080 li uzaklıktadır. Onların devleti Cücenler (蠕蠕 Ruru) tarafından defalarca istila edilmiştir. Batıda Pamir (Congling) Dağlarının ortasındandır. Şehirleri yoktur, hayvanlarıyla birlikte (onları yetiştirmek için) sulak yerlere ve otlaklara giderlerdi. Taiyan Saltanat döneminin 3. yılında, elçiler Dong Wan ve diğerleri devletlerine elçiler gönderdiler ve sonra Wusunlar her yıl elçi gönderip haraç ödedi.”¹³³

“Yedisu (悦般 Yueban) Devleti, Wusunların kuzeybatısında olup 1930 li uzaklıktadır. Onlar başlangıçta, Hun Kuzey Chanyusüne bağlı bir kabileydi. Han atlı birlikler generali Dou Xian (竇憲) tarafından yenilgiye uğratılan Kuzey Chanyusü Altay Dağlarından (金微山 Jin Weishan) Batı Kanglı’ya (Kangju) göç etmiş, gidemeyen zayıf ve yaşlılarsa Qiuci’nin kuzeyinde yaşadı. Binlerce kilometrelik yeri ve 200.000’den fazla nüfusu olan, Wuwei (凉州 Liangzhou) Halkına hâlâ Chanyu’nun tebaası denilmektedir.”¹³⁴

“Part (安西 Anxi), batıda Zhejueguan’dan (柘厥關) başlayıp Baima (白馬) Nehri’ni geçerek 180 li batıdaki Jupiluo (俱毗羅) Moren’i¹³⁵ de kapsar. Kujing (苦井)’den 120 li gidince Jupiluo şehrine varılır. 60 li daha ileri gidildiğinde Axiyan (阿悉言) şehrine varılır, oranın da 60 li ilerisi Bohuan (撥換), Weirong (威戎) ve Aksu (Gumo) şehri, güneyinde Sihun (思渾) bulunur. Kuzeybatı geçidinde Bohuan nehri, Zhong Nehri (中河), Sihun Nehrine 120 li mesafede Hotan (Yutian) Şehri bulunur. 20 li daha ileri gidildiğinde Hulu (胡蘆) nehrine, 60 li ilerisinde Dashi (大石) şehri ve Zhu (祝) ile Uç Turfan (Wensu) bölgesine varılır. Kuzeybatısından 30 li ilerisinde

¹³² Jin Shu, s. 2542.

¹³³ Bei Shi, s. 3219.

¹³⁴ a.g.e., s.3219-3220.

¹³⁵ Moren buzultaşı demektir.

Suluofeng (粟樓烽), 40 li ilerisinde Badaling (拔達嶺), 50 li ilerisinde Dunduo (頓多) şehri ve Wusun idaresinde de Chi dağı (赤山) bulunur.”¹³⁶

“Karaşehir (Yanqi) Devleti, Çin Başkentinin (京師 Jingshi) batısına 7000 li, batıdan doğu (橫 heng) bölgesine 600 li, kuzeyden güneye (縱 zong) 400 li, doğusunda Gao Chang, batısında Qiuci, güneyinde Yuli (尉犁), kuzeyinde Wusunlar bulunur.”¹³⁷

“Yidan Devleti (挹怛), Çin ile Büyük Yuezhilar arasında kurulmuştur. Büyük Yuezhilar Wusunlar tarafından ele geçirilmiş, batısında Ferganalılar (Dayuan), Baktriya’nın (Daxia) tebaasına saldırmıştı.”¹³⁸

Çin tarihlerinde Wusunların coğrafyası hakkındaki bilgiler yukarıda verdiğimiz şekildedir. Ancak dikkatli olarak incelendiğinde tam olarak bir yer belirtmek mümkün gözükmemektedir. Bu konu daha önce de araştırılıp üzerinde düşünülmüştür. Araştırmacılar da elimizdeki belgelere göre Wusunların coğrafyası hakkında yorum yapmıştır.

Kürşat Yıldırım, yukarıda bahsettiğimiz Çin Tarihi Han Shu 3902. sayfadan faydalanarak Wusunların göçlerden önceki yerinin Kansu, Dunhuang ve Qilian’de olduğunu belirtirken Qilian’in Tibet-Çin arasındaki doğal sınır olan Güney Dağları (南山 Nanshan) olduğu tespitini yapmıştır.¹³⁹

Bahaeddin Ögel Wusunların yaşadığı yer hakkında çok önemli tespitler yapmıştır. Ona göre Issık Göl’e (闐池 Tianchi) geldikten yani bizim üçüncü göç olarak değerlendirmemizden sonra Wusunların doğudaki komşuları Hunlar, güneydekiler Türkistan şehirleri, batıdaki Ferganalılar (Dayuan) ve Kuzeybatıdaki ise Kanglılardır (Kangju). Kuzeydeki sınır Issık Göl’ü (Tianchi) çok fazla aşmamıştır. Doğudaki sınır Karaşar civarındadır. Urumçi, Turfan (Cheshi), Karaşar –belki Kurla- hattının batısında kalan kısım ise Wusunların topraklarıdır. Güneyde ise sınır dağ eteklerinden başlamaktadır. Fergana (Dayuan) ve Pamir (Congling) taraflarına kadar uzanmaktadır.¹⁴⁰

¹³⁶ Xin Tang Shu, s. 1149.

¹³⁷ a.g.e., s. 6228.

¹³⁸ a.g.e., s. 6252.

¹³⁹ Kürşat Yıldırım, **Doğu Türkistan’ın Tarihi Coğrafyası**, s. 48.

¹⁴⁰ Bahaeddin Ögel, 1948, s. 270, 271.

Li Qian, Wusunların, Hun hâkimiyetinden çıktığı, ancak Çinlilerle de müttefik olmadığı dönem için yurtlarının Tanrı Dağları'nın kuzeyindeki Tarbagatay (塔尔巴哈台 Taerbahatai), doğuda Manas Nehri'ne ve batıda Balkaş Gölü'nün güneyine kadar ulaştığını söylemektedir.¹⁴¹

Sergei Yatsenko, Wusunların yerleştiği bölgenin Doğu Türkistan'daki Turfan (Cheshi) olduğunu belirtmiştir. Ayrıca Wusunların coğrafyasının Balkaş Gölü'nün güneyine ve Cungarya Bölgesi'nin de bir kısmını oluşturduğundan bahsetmektedir.¹⁴²

Ahmet Taşağıl, Wusunların yerleştiği bölgenin İli Nehri ve Tanrı Dağları arasında olduğunu ayrıca Issık Gölü (Tianchi) civarında yaşadıklarını da belirtmiştir.¹⁴³

İlhami Durmuş, Wusunların yerinin Tanrı Dağları merkezli olarak günümüz Urumçi çevresinden batıda Issık Göl (Tianchi) ve çevresine, kuzeyde Cungarya bozkırlarına ve güneydeki Karaşar, Kuça (Qiuci) vb. şehirleri arasındaki sahaya kadar olduğunu belirtmiştir.¹⁴⁴

Hsiao Matsuda, Wusunların yerinin Issık Göl'ün (Tianchi) batısına, Çu Nehri'ne hatta İli Nehri'nin güney taraflarına ulaştığını ve bu yerin de Nahe, Tekesi ve Yuleidousi Nehirleri'nin arasındaki konumlandığını, ayrıca Wusunların Tanrı Dağları'nın kuzeyinde olmadığını açıkça Tanrı Dağları'nda olduğunu Sir Derya'nın yukarı tarafındaki Narın Nehri'nden Büyük Yuleidousi'ya kadar olan bölgede yaşadıklarını belirtmiştir.¹⁴⁵

Wusunların yaşadığı coğrafya hakkında ana kaynaklarda geçen bilgiler ve bu konuyu araştıran araştırmacıların görüşleri yukarıda verdiğimiz gibidir. Ancak ana kaynaklardaki belgeler yetersizdir. Ayrıca zamanla değişen yer isimleri de araştırmaları güçleştirmektedir. Bununla birlikte o dönemde devletlerin siyasi haritaları net bir şekilde çizilmediği için adı geçen bölgelerin günümüzde nereleri kapsadıklarını tespit etmek de oldukça zordur. Bu yüzden Wusunların coğrafyası

¹⁴¹ Li Qian, 2012, s. 60.

¹⁴² Sergei Yatsenko, "Wusunlar", **Türkler**, C. I, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s. 776.

¹⁴³ Ahmet Taşağıl, "İslam Öncesi Devrede Orta Asya'da Yaşayan Türk Boyları", **Türkler**, C. 2, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s. 327, 351.; ayn müellif, **Eski Türk Boyları: Çin Kaynaklarına Göre**, Bilge Kültür Sanat, 4. Basım, Eylül 2020, s. 32.

¹⁴⁴ İlhami Durmuş, "Wusunlar", **Türkler**, C. 1, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s. 784.

¹⁴⁵ Hsiao Matsuda, **a.g.e.**, Pekin, 1987, s. 43.

hakkında çok fazla bir bilgi edinemiyoruz. Ancak araştırmacıların mantık çerçevesinde ürettikleri bilgilerden Wusunların coğrafyası hakkında bilgi sahibi olabiliyoruz.

Yukarıda bahsettiğimiz Çin tarihleri ve araştırmacıların görüşlerini incelediğimizde Çinlilerin ilk kez Batı Topraklarına gidişi İmparator Wu döneminde Zhang Qian'in gidişiyle M.Ö. 139 yılında olmuştur. Daha sonra da Çinlilerin bölge üzerindeki Hunlara karşı ittifak bulma emelleri başlamıştır. Çinlilerin ittifak şartlarına uyan Wusunlarla etkileşime geçilmeye çalışılmış ilerleyen zamanda da bu emellerine ulaşmışlardır.¹⁴⁶

Çinlilerin ele geçirmeye çalıştıkları Batı Toprakları'nda Wusunlarla birlikte birçok devlet yaşamasına rağmen, sürekli yapılan savaşlar sonucunda bu devletlerin sürekli bir şekilde aynı bölgede yaşamaları mümkün olmamıştır. Bununla birlikte devletlerin hepsi konar-göçer bir yaşama tarzına sahip olmasa da konar-göçer olanların savaşmadan da kendi devletleri içerisinde yer değiştirmeleri düşünülebilir. Bütün bu durumların ışığı altında devletlerin genel olarak yaşadıkları yerleri tespit edebilmek de nokta yer tespiti yapmamızı mümkün değildir.

Bir üst paragrafta bahsettiğimiz olaylar tezimizin konusunu oluşturan Wusunlar için de geçerlidir. Bu yüzden Wusunların coğrafyası hakkında nokta tespiti yapmamız da çok zor bir hâle gelmektedir. Onların iç göçleri dışında büyük göçler gerçekleştirmeleri bu meseleyi çözmemizi daha da zorlaştırmaktadır.

Ana kaynaklar incelendiğinde Wusunların, Hun hâkimiyetine girmeden önce Yuezhilarla birlikte Dunhuang ve Qilian arasındaki bölgede yaşadığı anlaşılmaktadır. Ancak buraya nereden geldikleri hakkında elimizde bir kayıt yoktur. Yuezhilarla olan savaşta yenilerek liderleri Nandoumi öldürüldükten sonra göç ederek Hunların hâkimiyetine girmişlerdir.

Yuezhi- Wusun savaşıyla hemen hemen aynı dönemde gerçekleşen Hun-Yuezhi savaşından sonra yenilen Yuezhilar, Saka (Sai) saldırarak onların topraklarını ele geçirmiştir. Wusunlar, Hunların hâkimiyetindeyken Nandoumi'nin oğlu Kunmo Liejiaomi (獵驕靡) büyüüp babasının intikamını almak için Hunların da izin vermesiyle birlikte Yuezhilara saldırarak onları yenerek Baktriya (Daxia) topraklarına

¹⁴⁶ Bu süreç ve sonrasında gelişen olaylar siyasi tarih bölümünde anlatılacaktır.

göç etmesini sağlayarak kendileri de Saka (Sai) topraklarını ele geçirmiştir. Bu olay da Wusunların yaptığı ikinci büyük göçtür.

Daha sonraki dönemde Wusunların Hunların hâkimiyetinden çıkıp tekrar göç ettikleri yine Çin tarihlerinde geçmektedir. Wusunların coğrafyası hakkındaki problem de işte tam burada başlamaktadır. Yeni göç yerlerinde bir devlet kuran Wusunların Dunhuang ve Qilian arasındaki bölgede Yuezhılarla birlikte yaşadığı dönemdeki kadar zayıf olmadığı anlaşılmaktadır. Bu durum da Wusunların daha geniş bir coğrafyada hüküm sürdüğü anlamına gelmektedir. Hunların Çin karşısında üstünlüklerini kaybederek gerilemeye başlamasıyla birlikte Çinlilerle ittifak kuracak olan Wusunların genişlemesi de mantıklıdır.

Üçüncü göçten sonra Wusunların Tanrı Dağları'nı merkez almak üzere günümüzdeki Urumçi'den Issık Göl'ün (Tianchi) batısına, Çu Nehri'ne ve İli Nehri'nin güney taraflarına, kuzeyde Cungarya bozkırlarına ve güneydeki Karaşar, Kuça (Qiuci) vb. şehirlere kadar genişleme göstermiştir. Bu bölge arasındaki esas yerleşimlerinin ise Nahe, Tekesi ve Yuleidousi Nehirleri'nin arasında olduğu anlaşılmaktadır. Başkent ise Chigu Şehridir.

Bu bilgilerin ışığında anlamaktayız ki; Wusunların Çin kaynaklarında ilk kez geçtiği zamandaki bilinen ilk yerleri Dunhuang ve Qilian arasındaki bölgedir. Daha sonra göç ederek Hunların hâkimiyetine girmiştir. Ancak bu zamandaki yerleri belli değildir. Hunların hâkimiyetinde oldukları dönemde Hunların izin vermesiyle birlikte Saka (Sai) topraklarında yaşayan Yuezhıları oradan kovarak kendileri ikinci göçlerini gerçekleştirerek oraya yerleşmiştir. Hunlardan bağımsız hareket etmeye başladıklarında ise üçüncü ve son göçlerini gerçekleştirmişlerdir. Tanrı Dağları merkezde olarak oldukça geniş bir coğrafyada hüküm sürmüşlerdir. Başkentleri Chigu Şehridir.

Çin tarihlerinde yer alan ve Çin tarihlerini temel alarak araştırma yapan araştırmacıların ulaştığı sonuçlara göre Wusunların coğrafyası hakkında yukarıdaki bilgilere ulaşmaktayız. Ancak bu konu hakkında kesin bir görüş bildirmekten hâlâ kaçınılmaktayız. Bu konu hakkında daha net bir görüş belirtilebilmesi için daha çok araştırma yapılması ya da eldeki kayıtlara ek olarak daha fazla kayıt bulunması gerektiği kanaatindeyiz. Ayrıca bu konunun daha da anlaşılır bir hâle gelebilmesi için de daha fazla saha çalışmaları yapılması gerekmektedir.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

WUSUNLARIN KÜLTÜR TARİHİ

4.1. Wusun Adının Kökeni, Okunuşu ve Anlamı

Wusun adının nereden geldiği hakkında bu konuyu araştıran bilim insanları arasında bir görüş birliği yoktur. Çünkü Wusun adına ilk olarak Shi Ji'de rastlanmaktadır. Bu kitap M.Ö. 109- 91 yılları arasında Çin İmparatoru Wu Döneminde yazılmıştır. Ancak Wusunların tarih sahnesine kesin olarak çıkışının Nandoumi'nin (難兜靡) M.Ö. 177 yılında ölümüyle birlikte olduğu bilinmektedir. Çinliler İmparator Wu (武) zamanında Türkistan'a ilk kez gittiklerinde bu adı onlara vermiş olmaları ihtimal dâhilindedir.

Wusun adının Çince karakterlerle yazılışı “烏孫” şeklindedir. Bu kelime iki karakterden oluşmaktadır. Birinci “烏” karakterinin anlamı “karga” dır. İkinci karakter olan “孫” nun anlamı ise “torun” demektir. Yani Wusun kelimesinin anlamı “karga torunu” veya “karga torunları” anlamına gelebilir. Bu durum efsane bölümünde anlatacağımız olaylarla da bağlantılı olabilir.

Kanadalı Sinolog Edwin Pulleyblank Wusun kelimesini eski Çince'deki “ahsmən” kelimesinin daha sonraki dönemde “ousuən” kelimesine dönüştüğünü ve bu kelimelerin de Wusun kelimesiyle bağlantılı olduğu iddiasını ortaya atmıştır.¹⁴⁷ Christopher Beckwith ise Wusun kelimesinin Sanskritçedeki “Aświn” yani “Atlı Adamlar” olduğunu ileri sürmüştür.¹⁴⁸ Peter Golden “Aşina” sözcüğünün Farsça ya da Toharca olduğunu iddia etmiştir.¹⁴⁹ Victor Mair ve Fangyi Cheng da Aşina ve Wusun kelimeleri arasında bağlantı kurarak Wusun kelimesinin Farsça olabileceğini ileri sürmüştür.¹⁵⁰ Li Qian ise Wusun kelimesinin iki farklı anlamından bahsederek ilk anlamında karanlığa (siyaha) tapmak diğeri ise bütün olarak uyum ve bir araya

¹⁴⁷ E.G. Pulleyblank, “The consonantal system of Old Chinese”, **Asia Major** 9, 1963, s. 136.

¹⁴⁸ Cristopher I. Beckwith, **a.g.e.**, s. 376.

¹⁴⁹ Peter Golden, **An Introduction to the History of the Turkic Peoples**, yay. O. Harrassowitz, 1992, s. 121.

¹⁵⁰ Victor H. Mair ve Fangyi Cheng, “The Relationship Early Turks with the Wusun”, **Central Eurasia in the Middle Ages: Studies in Honour of Peter B. Golden**, Ed. Istvan Zimonyi ve Osman Karatay, **TURCOLOGIA**, 1 Haziran 2016, s.135.

gelmek olduğunu belirtmiştir.¹⁵¹ Qian Boquan Wusun kelimesinin “曷萨 Hesa”¹⁵² kelimesinin eski çevirisi olduğunu söylemiştir.¹⁵³

Yukarıda bahsettiğimiz Wusun adı ile ilgili tahminlerden net olarak bir kanıya varmak mümkün değildir. Wusun adının kökenin ya da Çinlilerin Wusunlar ile tanışmadan önce Wusunların kendilerine verdikleri adların ne olduğu hakkında net bir bilgiye sahip olmamız için bu alanda daha fazla araştırma yapılmasına ve durumu net bir şekilde izah edecek kaynakların varlığına ihtiyaç vardır.

4.2. Wusunların İnancı

Eldeki kaynaklarda Wusunların dini ya da inancı hakkında bir bilgi, en ufak bir ima dahi yoktur. Ancak Han Shu’da “...*Gelenekleri Hunlarınkiyle aynıydı.*”¹⁵⁴ ifadesi geçmektedir. Bu bilgidan kesin bir sonuç çıkmasa da Wusunların inancı hakkında bir tahmin yürütebiliriz.

Han Shu’da Hunların inançları hakkında şu bilgiler geçmektedir:” ... Chanyu(单于), Çin Devletine gönderdiği mektupta şöyle demişti: “Tanrı’nın tahta çıkardığı büyük Hun Chanyüsü saygıyla imparatorun sıhhatini sorar.”, “Ben askeri görevlileri Tanrı’nın yardımıyla ele geçirdim.”¹⁵⁵

İbrahim Kafesoğlu da Eski Türk Dini ve Türk Milli Kültürü adlı eserlerinde Eski Türklerin tek tanrı inancına sahip olduğunu, bu inancın semavi bir yapıda olduğunu söylemektedir.¹⁵⁶ Hikmet Tanyu ise bu ilahın adının Gök Tengri (Gök Tanrı) olduğunu belirtmiştir.¹⁵⁷

Bu bilgilerden de anlaşılacağı gibi Hunların inancı Gök Tengri inancıdır. Muhtemelen yıllarca onlara tabi olmuş olan Wusunların da inancı Gök Tengri

¹⁵¹ Li Qian, 2012, s. 60.

¹⁵² Hesa kelimesi, Kazakların eski Çincedeki karşılığıdır.

¹⁵³ Qian Boquan, a.g.m., s.104.

¹⁵⁴ Han Shu, s. 3901.

¹⁵⁵ a.g.e., s. 3756,3765.

¹⁵⁶ İbrahim Kafesoğlu, Eski Türk Dini, 2. Baskı, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1980, s. 64.; aynı müellif, Türk Milli Kültürü, s. 295.

¹⁵⁷ Hikmet Tanyu, İslamıktan Önce Türklerde Tek Tanrı İnancı, Ankara Üniversitesi Basımevi, 1980, s. 9.

inancıdır. Çünkü Wusunların, kaynaklardaki bilgilerden de anlaşılacağı üzere gelenekleri Hunlarınkiyle aynıdır. İnanış da gelenekleri etkileyen bir olgudur. Ancak Wusunların Gök Tengri inancını benimsediği kesin değil, aksine sadece bir tahmindir.

Yukarıdaki bilgilere ek olarak Wusunların ölülerini toprağa gömdükleri de anlaşılmaktadır. Bu konuyu tekrara düşmemek için Wusunlardan Günümüze Kalan Arkeolojik Kalıntılar kısmında inceleyeceğiz.

4.3. Wusunların Ekonomik Hayatı

Wusunlar konar-göçer bir yapıda olduğu için temel geçim kaynağı hayvancılıktır. Ancak ilkel bir şekilde tarım yapıldığı da bilinmektedir. Eldeki belgelere göre onların orman kavmi yani avcı toplayıcı olmadığı anlaşılmaktadır.

Han Shu’da “ ...Geçim kaynağı olarak tarımla değil, hayvancılıkla uğraşırlardı.. Hayvanlarıyla birlikte (onları yetiştirmek için) sulak yerlere ve otlaklara giderdi... ”¹⁵⁸ ifadesi geçmektedir. Yine Han Shu’da Wusunların beslediği hayvanlar hakkında da bilgiler de vermektedir. Chanyu Zhizhi’nin (郅支) ölümü sırasındaki savaşta Kanglı (康居 Kangju) Kralı’nın yardımcısı Bao Tian’in emrindeki askerler Chigu (赤谷) Şehri’ne saldırarak Büyük Kunmi’nin halkından insanları ya öldürdü ya da esir aldı, ayrıca birçok hayvanı yağmaladı. Daha sonra Chen Tang (陳湯) Kanglıları (Kangju) yenerek onlardan hayvanları kurtardı ve daha sonra da onları Wusunlardan satın aldı.¹⁵⁹ Bu hayvanlar hayvanlardan at, sığır (Buzağı, dana, düve, tosun, inek, boğa, öküz, manda) ve davar (Oğlak, teke, kuzu, koç, koyun) idi. Bunların dışında eşek ve deve de besleniyordu.¹⁶⁰ Bununla birlikte siyasi tarihte de bahsettiğimiz gibi Wusunlar evlilik hediyesi olarak at göndermiştir. Ayrıca Zhang Qian’in M.Ö.115 yılında Çin’e geri döndükten sonra Wusunların hediye olarak gönderdiği atlara Göğün Oğlu’nun Gök Atlar (天馬 Tianma) adını vermesi daha sonra Fergana’daki (Dayuan) daha güçlü Akhal Teke Atlarına (汗血馬) sahip olunca Wusun atlarının adını “Xi Ji

¹⁵⁸ Han Shu, s. 3901.

¹⁵⁹ a.g.e, s. 3012.

¹⁶⁰ Li Qian, 2012, s. 61.

Ma (西極馬; Uzak Batıdan gelen atlar)” olarak değiştirmesi¹⁶¹ de Wusunların at beslediğine ve bunu verimli bir şekilde yaptığına delildir. Ayrıca Han Shu’daki “Devlette at çoktu ve zenginlerin 4000- 5000 civarında atı vardı.”¹⁶² Kaydı da atın Wusunlar için büyük bir öneme sahip olduğunun göstergesidir.

Wusunlar sadece hayvancılık yapmamıştır. Han Shu’da onların tarım yaptığına dair iki bilgi vardır. Bunlardan birincisi Xin Qingji’nin (辛慶忌) biyografisinde geçmektedir. İlgili bölümde “...Zhangluohou Chang Hui’nin (常惠) emrinde Wusunların Chigu Şehri’nde askeri tarım arazileri (Tuntian 屯田) açmak için, Yabgu ile savaştı...”¹⁶³ ifadesi vardır. Diğer ifade ise Chen Tang’ın Biyografisinde geçen “...Eğer Askeri Tarım için asker gönderirsek ve Wusun askerlerine liderlik ederlerse, kendi şehirlerine varana kadar savaşırılar çünkü kaçacak başka yerleri yoktur...”¹⁶⁴ Tarih kitaplarındaki bu bilgilere ek olarak Wusunların yaşadığı yerlerde arkeologlar kerpiçten yapılmış Pise¹⁶⁵ tarzı ev kalıntıları bulmuştur. Bu evlerin bazıları çamur, bazıları da taş temeller üzerine inşa edilmiştir. Ek olarak, çok sayıda el değirmeni, çiftlik aletleri de bulunmuştur.¹⁶⁶ Li Qian ise bunlara istinaden giderek yukarıdaki tarih kitaplarındaki bilgilere dayanarak Wusunların Çin kültüründen etkilenerek yerleşik hayata geçtiği iddiasında bulunmuştur.¹⁶⁷

Prens Liu Xijun’ün Wusunlara gelin olarak gelip Kunmo (昆莫) Liejiami ile evlendikten sonra yazdığı bir şiir vardır. Bu şiir Wusunların kültürü hakkında kısmen de olsa bilgi vermektedir. “Hüzünlü Şarkı” da denilen bu şiir şu şekildedir:

“Ailem beni dünyanın diğer tarafına eş olarak gönderdi,
Çok uzaktaki yabancı bir devlet olan Wusunların Kralına gönderildim.

¹⁶¹ Han Shu, s. 2693.

¹⁶² a.g.e., s. 3901.

¹⁶³ a.g.e., s. 2996.

¹⁶⁴ a.g.e., s. 3010.

¹⁶⁵ Pise tekniğiyle yapılmış yapıların özelliği duvarlarının kerpiçten olması yapının yazın serin kışın sıcak olmasını sağlar. Eski çağlarda duvarlar ya yığma ya da bu şekilde hazırlanan çamurun kalıplara dökülmesiyle yapılırdı.

¹⁶⁶ Liu Guofang (刘国防), “汉代乌孙赤谷城地望蠡测 (Han Hanedanı’ndaki Wusun Chigu Şehri’nin Gözlemi)”, 中国边疆史地研究 (China's Borderland History and Geography Studies), C.26, S. 1, 2016, s.119.

¹⁶⁷ Li Qian, 2012, s.62.

Kubbe çatılı, keçe duvarlı çadır evim oldu.
Yediğim et ve içtiğim mayalı süt (kırmızı ya da yoğurt) idi.
Sık sık ülkemi düşünüp kalbim ağrıyor,
Keşke sarı bir kuğu olup ülkeme geri dönebilsem..”¹⁶⁸

Şiirde geçen “Kubbe çatılı, keçe duvarlı çadır evim oldu.” ve “Yediğim et ve içtiğim içtiğim mayalı süt (kırmızı ya da yoğurt) idi.” kayıtları bize Wusunların konar-göçer bir yaşam tarzına sahip olduğu ve ekonomilerinin de hayvancılığa dayandığı hakkında küçük bir örnek vermektedir. Şiire edebi açıdan bakarsak da tamamında Saoti (騷體) biçimi kullanılmıştır.¹⁶⁹

Wusunların mayalanmış süttan başka içtiği içecekler arasında şarap da vardı. Yağa benzer bir şarap üretirlerdi ve bu şarap kemiklere hoş koku verirdi.¹⁷⁰

Yukarıda bahsettiklerimizden sonra açıkça görölmektedir ki Wusunlar ağırlıklı olarak hayvancılıkla uğraşmasına rağmen tarımla da uğraşmıştır. Tarımla uğraşmaya başlamalarının sebebi ise şüphesiz olarak askeri-siyasi olaylar ve eş olarak gönderilen prenseslerin aracılığıyla Çin ile artan ilişkilerdir. Ancak hayvancılıkta çok ileri bir seviyede olmasına rağmen, tarım konusunda dönemine göre oldukça geri kaldığı da anlaşılmaktadır.

4.4. Wusunların Dili¹⁷¹, Yazısı ve Efsanesi

Wusunların konuştuğu dil hakkında Çin Tarih Kitaplarında sadece bir ifade vardır. Bu ifadede Batı Gök-Türk Kağanlığı’nın kağanı Tardu Kağan’ın sahip olduğu Dulu (都陸), Onok (弩失畢 Nushibi), Karluk (歌羅祿 Geluolu), Çiğil (處月 Chuyue), Chumi (處蜜) ve Kumul (伊吾 Yiwu) gibi devletlerin arasında Wusunların topraklarına sahip olduğu bilgisi de verilmiştir. Daha sonra bu devletlerin geleneklerinin Türklerle aynı olduğu ve konuştukları dilin de Türkçe’den çok az farklı

¹⁶⁸ Han Shu, s. 3903.

¹⁶⁹ Li Qian, 2019, s. 83.

¹⁷⁰ Wolfram Eberhard, a.g.e., s. 105.

¹⁷¹ Wusunların konuştuğu dil ile ilgili görüşleri “Köken” bölümünde verdiğimiz için burada tekrar vermeyeceğiz. Ancak önemli birkaç noktayı ve örneği vereceğiz.

olduğu ifade edilmiştir.¹⁷² Siyasi Tarih kısmında anlattığımız üzere ilerleyen dönemlerde az da olsa Wusunlar hakkında bilgi almaktayız. Onların bu dönemde göç ettiğine dair elimizde bir bilgi de yoktur. Elimizde bulunan bilgilere göre Wusunların Türk hâkimiyetine girdiği anlaşılmaktadır ve konuştuğu dil ise Türkçe'ye yakındır.

Qian Boquan Wusunların konuştuğu dilin Türkçe olduğunu ileri sürmüştür. İddiasını ispatlamak için Wusun Kunmillerinin çoğunda bulunan “靡-Mi” (Nandoumi (难兜靡), Liejiaomi (獵驕靡), Xingmi (星靡) gibi) ekinin Türkçe'deki m-b ünsüz değişimi ile bağlantılı olabileceğini diğer Türk boylarında kullanılan kelimelerle kıyaslamış ve Wusunların konuştuğu dilin Türkçe olduğuna delili sunmaya çalışmıştır.¹⁷³

Wusunların yazıya sahip olduğuna dair elimizde bir delil yoktur. Onlar arkalarında yazılı bir eser de bırakmamıştır. Ancak Çin İmparatorluğu'na gönderilen mektuplar olduğunu bilmekteyiz. Örnek olarak siyasi tarihte bahsettiğimiz Kunmi Wengguimi ve Wusun Prensesi Liu Jieyou'nun yazdığı mektuplar verilebilir. Dönemin şartları ve Çin'in o sırada Wusunlar üzerindeki siyasi ve kültürel etkisi düşünülürse mektupların Çince olarak yazıldığını tahmin etmekteyiz.

Wusunlar hakkında kayıtlarda bir tane efsane vardır. Nandoumi'nin oğlu Liejiaomi kayıtlardaki ilk Kunmo idi. Onun ilk dönemleri hakkında Shi Ji'de şu bilgi vardır:” *Kunmo doğduktan sonra vahşi doğaya terk edildi. Kargalar ağızlarında etle ona uçtu ve onu besledi, kurtlar ona koşup sütle besledi. Chanyu şaşırarak onun kutsal birisi olduğunu düşündü ve onu himayesine aldı, büyüttü.*”¹⁷⁴ Han Shu'da da bu bilgiyi destekleyen bilgi vardır:” *Oğlu Kunmo yeni doğmuştu. Fufu Bujiu onu kucaklayarak kaçtı. Yiyecek aramak için onu otların arasına bırakıp geri döndüğü zaman, bir kurdun onu emzirdiğini gördü. Ayrıca kargalar ağızında et parçalarıyla onun etrafında uçuyordu. Onun kutsal birisi olduğunu düşünerek alıp Hunlara götürdü. Chanyu onu sevgiyle büyüttü.*”¹⁷⁵ İki Çin kaynağında da aynı olayı anlatan çok önemli bir bilgi vardır. Bu bilgi, Kunmonun henüz bir yaşında başından geçtiği söylenen efsanevi

¹⁷² **Xin Tang Shu**, s. 6055.

¹⁷³ Qian Boquan, a.g.m., 105.

¹⁷⁴ **Shi Ji**, s. 3168

¹⁷⁵ **Han Shu**, s. 2692

hayatta kalma hikayesidir. İkisinde de bebekken onu kurtların emzirdiğinden ve kargaların onu beslediğinden bahsetmektedir. Kurt, Türklerin kutsal hayvanıdır ve diğer Türk Devletlerinde de kurt efsaneleri görülmektedir.¹⁷⁶ Wusun isminin kökeninde bahsettiğimiz karga “烏-Wu” ve torun “孫-Sun” karakterlerinin kökeninin bu efsaneye dayanması da kuvvetle muhtemeldir. Ancak kesin değildir.

Yukarıda bahsettiklerimiz ve işlediğimiz bilgilerden sonra Wusunların konuştuğu dilin Türkçe olduğu ancak yazışmalarını Çince yaptığı iddiasında bulunulabilir. Bununla birlikte Kunmo’nun başından geçen olaylara baktığımızda ise Türklerin kurt efsanelerine benzer bir kurt efsanesi ayrıca Türk ongunlarını andıran bir kuşun (karga) varlığı da göze çarpmaktadır. Bütün bu belgeler ise Wusunların Türk olduğunu gösteren bazı deliller olarak değerlendirilmelidir.

4.5. Wusunların Yönetim Sistemi, Merkezleri ve Ordusu

4.5.1. Wusunların Yönetim Sistemi

Wusunların yönetim sistemi hakkındaki tek kaynak Han Shu’dur. Orada Kunmi, Xiang (相), Dalu, Hou, Dajiang, Duwei (都尉), Dajian (大監), Dashi (大使), Shezhong Dali (舍中大吏) Qijun (骑君) ve Furen (夫人) unvanlarından bahsetmiştir. Bu unvanlar da Çince’dir. Buradan Çinlilerin, Wusun unvanlarını adlandırırken muhtemelen kendi unvanlarının eş değerini kaydetmiştir.

Kunmi: Çinlilerin Batı Bölgelerindeki Wusun Kralına verdiği isimdir. Önceleri Kunmo denilmiştir, ancak daha sonra Kunmi şeklini almıştır.

Xiang: Wusunlarda Kunmiden sonra en yetkili kişidir.

Dalu: Xiang ile aynı anlama gelip Wusun dilindeki telaffuzuna Dalu denilmektedir. Dalu üst düzey bir pozisyona sahip olup, askeri ve idari yönetimde sorumludur.

¹⁷⁶ Bahaeddin Ögel, **Türk Mitolojisi**, TTK, 2014, C.1, s. 17-24.; Ahmet Taşağıl, **Gök-Türkler I-II-III**, TTK, 2014, s.13-14.; Hikmet Tanyu, **a.g.e.**, s. 47.; Muharrem Ergin, **Oğuz Kağan Destanı: Tercüme Metin, Sözlük**, Hülbe Basım ve Yayın Tic. A.Ş, 1988, s. 18.

Hou: Asilzade ya da üst rütbeli devlet çalışanlarına verilen unvandır.

Dajiang: Büyük General demektir.

Duwei: Teğmen rütbesindeki askeri ateşenin adıdır.

Dajian: Harem ağası demektir.

Dashi: Büyük vali anlamına gelmektedir.

Shezhong Dali: İçişlerinden sorumludur. Dashi'nin hemen altındaki kişidir.

Qijun: Süvari komutanıdır.

Furen: Kunmi'nin eşine verilen isimdir. Sol Furen, sağ Furendan daha üst mevkidedir.

Liao Yang (廖杨), Wusunların ataerkil bir yapıda olduğundan bahsetmiştir. Ayrıca Wusunlar, Hunlara tabii olduktan sonra bu ataerkil yapısını korumaya devam ettiğini ancak Kunmo'nun aslında sadece kendi halkının üst kesiminde kölesi olanların efendisi olduğunu, kendisinin de üst seviye bir köle olduğunu da söylemiştir.¹⁷⁷

Wusunların ilkel kabile hayatı yaşamadıkları anlaşılmaktadır. Aksine sahip olunan unvanlar ve unvana sahip olan kişilerin görevleri onların devlet düzenine sahip olduğunu göstermektedir. Wusunların sadece yağmacı ve saldırgan barbarlar olmadığı Çin hâkimiyetinde de olsa askeri-siyasi olaylarda diplomasiden de faydalandığını söyleyebiliriz.

4.5.2. Wusunların Yönetim Merkezi

Wusunların başkenti hakkında Han Shu'da “*Büyük Kunmi'nin yönetim merkezi, Changan'a (長安) 8900 li uzaklığındaki Chigu Şehridir.*”¹⁷⁸ ifadesi geçmektedir. Bei Shi'da (北史) ise “*Wusun Devleti'nin yönetim merkezi Chigu şehridir.*”¹⁷⁹ İfadesi

¹⁷⁷ Liao Yang (廖杨), “乌孙族的宗法统治述论 (Wusun Halkının Ataerkil Yönetim Sistemi Üzerine)”, 伊犁师范学院学报 (Journal of ILi Teachers College), Nu.3, 2003, s. 62.

¹⁷⁸ Han Shu, s. 3901.

¹⁷⁹ Bei Shu, s. 3219.

geçmektedir. Burada küçük bir anlam karmaşası vardır. Çünkü siyasi tarihte bahsettiğimiz gibi Wusunlar Büyük-Küçük Kunmilik olarak ikiye ayrılmıştı. Chigu Şehri Wusunlar ikiye ayrılmadan önce de mi yönetim merkeziydi yoksa Han Shu’da da belirtildiği gibi sadece Büyük Kunmi’nin mi yönetim merkezi idi? Prensesi Liu Jieyou adamlarıyla birlikte Kunmi Nimi’ye suikast yaptığı zaman o yaralanarak kaçmıştı daha sonra oğlu Xichenshou suikasti yapanları Chigu Şehri’nde kuşatmıştı. Bu bilgiler ışığında Wusunların yönetim merkezinin bölünmeden önce de Chigu şehri olduğu anlaşılmaktadır.

Chigu kelimesini incelediğimizde ise iki Çince karakterden oluştuğunu görmekteyiz. Kelimeyi oluşturan karakterlerden ilki olan “赤 Chi” karakterinin anlamı kıızıdır. Diğer karakter olan “谷-Gu” karakterinin anlamı ise vadidir. O halde iki karakterden oluşan Chigu kelimesinin anlamı “Kızıl Vadi”dir.

Chigu Şehri’nin konumu hâlâ net olarak belli değildir. Barthold, şehrin Issık Göl’ün (闐池 Tianchi) güneydoğu kıyısında olduğunu belirtmekte ve Aristov’un şehri Kızılsu’ya konumlandırıran görüşüne karşı çıkmaktadır.¹⁸⁰ Liu Guofang (刘国防), Xu Song’un (徐松) Chigu Şehri günümüzdeki Doğu Türkistan civarındaki Aksu (阿克苏 Akesu) Şehri ile aynı yerdedir görüşünü benimsemektedir. Ayrıca şehrin isminin üretimle alakalı olabileceği çünkü Mei (糜) bitkisinin ilk çıkarken yapraklarının saf kırmızı olduğu ve bu yerde çok sayıda kırmızı bitkinin olduğunu da belirtmektedir.¹⁸¹

4.5.3. Wusunların Ordusu

Wusunların ordusu hakkında Shi Ji’de “*Kunmo halkına alıştı ve onları eğiterek yakındaki küçük devletlere saldırdı. Yay çekebilen savaş ve saldırma yeteğine sahip on binlerce askeri oldu.*”¹⁸² denilmektedir. Han Shu’da “*120.000 hane, 630.000 nüfusu ve 188.000 askeri vardı.*” ve “*Kunmi kendi komuta ettiği Yabguların emrindeki 50.000 atlıyla batıdan içeri doğru girerek Sağ Guli Beyi’nin (右谷蠡王) sarayına ulaştı.*”¹⁸³

¹⁸⁰ V.V. Barthold, **Four Studies On The History Of Central Asia**, çev. V. ve T. Minorsky, Brill, 1956, s.76-77.

¹⁸¹ Liu Guofang, a.g.m, s. 127.

¹⁸² **Shi Ji**, s. 3168.

¹⁸³ **Han Shu**, s. 3901, 3905.

kaydı vardır. Yine Han Shu'daki Chen Tang Biyografisi'nde Wusunların “*Silahları ilkeldir ve keskin değildir ve okları da kötüdür...*”¹⁸⁴ kaydı vardır. Wusunlar konar-göçer yaşam tarzına sahip oldukları için ordusunun büyük bir kısmı muhtemelen Hunlarınki gibi atlı okçudur.

Savaşçı bir bozkır halkı olan Wusunların ordusu ve yaptığı seferler hakkında maalesef elimizde burada ve siyasi tarih bölümünde anlattıklarımızdan başka daha detaylı bir bilgi yoktur. Zaten eldeki mevcut bilgileri de Hun-Çin Savaşları sırasında Doğu Türkistan'a hükmetmek isteyen Çinlilerin tuttuğu kayıtlar kadar bilmekteyiz.

4.6. Wusunlarda Spor

Wusunlar coğrafyanın getirdiği koşullar sonucunda konar-göçer bir yaşam tarzına sahip oldukları için doğal olarak asker-çoban bir millettir. Hayvan özellikle de at besleyiciliğinde çok iyi olmaları da bu durumun bir sonucuydu. Ordusu da atlı-okçulara dayanmaktaydı.

Wu Yongzheng (吴拥政) ve Zhao Yingshan'ın (赵迎山) da makalelerinde belirttiği gibi Wusunlarda at binme ve okçuluk sporu bu sayede gelişme imkânı buldu.¹⁸⁵

Bahaeddin Ögel de Hunları anlatırken iki tür ordu eğitiminden bahsetmiştir. Bunlardan birincisi tümen eğitim avı, ikincisi ise büyük devlet avıdır. İkinci ava devletin bütün orduları katılıyordu.¹⁸⁶ Wusunların da bir zamanlar Hun hâkimiyetinde olduğu düşünülürse onlar da ikinci ava muhtemelen katılmıştır. Yine muhtemelen Çin hâkimiyetine girdiklerinde de bu durumu devam ettirmişlerdir. Çünkü bozkır şartlarında ölmek için hazırda ordu bulunması ve bu orduların da her zaman eğitimlerinin olması gerekmektedir. Ordunun da eğitilmiş olabilmesi için spor yapmasının da gerekli olduğuna dair şüpheye yer yoktur.

¹⁸⁴ a.g.e., s. 3022.

¹⁸⁵ Wu Yongzheng ve Zhao Yingsha, “Wusun Ulusal Sporunun Analizi (乌孙民族体育初探)”, **Bulletin of Sport Science & Technology (体育科技文献通报)**, S.22, Nu. 9, 2014, s. 12-14.

¹⁸⁶ Bahaeddin Ögel, **Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi**, C. 1, TTK, 2015, s. 153-154.

Wusunlarda at binme ve okçuluk sporlarının dışında güreş yapıldığı hakkında elimizde kayıt vardır. Han Shu “Çeşitli şölenler verildi, geleneklere uygun olarak güreş tutuldu eğlenceden sonra uğurlandılar.” demektedir.¹⁸⁷

Yukarıda bahsettiklerimiz ışığında Wusunların binicilik, okçuluk ve güreş gibi sporları yaptığını bilmekteyiz. Maalesef eldeki bilgilerin yetersizliğinden dolayı Wusunların başka sporlarla da ilgilenip ilgilenmediğini bilmemekteyiz.

4.7. Wusunlardan Günümüze Kalan Arkeolojik Kalıntılar

Wusunlar konar-göçer bir yaşam tarzına sahip oldukları için devamlı olarak yaylak ve kışlak arasında hareket etmiştir. Böylece kalıcı yerlerinin tam tespitini yapmak da mümkün olmamaktadır. Bu durum da Wusunlardan günümüze ulaşan arkeolojik kalıntıların sayısının az olmasına sebep olmaktadır. Bununla birlikte Wusunların yaşadığı coğrafya savaşımlara açık bir coğrafya idi. Uçsuz bucaksız bozkırlarda devletler ve onların halkları sürekli savaş tehdidi altında idi. Savaş tehdidi ortadan kalkıp savaş durumuna geçildiğinde ise yenilen taraf göç etmek zorunda kalıyor, gücünü topladıktan sonra yenildiği devleti yenerek tekrar eski yerlerine göç ediyordu. Toprakların bu kadar el değiştirmesinin de bir sonucu olarak her ne kadar arkeolojik kalıntılardan faydalanmak istesek de yerlerin savaşta sürekli tahrip olmasından ve yeteri kadar bulgu olmamasından dolayı bu durumu yeterince gerçekleştirememekteyiz.

Yukarıdaki izahımızdan sonra Wusunlardan geriye hiçbir arkeolojik kalıntı kalmadığı anlaşılmıştır. Az da olsa elimizde Wusunlar ile ilgili kalıntılar mevcuttur.

Doğu Türkistan’daki Moğolküre (昭蘇 Zhaosu) İlçesi ve Lop Nur (羅布泊 Luobu Po) Tuz Gölü civarında yapılan arkeolojik kazılarda Wusunlara ait mezarlar bulunmuştur. Bu mezarlarda Çin ipeğine rastlanılmıştır. Bu ipek kalıntıları arasında en iyi durumda olanlar Niya (民豐 Minfeng) İlçesinde bulunanlardır.¹⁸⁸ Bununla birlikte

¹⁸⁷ Han Shu, s. 3905.

¹⁸⁸ Ma Yong ve Sun Yutang, “The Western Regions Under The Hsiung-nu and Han”, **History Of Civilizations Of Central Asia: The Development Of Sedentary And Nomadic Civilizations: 700 B.C. To A.D. 250**, C. 2, Ed. János Harmatta, Yard. Ed. B. N. Puri ve G. F. Etemadi, UNESCO Publishing, 1996, France, s. 223.

Moğolküre'deki mezarlardan saban demiri çıkarılmış, ayrıca aynı mezarlardaki tabutlardaki alet izleri de demirden aletlerin kullanıldığını göstermektedir. Ek olarak bu mezarlardan değerli taşlarla süslenmiş altın yüzük seti de çıkarılmıştır.¹⁸⁹ Bahsi geçen bu mezarlar kuzeyden güneye doğru sıralanmış, kubbe şeklinde çoğu çok odalıdır. Ölüler genellikle tabutla birlikte gömülürken bazıları ise sadece keçeyle sarılarak gömülmüştür. Ölüler çanak, çömlek ve tığ gibi eşyalarla birlikte gömülmüştür ve ölümler yüzü batıya bakacak şekilde sırtüstü olarak gömülmüştür.¹⁹⁰ Ölülerin eşyaları ile birlikte gömülmesi Wusunların ahiret inancına sahip olduğunun bir göstergesi olabilir. Mezarlarının kubbe şeklinde olması eski Türk mezarlarının şekli ile de örtüşmektedir.

Mezarlar kazıldıktan sonra iki farklı sınıflandırmaya tabi tutulmuştur. Bunlardan birincisi Chil-pek grubu olarak adlandırılan sınıftır. Bu mezarlardan çıkan iskeletler incelendiğinde daha çok Sakalara ait olduğu tespit edilmiştir. Bu sınıfta mezarlar çukur şeklindedir. İkincisinin adı ise Aygîrdzhal'dır. Bu sınıf mezarlar kurgan şeklindedir. Yuezhilar (月氏) ölümlerini ikinci gruba göre gömmüştür. Aygîrdzhal sınıfındaki mezarlarda birçok silaha rastlanmıştır.¹⁹¹

Burada bahsi geçen Saka ve Yuezhiların göçünden Wusunların siyasi tarihinde az da olsa bahsetmiştik. Daha sonra mezarların bulunduğu bölgelere Wusunlar yerleşmişti. Kazılan bu mezarlarda Wusun ölümlerinin iskeletlerine rastlamak mümkündür. Çıkarılan eşyalar Wusunlara ait olabilir.

Almatı'da da kadın bir kamin mezarı keşfedilmiştir. Mezardan birçok şapka, mücevher ve giysi ayrıca 300'e yakın sayıda altın objeler birlikte turkuaz işlemeli bir şapka da çıkarılmıştır. Ayrıca Moğolküre'deki başka bir mezardan da 100'e yakın altın kabartmayla işlenmiş bir savaşçı kıyafeti çıkarılmıştır.¹⁹²

¹⁸⁹ a.g.e., s. 225.

¹⁹⁰ a.g.e., s. 228, 229.

¹⁹¹ Y. A. Zadneprovskiy, "The Nomad Of Northern Central Asia After The Invasion Of Alexander", **History Of Civilizations Of Central Asia: The Development Of Sedentary And Nomadic Civilizations: 700 B.C. To A.D. 250**, C. 2, Ed. János Harmatta, Yard. Ed. B. N. Puri ve G. F. Etemadi, UNESCO Publishing, 1996, France, s. 452-454.

¹⁹² a.g.e., s. 454.

Yukarıda bahsettiğimiz mezarlardan çıkan kalıntıları Wusunlar kendileri mi üretti yoksa ithal mi etti belli değildir. Ancak kesin olan bir şey var ki bu eşyalara sahip olan Wusunların sadece at sırtında savaşıyor ve et yiyen bir halk olmadığı ve aynı zamanda estetiğe önem veren bir yapıda olduğunun da bir göstergesidir.

Eldeki bilgilerin bize gösterdiğine göre, Wusunların isminin kökenini ve anlamını hâlâ net olarak bilemekteyiz. Birçok araştırmacı bu konuyu araştırmasına rağmen üzerinde büyük çoğunluk tarafından kabul edilen ortak bir görüş yoktur. Çinlilerin Wusunlarla tanışmadan önce Wusunların kendilerini ne olarak adlandırdıkları bu konuyu araştıranlar için de hâlâ büyük bir sırdır.

Wusunların inanışları hakkında da elimizde hiçbir veri yoktur. Ancak Wusunların geleneklerinin Hunlarınkiyle aynı olduğu ve uzun süre Hunların hâkimiyetine kaldığı için inanış bakımından da onlarla aynı olduğu ve Gök Tanrı inancını benimsedikleri savunulabilir. Ayrıca semavi olmayan inanışların coğrafyanın etkisiyle şekillendiği de düşünülürse ve iki bozkır halkının aynı inanışa sahip olma ihtimali artacaktır.

Wusunlar ekonomik olarak genellikle hayvancılıkla uğraşmasına rağmen ilkel bir şekilde tarımla da uğraşmıştır. Çinlilerle yapılan “Heqin (和親)” yani evlilik yoluyla barış antlaşması gereğince gönderilen prensesler ve onların maiyetindekiler ayrıca Wusunların iç işlerine karışmak için sürekli gönderilen Çinli komutanlar ve elçilerin çeşitli etkileriyle de Wusunlarda tarımın mevcut olduğunu söyleyebiliriz. Tarım için gerekli olan aletleri de Çin’den temin etmiş veya bu aletlerin ilk örneklerini Çinlilerden almış olmaları da ihtimal dahilindedir. Daha sonra da kendileri bu aletleri üretebilmiştir.

Wusunların konuştuğu dil Türkçe olmasına rağmen muhtemelen yazışmalarda kullandığı dil Çince'dir. Wusunların bilinen ilk Kunmosu olan Liejiaomi'nin¹⁹³ küçük yaşlarda yaşadıkları efsanevi bir şekilde anlatılmıştır. Bu efsanevi olayda Türklerin kutsal havanı olan kurt önemli bir yere sahiptir. Bu durum da Wusunların kesin olarak

¹⁹³ Loulan’a Krorann da denmektedir. Başkenti Miran Şehridir. Çakılık civarındadır.

Türk olduğunu ispat etmese de Türk olabileceğine dair kuvvetli bir ihtimal oluşturmaktadır.

Wusunlar gelişmiş bir devlet hiyerarşisine sahip, başkenti Chigu Şehri olan ve güçlü bir orduya sahip bozkır halkıdır. Bu durum onları her ne kadar bağımsızlık istemeseler de Türkistan bozkırlarında güçlü bir devlet yapmış, varlıklarını yaklaşık 700 yıl devam ettirebilmelerini sağlamıştır. Hun ve Çin arasındaki yüzyıllarca süren amansız savaşta etkin bir rol oynarken her şeye rağmen ayakta kalabilmiştir.

Coğrafyanın getirdiği şartlar sonucunda konar-göçer bir yaşam tarzına sahip olan Wusunlar doğal olarak hayvan besleyiciliğinde (özellikle at) ileri bir seviyeye ulaşmalarını sağlamıştır. Bu durum da Wusunların yaptıkları sporları önemli ölçüde etkilemiştir. At biniciliği Wusunlardaki en önemli spordur. Ordusunun önemli bir kısmı da atlı okçulardan oluştuğu için okçuluk sporu da Wusunlarda önemli bir yer tutmuştur. Bozkır şartlarının getirdiği sürekli savaş ihtimalinden dolayı ordular sürekli hazır bulunmuştur. Ordunun hazır olabilmesi içinde at biniciliği ve ok atıcılığı talimlerinin yapılması gerekmektedir. Bununla birlikte savaşlardaki yakın dövüşte de kazanmak için güreş sporunu yaptıkları Çin kaynaklarından anlaşılmaktadır.

Wusunlar sürekli hareket halinde oldukları için onlara ait kalıntıları tespit etmek zordur. Ancak onlara ait mezarlardan az da olsa onlara ait eşyaları tespit etmekteyiz. Mezarlardan çıkan eşyalar dikkate alınırsa ya da başka bir deyişle Wusunların eşyaları ile birlikte gömüldükleri düşünülürse onların ölümden sonraki yaşama inandıklarını tespit etmek zor olmayacaktır. Mezarlardan çıkan eşyalar da Wusunların sadece hayvancılıkla uğraşmadıklarını, aynı zamanda tarım da yaptıklarını göstermektedir. Ayrıca çömlekçilik de meşgul oldukları yapılan kazılarda görülmektedir. Bütün bu durumlar Wusunların sadece savaşçı bir bozkır halkı değil aynı zamanda estetik zevkleri olan bir halk olduğunu anlamamıza yardımcı olmaktadır. Wusunların bu eşyaları bizzat üretip üretmedikleri veya ithal edip etmedikleri meselesi ise bu konuyu araştıranlar için hâlâ belirsizdir.

SONUÇ

M.Ö. II. yüzyılın ilk çeyreğinde Asya ve Türkistan'ın tarihi, Mete'nin (Modu) liderliği altındaki Hunların elinde yeniden şekillenmiştir. Bunun sonucunda da Hun-Çin savaşları bütün şiddetiyle başlamış ve yüzyıllar süren bir mücadele hâlini almıştır. Ancak bu durum sadece Hunlar ile Çinliler arasında olmamış büyük küçük birçok halk ve devlet de bunda taraf olmuştur. Bu mücadelede Hunlar ve Çinliler dışındaki en önemli halklardan birisi Wusunlardı.

Wusunlar daha önce birçok bilim adamı tarafından araştırılmasına rağmen genelde Wusunlarla ilgili sadece birkaç konu üzerinde durulmuştur. Bazı araştırmacılar ise Wusunları bir bütün olarak incelese de ayrıntılara girmemiş sadece belli başlı önemli olaylardan bahsetmiştir. Wusun tarihi bir bütün olarak bütün ayrıntılarıyla ele alınmadığını düşündüğümüzden Wusunlar üzerine böyle bir çalışma yapmaya çalıştık.

Wusunların tarihini dört bölümde incelemeye gayret ettik. Wusunların siyasi tarihi, kökeni, coğrafyası ve kültürü bölümlerini oluşturduk. Bu başlıkların altını doldururken en küçük ayrıntılarla ilgilenmeye ve hepsinden bir bütün meydana getirmeye çalıştık.

Wusunları araştırma kararı aldıktan sonra onların baştan sona kronolojik olarak tarih yazımlarında eksikler olduğunu fark ettik. Bunun için siyasi tarihi yazarken sadece olayları tarihiyle vermek yerine kronolojik olarak düzenleyerek yazmaya çalıştık. Siyasi tarihte bilinen ilk hükümdardan başlayarak Kunmoları daha sonraki adlandırılmalarıyla Kunmileri yaklaşık 190 yıllık bir dönem içinde inceledik. Ayrıca daha sonraki dönemlerde de Wusunların adı geçtiği için o dönemdeki siyasi olaylarından da bahsettik. Bunu yaparken siyasi evlilikleri, diğer devletlerle ilişkileri ve siyasi olayların gidişatındaki süreçlere etkilerini araştırmaya uğraştık. Bütün bunların sonucunda Hunların yıkılışında Çin ve Xianbei faktörü yanında Wusunların da etkili olduğunun farkına vardık. Bu yüzden Hun-Çin savaşında Wusunların etkisini izah etmeye çalıştık.

Wusunların kökenini araştıran araştırmacılar gibi biz de eldeki bilgi ve belge yetersizliğinden dolayı oldukça zorlandık. Araştırmacıların Wusunları bir kökene bağlama çabalarında Wusunların konuştuğu dil üzerinden görüş belirtmesi üzerine biz de ana kaynaklardaki bilgilerin yol göstermesiyle kendi görüşümüzü belirtmeye gayret ettik. Ayrıca kültür ve coğrafya konularından da faydalanarak Wusunların Türk olduğu kanaatimizi dile getirdik.

Wusunların coğrafyasını ele aldığımız bölümde onların yaşadıkları yeri tespit etmeye çalıştık. Ulaştığımız sonuçlara göre Wusunların Tanrı Dağı merkezli bir devlet idi. Bununla birlikte sınırları İli Nehri'nin güneyine kadar ulaşmıştır.

Wusunların kültür tarihini incelerken konar-göçerlerin tarımla ilgilenmedikleri yönündeki görüşlerin Wusunlar için kabul edilemeyeceğini gördük. Çünkü Wusunlar az da olsa tarım yapmışlardır. Wusunlar Türk bozkır tipi gelişmiş devlet teşkilatına sahiptiler.

Bir Türk topluluğu olduklarını öne sürdüğümüz Wusunların tarihini inceleyerek Türkistan'da kurulan Türk devletlerinin genel özelliklerini Wusunlar özelinde bir kez daha anladık. Öte yandan Hun-Çin savaşları sırasında Asya'daki ve Türkistan'daki büyük değişiklere bir etkeni daha dâhil etmek hedefini güttük.

KAYNAKÇA

ANA KAYNAKLAR:

Bei Shi:	Zhonghua baskısı, Pekin, 1974.
Han Shu:	Zhonghua baskısı, Pekin, 1964.
Hou Han Shu:	Zhonghua baskısı, Pekin, 1973.
Jin Shu:	Zhonghua baskısı, Pekin, 1974.
Liao Shi:	Zhonghua baskısı, Pekin, 1974.
San Guo Zhi:	Zhonghua baskısı, Pekin, 1964.
Shi Ji:	Zhonghua baskısı, Pekin, 1963.
Sui Shu:	Zhonghua baskısı, Pekin, 1982.
Wei Shu:	Zhonghua baskısı, Pekin, 1974.
Xin Tang Shu:	Zhonghua baskısı, Pekin, 1975.
Yuan Shi:	Zhonghua baskısı, Pekin, 1976.

ARAŞTIRMA ESERLER:

Barthold, V, V:	Four Studies On The History Of Central Asia , çev. V. ve T. Minorsky, Brill, 1956.
Beckwith, Cristopher I:	İpek Yolu İmparatorlukları: Bronz Çağı'ndan Günümüze Orta Asya Tarihi , çev. Kürşat Yıldırım, Odtu Yayıncılık, 2011.
Benjamin, Craig:	"The Yuezhi Migration and Sogdia", 2003.
Boltz, William G:	"Language And Writing", The Cambridge History of Ancient China: From the Origins of Civilization to 221 B.C. , ed. Michael Loewe ve Edward L. Shaughnessy, Cambridge University Press, 1999.
Durmuş İlhami:	"Wusunlar", Türkler , C. 1, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s. 782-788.
Eberhard, Wolfram:	Çin'in Şimâl Komşuları, çev. Nimet Uluğtuğ, TTK, 1996.
Ergin, Muharrem:	Oğuz Kağan Destanı: Tercüme Metin, Sözlük , Hülbe Basım ve Yayın Tic. A.Ş., 1988.

- Frye, Richard N: **The Heritage of Persian**, yay. Weidenfeld ve Nicholson, London, 1962.
- Golden, Peter B: “Courts And Court Culture In The Proto-Urban And Urban Developments Among The Pre-Chinggisid Turkic Peoples”, **Turko-Mongol Rulers, Cities and City Life**, ed. David Durand-Guédy, Brill, Boston 2013.
- Golden, Peter B: **An Introduction to the History of the Turkic Peoples**, yay. O. Harrassowitz, 1992.
- Golden, Peter B: **Central Asia in World History**, Oxford University Press, 2011.
- Grousset, Rene: **Stepler İmparatorluğu**, Çev. Halil İnalcık, TTK, 2015.
- Gumilëv, Lev N: **Hunlar**, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2013.
- Kafesoğlu, İbrahim: **Türk Milli Kültürü**, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2014.
- Kafesoğlu, İbrahim: **Eski Türk Dini**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1980.
- Kuzmina, Elena E: **The Origin of the Indo-Iranians**, ed. J.P. Mallory, BRILL, Boston 2007.
- Li, Qian: “Prenses Xijun’ un Wusun ile Evliliğinin Han Kültürü Üzerindeki Etkisi (细君公主和亲乌孙对汉文化的影响)”, **Journal of Guanxi Vocational And Technical College (广西职业技术学院学报)**, Ekim 2012, s. 82-85.
- Li, Qian: “Wusun: İli Nehrinden Çok Uzakta (乌孙: 远在伊犁河畔)”, **Renwen Zhanggu (人文·掌故)**, 2019, s. 60-62.
- Liao, Yang: “乌孙族的宗法统治述论 (Wusun Halkının Ataerkil Yönetim Sistemi Üzerine)”, **伊犁师范学院学报 (Journal of ILi Teachers College)**, 2003, s. 62-64.
- Liu, Guofang: “汉代乌孙赤谷城地望蠡测 (Han Hanedanı'ndaki Wusun Chigu Şehri'nin Gözlemi)”, **中国边疆史地研究 (China's Borderland History and Geography Studies)**, C.26, S. 1, 2016, s. 118-129.

- Mair, Victor H., Fangyi Cheng: “The Relationship Early Turks with the Wusun”, **Central Eurasia in the Middle Ages: Studies in Honour of Peter B. Golden**, Ed. Istvan Zimonyi ve Osman Karatay, TURCOLOGIA, 1 Haziran 2016.
- Mallory J. P: **In Search of the Indo-Europeans: Language, Archaeology, and Myth**, yay. Thames ve Hudson, 1989.
- Masica Colin P: **The Indo-Aryan Languages**, Cambridge University Press, 1991.
- Matsuda, Hsiao: Matsuda, Hsiao, **Eski Tanrı Dağları’nın Tarihi Coğrafyası Üzerine Bir Araştırma (古代天山历史地理学研究)**, çev. Chen Jenmou (陈俊谋) Merkezi Milletler Fakültesi Yayınları (中央民族学院出版社), Pekin, 1987.
- Ma Yong, Sun Yutang: “The Western Regions Under The Hsiung-nu and Han”, **History Of Civilizations Of Central Asia: The Development Of Sedentary And Nomadic Civilizations: 700 B.C. To A.D. 250**, C. 2, Ed. János Harmatta, Yard. Ed. B. N. Puri ve G. F. Etemadi, UNESCO Publishing, France, 1996.
- McGovern, William M: **The Early Empires Of Central Asia: A Study of the Huns and the part they played in world history**, THE UNIVERSITY of the North Carolina PRESS, 1939.
- Meserve Ruth I: “The Religions Of Inner Asia”, **The Religious Traditions of Asia: Religion, History, and Culture**, ed. Joseph Mitsuo Kitagawa, Routledge, 2002.
- Onat, Ayşe: **Çin Kaynaklarında Türkler Han Hanedanı Tarihinde “Batı Bölgeleri”**, TTK, 2012.
- Orsoy, Sema: **Çin’in Resmi Hanedalık Kayıtlarında Türk Tarihi İle İlgili Belgeler**, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, Ankara Üniversitesi, 1995.
- Ögel, Bahaeddin: **Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi**, C. 2, TTK, 2015.
- Ögel, Bahaeddin: “Çin Kaynaklarına Göre Wu-sun’lar Ve Siyasî Sınırları hakkında Bazı Problemler”, **DTCFD**, C. 6, S.4, 1948, s. 259-278.
- Ögel, Bahaeddin: **Türk Mitolojisi**, C.I, TTK, 2014.

- Pulleyblank, E.G: “The consonantal system of Old Chinese”, **Asia Major** 9, 1963, s. 206-265.
- Shen, Xianghui: “乌孙公主考论 (Wusun Prensesi Üzerine Bir Araştırma)”, **Wenxue Yichang** (文学遗产), S. 3, 2019, s. 179-181.
- Qian, Boquan: “Wusun ve Rouzhi'nin Hexi Koridorunda Anavatanı ve Batıya Göçleri (乌孙和 月氏在河西的故地及其西迁的经过)”, **Dunhuang Araştırmaları (敦煌研究)**, Nisan 1994, s. 104-112.
- Tanyu, Hikmet: **İslamlıktan Önce Türklerde Tek Tanrı İnancı**, Ankara Üniversitesi Basımevi, 1980.
- Taşagıl, Ahmet: **Eski Türk Boyları: Çin Kaynaklarına Göre**, Bilge Kültür Sanat, 4. Basım, Eylül 2020.
- Taşagıl, Ahmet: **Gök-Türkler I-II-III**, TTK, 2014.
- Taşagıl, Ahmet: “İslam Öncesi Devrede Orta Asya'da Yaşayan Türk Boyları”, **Türkler**, C. 2, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 327-367.
- Togan, Zeki V: **Umimi Türk Tarihine Giriş**, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1981.
- Wu Yongzheng, Zhao Yingsha: “Wusun Ulusal Sporunun Analizi (乌孙民族体育初探)”, **体育科技文献通报 (Bulletin of Sport Science & Technology)**, S.22, Nu. 9, 2014, s. 12-14.
- Yatsenko, Sergei: “Vusunlar”, **Türkler**, C. I, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 776-781.
- Yıldırım, Elvin, Bahar Navruz: “Tarih ve Kültür Bakımından Wusunlar ve Onlardan Kalan Maddi Kültür Yadigârları”, **Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı**, C. 130, S. 256, 2022, s. 27-44.
- Yıldırım, Kürşat: **Çin Tarihi**, İstanbul, 2021.
- Yıldırım, Kürşat: “Büyük Hun Devleti'nde Beylerin İdare Sahaları”, **Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı**, C. 118, S. 232, Ocak-Şubat 2018, s. 117-128.
- Yıldırım, Kürşat: **Çin Kaynaklarında Türkistan Şehirleri**, yay. haz. Kürşat Yıldırım, İstanbul, 2013.

- Yıldırım, Kürşat: “Tunguz Halkı Üzerine Araştırmalar-I: Mohe’lar”, **Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı**, C. 117, S. 23, 2017, s. 9-24.
- Yıldırım, Kürşat: **Doğu Türkistan’ın Tarihi Coğrafyası**, Ötüken Neşriyat, İstanbul, Mayıs 2016.
- Yorulmaz, Osman: Moğol İstilasası Sonrası Kanglılar/kanklılar”, **BİLİG Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi**, S. 40, 2007, s. 195-222.
- Zadneprovskiy, Y. A: “The Nomad Of Northern Central Asia After The Invasion Of Alexander”, **History Of Civilizations Of Central Asia: The Development Of Sedentary And Nomadic Civilizations: 700 B.C. To A.D. 250**, C. 2, Ed. János Harmatta, Yard. Ed. B. N. Puri ve G. F. Etemadi, UNESCO Publishing, France,1996.

EKLER

Ek-1: Shi Ji

Ek-2: Han Shu

Ek-3: Hou Han Shu

Ek-4: San Guo Zhi

Ek-5: Jin Shu

Ek-6: Bei Shi- Wei Shu

Ek-7: Sui Shu

Ek-8: Xin Tang Shu

Ek-9: Liao Shi

Ek-10: Yuan Shi

Ek-11: Çince Vesikalar

EK-1

SHI JI (史記)

110. Bölüm Hun Monografisi

2896. Sayfada Geçen Kısım

Bir sonraki yıl (M.Ö.176), Chanyu (單于) Çin'e mektup göndererek şunları söyledi: “Gök¹⁹⁴ (天) tarafından tahta çıkarılan Hunların (匈奴 Xiongnu) Büyük Chanyusu saygıyla imparatorun hatırını sorar. Daha önce imparator Heqin (和親) meselesinden söz etmiş, mektubunda söyledikleri her iki tarafı da mutlu etmişti. Çin sınır görevlileri Sağ Bilge Beyi'ne (右賢王 Zuoxianwang) saldırarak hakaret edince, Sağ Bilge Beyi izinsiz olarak Houyilu (後義廬) Nanshi (難氏) ve diğerlerinin planlarına uyarak aralarında anlaşmazlık çıkmıştır. Bu iki hükümdar arasındaki antlaşmayı ve evlilik yoluyla yapılan kardeşliği bozmuştur. İmparatorun şikayet ettiği diğer mektubu gelince, elçiyle birlikte mektup gönderdim ancak ne elçi geri döndü ne de Çin elçi gönderdi. Çin'in kendisi bu sebepten dolayı komşu devletlerle yakınlaşamadı. Şimdi düşük rütbeli memurlar yüzünden antlaşmanın bozulması nedeniyle Sağ Bilge Beyi'ni cezalandırarak onu Yuezhılara (月氏) saldırması için gönderiyorum. Göğün lütfu, iyi askerler ve güçlü atlar sayesinde Yuezhıları kılıçtan geçirdik ve pek çoğunun kellelerini uçurduk. Loulan (樓蘭)¹⁹⁵, Wusun (烏孫), Hujie (呼揭) ve onların komşusu olan 26 devletin hepsi Hun oldu. Yay çeken halkların hepsi tek bir ailede birleştirildi ve kuzey şehirlerine düzen geldi.

2913. Sayfada Geçen Kısım

Çin, Yang Xin'i (楊信) Hunlara elçi olarak gönderdi. O sırada (M.Ö. 108), Çin, doğuda Huimo (穢貉) ve Koreyi (朝鮮 Chaoxian) ele geçirerek bir şehri haline getirmişti ve batıda Jiuquan (酒泉) şehrini kurarak Hular (胡) ve Qianglar (羌)¹⁹⁶

¹⁹⁴ Huimo devleti Mançurya taraflarındadır.

¹⁹⁵ Jiuquan, Hexi koridorundadır.

¹⁹⁶ Kuzeybatı Çin'de şimdi Qinghai ve Gansu bölgesinde yaşayan eski bir halktı.

arasındaki bağlantı yollarını kesmişti. Çin ayrıca Hunları batıda destekleyen devletlerden ayırmak için Büyük Yuezhilar ve Baktriyalılar (大夏 Daxia) ile ilişki kurmuş ve Wusun Kralı ile bir prensesi evlendirmişti. Bununla birlikte, kuzeyde Xuanlei'e (眩雷)¹⁹⁷ kadar tarım arazilerini daha da genişleterek set kurmuş, ancak Hunlar bir şey söylemeye cesaret edememişti.

123. Bölüm Fergana (大宛 Dayuan) Monografisi

3161. Sayfada Geçen Kısım

Wusunlar, Fergana'nın (Dayuan) 2000 li (里) kuzeydoğusundadır. Devletleri içinde hayvanlarıyla birlikte bir yerden başka bir yere göçer. Gelenekleri Hunlarınki ile aynıdır. Savaşta çok cesur on binlerce okçusu vardır. Önceleri Hunların tebasıydı, zamanla güçlenerek bağımsız olmak istedi, bu sebeple başkaldırdı ve Hun Sarayına gitmeyi reddetti.

3168. Sayfada Geçen Kısım

Bundan sonra Göğün Oğlu (天子 Tianzi), Zhang Qian'a (張騫) Baktriya (Daxia) gibi devletler hakkında birçok soru sordu. Zhang Qian artık eski yüksek memuriyetinde değildi ancak şöyle dedi: "Ben Hunların arasında yaşarken Wusun Kralının unvanının Kunmo (昆莫) olduğunu duydum. Kunmo'nun babası Hunların batısındaki küçük bir devletin kralıydı. Hunlar Kunmo'nun babasına saldırdı ve onu öldürdü ve Kunmo doğduktan sonra vahşi doğaya terk edildi. Kargalar ağızlarına aldıkları etle ona doğru uçtu ve onu besledi, kurtlar onu sütle besledi. Chanyu şaşırarak onun kutsal (神 Shen) biri olduğunu düşündü ve himayesine alarak büyüttü. Yetişkin olduğunda, savaşlarda askerlere liderlik etmesi istendi ve defalarca övgüye değer hizmetler yaptı. Chanyu ona babasının insanlarını (halkını) verdi ve uzun süre Batı Topraklarını (西域 Xiyu) savunmasını emretti. Kunmo halkına alıştı ve onları eğiterek yakındaki küçük devletlere saldırdı. Yay çekebilen savaş ve saldırma yeteğine sahip on binlerce askeri oldu. Chanyu'nün ölümünden sonra, Kunmo halkının uzaklara göç

¹⁹⁷ Şu anda İç Moğolistan, Dongsheng Şehri'nin kuzeybatısında bulunan Chengliang Köyündedir.

etmesini emretti ve Hunlara itaat etmeyi reddettiler. Hunlar saldırmak için birlik gönderdi. Ancak kazanamadılar. Kunmo' nun kutsal olduğuna inandılar ve bir daha ona büyük çapta bir saldırı yapmadılar. Şimdi Chanyu, Çin'in son saldırılarından dolayı zor durumda kaldı ve eskiden Hunxie'nin (渾邪) olan topraklar terkedildi. Manyilerin (蛮夷), Çin para ve mallarına karşı açgözlü olduğu iyi bilinmektedir. Şimdi bütün samimiyetimizle Wusunlara bol miktarda para ve rüşvet göndererek doğudaki Hunxie'nin eski topraklarına yerleşmelerini teşvik edelim ki Çin İmparatorluğu ile kardeşlik bağı kurulsun. O zaman Çin İmparatorluğu'nu dinleyecekler ve Hunların sağ kolu kırılacaktır. Wusunlarla ilişki kurulursa onun batısındaki Baktriya (Daxia) gibi devletlerin hepsi saraya gelmek zorunda kalacak ve tebaamız olacaktır.''. Göğün oğlu bu fikri beğendi ve Zhang Qian'i Saray Muhafız Birliği Generali (中郎將 Zhonglangjiang) mevkiine getirdi. Emrine verdiği 300 kişinin her birine iki tane at, on binlerce inek ve koyun, hediye edilmek üzere bol miktarda altın ve ipek verdi. Çoğuna, komşu devletlere gönderilebilmeleri için onları elçi yardımcısı yapan İmparatorluk mührü verildi.

3168-3169. Sayfalarda Geçen Kısım

Zhang Qian Wusunlara vardığında, Wusun Kralı Kunmo, Chanyulerin yaptığı gibi davranarak Çin elçilerini törenle karşıladı. Zhang Qian öfkeleni ve Manyilerin açgözlü olduğunu bildiği için şöyle dedi: "Göğün Oğlu'nun gönderdiği hediyeleri, kral saygı göstermezse geri götüreceğim.''. Kunmo ayağa kalkıp saygı gösterdi ve diğer her şey usulüne uygun olarak aynen uygulandı. Zhang Qian fermanı vererek şöyle söyledi: "Wusunlar doğudaki Hunxie' nin topraklarına yerleşirse, o zaman Han Hanedanı (漢朝) bir prensesi Kunmo'ya eş olarak gönderecek." Wusun Devleti bölünmüştü ve kral yaşlıydı. Çin'den uzaktı, onun büyüklüğünü bilmiyordu, ayrıca Hunlara yakındı ve uzun zamandır onların hâkimiyeti altındaydı. Üst düzey devlet görevlileri Hulardan korkuyordu başka bir yere gitmek istemiyordu. Kral devleti yönetemiyordu. Zhang Qian, onun fikirlerini öğrenemedi. Kunmo'nun ondan fazla oğlu vardı. Ortanca oğullarından Dalu (大祿) güçlü ve iyi bir generaldi. Emrindeki on binlerce atlı başka bir yerde konuşlanmıştı. Dalu'nun ağabeyi veliaht prensi. Veliahtın Cenqu (岑娶) adında bir oğlu vardı. Genç yaşta ölen veliaht prens ölürken Kunmo'ya

şöyle demişti: “Cenqu’yu veliaht ilan etmelisiniz, kimsenin ondan yerini almasına izin vermeyiniz.”. Kunmo üzüntü içinde söz verdi ve Cenqu’yu veliaht olarak atadı. Dalu kendisinin veliaht olmamasına öfkelenerek kardeşleriyle birlikte kalabalık bir orduyla beraber isyan etti. Cenqu ve Kunmo’ya saldırmak için plan yaptı. Kunmo yaşlıydı ve sık sık Dalu’nun Cenqu’yu öldüreceğinden korktuğu için Cenqu’ye 10. 000’den fazla atlı vererek başka bir yere yerleşmesini emretti. Kunmo’nun kendisinin de 10.000’den fazla atlısı vardı. Devlet üçe bölündü, sayı olarak büyük çoğunluk Kunmo ile beraberdi. Kunmo bu sebeplerden dolayı Zhang Qian ile antlaşma yapmaya cesaret edemedi.

3169. Sayfada Geçen Kısım

Zhang Qian, Fergana (Dayuan), Kanglı (康居 Kangju), Büyük Yuezhi, Baktriya (Daxia), Part (安息 Anxi), Shendu (身毒)¹⁹⁸, Hotan (于寔 Yutian), Yushen (扞鞬) ve civardaki bütün devletlere elçi yardımcısı gönderdi. Wusunlar, Zhang Qian geri dönerken yanına rehber ve tercüman gönderdi. Zhang Qian ve Wusun, onlara teşekkür etmek için düzinelerce at gönderdiler. Ayrıca bu fırsatı Çin’i ve Çin’in gücünü görmeleri için kullandılar. Zhang Qian geri döndükten sonra, dokuz bakanlıktan biri olan Daxing (大行) mevkine getirildi ve bir yıl sonra öldü.

Wusun elçileri Çin halkının sayıca çok ve zengin olduğunu gördü. Devletine dönüp durumu bildirdikten sonra devletlerinin Çin’e verdikleri önem arttı.

Bir yıl sonra, onun Baktriya (Daxia) gibi devletlerle ilişki kurmak için gönderilen elçi yardımcılarının hepsi o devletlerin halkıyla birlikte geldi. Böylelikle kuzey-batıdaki devletlerle Çin İmparatorluğu arasında ilişki kuruldu. Bu tür karşılıklı bir bağlantı, Zhang Qian tarafında başlatıldığından, gelecek dönemlerde Batı Topraklarına giden kişiler yabancı devletlerde güven sağlayabilmek adına kendilerini Bowanghou (博望侯: Batı Han Hanedanı döneminde Zhang Qian’e verilen unvandır) olarak tanıtarak gittikleri devletlerde güven ortamı oluşturmuşlardır.

¹⁹⁸ Çin öncesi dönemden Sui ve Tang hanedanlıklarına kadar olan modern Hint alt kıtasındaki bölgenin adıdır. Kapsamı esas olarak günümüz İndus Nehri’ni ifade eder.

3170. Sayfada Geçen Kısım

Bowanghou Zhang Qian'in ölümünden sonra, Hunlar Wusunların Çin ile ilişki kurduklarını duyunca çok sinirlenerek saldırmak istedi. Bu sırada Han'ın Wusunlara gönderdiği elçiler (onların) güneye giderek Ferganalılar (Dayuan) ve Yuezhiların ikisiyle de ilişki kurdu. Bu yüzden Wusunlar korktu, elçi gönderip at hediye ederek Çin prensesi ile evlenip kardeşlik bağı kurmak istedi. Göğün Oğlu danışmanlarına fikrini sorduğunda hepsi şöyle dediler: “Önce evlilik hediyeleri gelmeli, sonra kızı göndeririz.”. Önceleri Göğün Oğlu, “Yi (易)” kitabında yazılanlara dayanarak şöyle demişti: “Kutsal atlar (神馬 Shenma) kuzey-batıdan gelir.”. Wusun atlarına sahip olunca onları beğenerek Gök Atlar (天馬 Tianma) adını verdi. Daha sonra güçlü Fergana (Dayuan) Akhal Teke Atlarına (汗血馬 Hanxuema: Kan terleyen atlar) sahip olunca Wusun atlarının adını “Kuzey Batıdan gelen atlar (西北馬 Xibeima)” olarak değiştirdi ve Fergana (Dayuan) atlarına da Gök Atlar adını verdi.

3172. Sayfada Geçen Kısım

Wusunlar evlilik hediyesi olarak 1000 baş at gönderdi. Çin de Jiangdu (江都) Kralının bekar kızını eş olarak gönderdi. Wusun Kralı Kunmo onu Sağ Furen (右夫人 Youfuren: Yüksek bir rütbe) yaptı. Hunlar da Kunmo'ya eş olarak bir kadın gönderdi. Kunmo onu da Sol Furen (左夫人 Zuofuren) yaptı. Kunmo “Yaşlandım” dedi. Bu yüzden Torunu Cenqu'yu prensesle evlendirmek istedi. Wusunların atı çoktu ve zenginlerin 4000- 5000 civarında atı vardı.

3178. Sayfada Geçen Kısım

Başlangıçta, Ershi (貳師) Generali bir sonraki sefere çıktığında, Göğün Oğlu, Wusunlara elçi göndererek büyük bir kuvvetle kendilerine katılmalarını ve birlikte Ferganalılara (Dayuan) saldırmak istediğini söyledi. Wusunlar 2000 süvari gönderdi, ancak iki taraf da destek vermeyip anlaşamadıkları için ilerleyemedi. Ershi Generali doğuya dönerken yol boyunca bütün küçük devletler Ferganaların (Dayuan) yenildiğini duydu ve hepsi çocuklarını onun ordusunda hizmet etmesi için gönderdi. Göğün Oğlu'na saygılarını sundular ve sarayda rehine olarak kaldılar.

EK-2

HAN SHU (漢書)

94. Bölüm Hun Monografisi 1. Kısım

3756-3757. Sayfalarda Geçen Kısım

Bir sonraki yıl (M.Ö.176), Chanyu, Çin'e mektup göndererek şunları söyledi: “Gök tarafından tahta çıkardığı Hunların Büyük Chanyusu saygıyla imparatorun hatırını sorar. Daha önce imparator Heqin meselesinden söz etmiş, mektubundaki söyledikleri her iki tarafı da mutlu etmişti. Han sınır görevlileri Sağ Bilge Beyi'ne saldırarak hakaret edince, Sağ Bilge Beyi izinsiz olarak Houyilu Nanshi ve diğerlerinin planlarına uyarak aralarında anlaşmazlık çıkmıştır. Bu iki hükümdar arasındaki antlaşmayı ve evlilik yoluyla kardeşliği bozmuştur. İmparatorun şikâyet ettiği diğer mektubu gelince, elçiyle birlikte mektup gönderdim. Ancak ne elçi geri döndü ne de Çin elçi gönderdi. Çin'in kendisi bu duruma sebepten dolayı komşu devletlerle yakınlaşamadı. Şimdi düşük rütbeli memurlar yüzünden antlaşmanın bozulması nedeniyle Sağ Bilge Beyi'ni cezalandırarak onu Yuezhılara saldırması için gönderiyorum. Göğün lütfu, iyi askerler ve güçlü atlar sayesinde Yuezhıları kılıçtan geçirdik ve pek çoğunun kellelerini uçurduk. Loulan, Wusun, Hujie ve onların komşusu olan 26 devletin hepsi Hun oldu. Yay çeken halkların hepsi tek bir ailede birleştirildi ve kuzey şehirlerine düzen geldi.”

3773. Sayfada Geçen Kısım

Han Yang Xin'i Hunlara elçi olarak gönderdi. O sırada (M.Ö. 108), Çin, doğuda Huimo ve Koreyi (Chaoxian) ele geçirerek bir şehri haline getirmişti ve batıda Jiuquan şehrini kurarak Hular ve Qianglar arasındaki bağlantı yollarını kesmişti. Çin ayrıca Hunları batıda destekleyen devletlerden ayırmak için Yuezhılar ve Baktriyalılar (Daxia) ile ilişki kurmuş ve Wusun Kralı ile bir prensesi evlendirmişti. Bununla birlikte, kuzeyde Xuanlei'e kadar tarım arazilerini daha da genişleterek set kurmuş, ancak Hunlar karşılık vermeye cesaret edememişti.

3782. Sayfada Geçen Kısım

Chanyu Huyandi (壺衍鞮) tahta çıktığı zaman, hemen Çin elçisine Heqin antlaşması istediğini ima etti. Sol Bilge Beyi ve Sağ Guli Beyi (右谷蠡王-You Guliwang) tahta çıkamadığı için öfkelenerek emrindekilerle birlikte güneye gidip Çin'e sığınmak istedi. Tek başlarına başaramayacaklarından korkup Lutu Kralı'nı (廬屠王) tehdit ederek Batı'da Wusunlara sığınmayı istedi ve Hunlara saldırmayı planladılar.

3784. Sayfada Geçen Kısım

Ertesi yıl (M.Ö. 77), Hunlar 3000' den fazla süvariyle Bayannur (五原 Wuyan) girerek binlerce kişiyi ele geçirdi ve birçoğunu öldürdü. Daha sonra on binlerce süvari güney tarafında ava çıkıp Çin Seddi'nin ötesine (塞外 Saiwai) geçerek sınır kalelerine saldırdı memurları ve halkı ele geçirip götürdü. O dönemdeki Han sınır bölgelerindeki ateş kuleleri ve gözetleme sistemi çok iyi bir durumda olduğu için, Hunlar çok az kazanç elde etti ve sınır ihlallerini azalttı. Çin'in ele geçirdiği Hunlar, Wuhuanların (烏桓)¹⁹⁹ önceki Chanyunün mezarını soyduğunu, bunun üzerine Hunların çok sinirlenerek 20.000 atlı ile Wuhuanlara saldırdığını söyledi. Büyük General (大將軍 Da jiangjun) Huo Guang (霍光) onları (Hunları) pusuya düşürmek istiyordu. Bu yüzden Hujun (護軍) Duwei'yi (都尉) Zhao Chongguo'ya (趙充國) fikrini sordu. Zhao Chongguo şöyle dedi: "Wuhuanlar daha önce birçok kez sınırlarımıza saldırdı. Şimdi Hunların onlara saldırması Çin için bir fırsattır. Ayrıca Hunlar nadiren yağma yapıyor ve şansımıza kuzey bölgelerinde olay çıkmıyor. Manyiler kendi aralarında savaşmaktadır. Sözün özü, asker gönderip sorunu üzerimize çekmek iyi bir plan değildir.". Huo Guang, bu sefer de Saray Muhafız Birliği Generali Fan Mingyou'dan (范明友) tavsiye isteyince Fan Mingyou onlara saldırılabileceğini söyledi. Böylelikle Fan Mingyou Duliao Generali (度遼將軍) mevkiine atanarak liderliğindeki 20.000 süvari ile Liaodong'dan (遼東) hareket etti. Hunlar, Çin askerlerinin geldiğini duyunca geri çekildi. Önceden Huo Guang, Fan Mingyou'a "Ordu boş yere hareket etmesin.

¹⁹⁹Ayrıca Wuwan 烏丸 olarak da okunmaktadır. Wuhuanlar, Çin'in kuzeyindeki halklardan biridir.

Eğer Hunlara yetişemezseniz, Wuhuanlara saldırın” diye emir verdi. Wuhuanlar, daha yeni Hun ordusu tarafından saldırıya uğramıştı. Fan Mingyou’a, Hunlara yetişemeyince, bu yüzden Wuhuanların kötü durumda olmasından faydalanarak onlara saldırdı. 6000’den fazla insanın kellesi uçuruldu, ayrıca üç kralın kellesiyle geri dönünce (Fan Mingyou’ya) Pinglinghou (平陵侯) unvanı verildi.

3785. Sayfada Geçen Kısım

Bu yüzden Hunlar çok korktu ve saldıramadı. Buna rağmen Wusunlara elçi göndererek Han prensesini istedi. Wusunlara saldırıp Cheyan (車延)²⁰⁰ ve Eshi (惡師) topraklarını ele geçirdi. Wusun prensesi Han imparatoruna mektup yazdı. İmparator, üst düzey saray görevlilerinden Gongqing (公卿) yardım konusunu tartışmasını istedi, ancak bir karara varılamadı.

İmparator Zhao (昭) öldü ve yerine İmparator Xuan (宣) tahta çıktı (M.Ö. 73). Wusun Kunmisi (昆彌) imparatora tekrar mektup göndererek şöyle dedi: “Hunlar tarafından sürekli olarak saldırıya uğradık ve zayıf düştük. Kunmi devletin yarısından toplanan 50.000 kişilik seçkin piyade ve süvarisiyle Hunlara bütün gücüyle saldırıp var gücüyle saldırmak istemektedir. Umarım Göğün Oğlu asker gönderip üzgün prensesi kurtarır!”. Benshi Saltanat Dönemi’nin (本始) 2. yılında (M.Ö.72), Çin, çok sayıda hafif ve hızlı askeri Guandong’a (關東) gönderdi, ayrıca her ilçeden güçlü yapıda olan, at binmede ve ok atmakta iyi olan 300 devlet görevlisini (吏 Li) silahaltına aldı. Yushi Dafu (御史大夫) Tian Guiming (田廣明), Qilian (祁連)²⁰¹ Generalliğine atanarak 40.000’den fazla atlıyla Xihe’dan (西河) hareket etti. Duliao Generali Fan Mingyou 30.000’den fazla atlıyla Zhangye’den (張掖)²⁰² hareket etti. Qian Generali (前將軍) Han Zeng (韓增) 30.000’den fazla atlıyla Yunzhong’dan (雲中)²⁰³ hareket etti. Hou Generali (後將軍) Zhao Chongguo, Barköl (蒲類 Pulei) Generalliğine

²⁰⁰ Han Hanedanı döneminde Doğu Türkistanda bulunan bir yerin adıdır.

²⁰¹ Qinghai Eyaletinin kuzeydoğu kesiminde ve Haibei Bölgesinin kuzeybatı kesiminde yer almaktadır.

²⁰² Eski zamanlarda Ganzhou olarak bilinen Zhangye Şehri, Çin’in Gansu Eyaleti’nde bulunan bir şehirdir. Gansu Eyaletinin kuzeybatısında, Hexi Koridoru’nun ortasında yer alır.

²⁰³ Günümüzde, Sarı Nehir’in güneyinde, Çin Seddi’nin kuzeyindeki bölgede bulunur.

atanarak 30.000'den fazla atıyla Jiuquan'den hareket etti. Yunzhong Valisi (太守 Taishou) Tian Shun (田順) Huya (虎牙) Generalliğine atanarak 30.000'den fazla atıyla Wuyuan'dan (五原)²⁰⁴ hareket etti. Toplamda 5 general 100.000'den fazla atıyla sınırdan hareket ederek her biri 2000'den fazla li yol kat etti. Komutan (校尉 Xiaowei) Chang Hui (常惠), Wusunları ve Batı Topraklarını korumak için ordu gönderdi. Kunmi kendi komuta ettiği Yabguların (翕侯 Xihouların) emrindeki 50.000'den fazla atıyla batıdan saldırdı. Böylelikle beş generalin askerinin sayısı 200.000 kişiyi geçti. Hunlar, Çin'in büyük bir orduyla geldiğini duyunca yaşlı ve zayıflarla birlikte hayvanlarını da yanına alarak hızla uzaklara kaçtı. Bu yüzden beş general az miktarda kazanç elde etti.

3785-3786. Sayfalarda Geçen Kısım

Duliao Generali sınırı geçip 1200 li'den fazla uzaklıktaki Pulihou (蒲離候) Nehri'ne²⁰⁵ varınca 700 kişinin kellesini uçurdu ya da esir aldı, ayrıca 10.000'den fazla at, sığır ve koyun ele geçirdi. Qian Generali sınırı geçip 1200 li'den fazla uzaklıktaki Wuyuan'e (烏員) varınca oradakilerin kellesini uçurdu ya da esir aldı. Sadece 100'den fazla kişi Hou Dağına (候山 Houshan) kaçabildi. Bununla birlikte 2000'den fazla at, sığır ve koyun ele geçirdi. Pulei (蒲類) Generali'nin ordusu Wusunlarla birlikte Hunlara saldıracaktı, ancak Wusunlar zamanından önce gelmiş ve geri dönmüş olduğu için Çin ordusu ile buluşamadı. Barköl (Pulei) Generali sınırı geçip 1800 li' den fazla uzaklıkta batıda bulunan Houshan'a varınca Chanyu'nun elçisi olan Puyin (蒲陰)²⁰⁶ Kralını ve emrindeki 300 kişinin kellesini uçurdu ya da esir aldı, ayrıca 7000'den fazla at, sığır ve koyun ele geçirdi. Savaş esirlerinden Hunların kaçtığını duyunca, Wusunları beklemeden geri döndü. Göğün Oğlu bu hatayı bağışladı ve ceza vermedi. Qilian Generali sınırı geçip 1600 li'den fazla uzaklıktaki Jizhi (雞秩) Dağı'na varınca 19 kişinin kellesini uçurdu ya da esir aldı, ayrıca 100'den fazla at, sığır ve koyun ele geçirdi. Yolda Hunlar'dan dönen Çin elçisi Ran Hong'a (冉弘) rastladığında, Ran

²⁰⁴ Günümüzde İç Moğlistan'ın batı kesiminde, Bayannur şehrine bağlı bir yerleşim bölgesidir.

²⁰⁵ Günümüzde Moğolistanın güneybatısında bulunan bir nehrin adıdır.

²⁰⁶ Günümüzde Hebei eyaleti Sunping (順平) Şehrine bağlı, Doğu Han Hanedanlığı'nda kurulmuş bir yerin adıdır.

Hong, Jizhi Dağı'nın batısında çok sayıda düşman olduğunu söyledi, ancak Qilian Generali, Ran Hong'u orada düşman olduğunu söylememesi için uyararak ordusuyla geri dönmek istedi. Saray Denetleyicisi Gongsun (御史屬公孫) Yishou (益壽) bunu yapmamasını öğütse de Qilian Generali onu dinlemedi ve ordusuyla geri döndü. Huya Generali sınırı geçip 800 li' den fazla uzaklıktaki Danyuwu (丹余吾) Nehri'nin kıyısına geldiğinde, ordusunu durdurup daha ileri gitmedi. 1900 kişinin kellesini uçurdu ya da esir aldı, ayrıca 70.000'den fazla at, sığır ve koyun ele geçirerek ordusuyla geri döndü. İmparator, Huya Generalini kararlaştırılan yere gitmediğini ve ele geçirdiği ganimetlerin sayısını fazla gösterdiği için ve Qilian Generalinin önünde düşman olduğunu bilmesine rağmen durup ilerlemediği için yargılanmalarını emredince ikisi de intihar etti. Gongsun Yishou, Yushi rütbesine yükseltildi. Komutan (Xiaowei) Chang Hui ile Wusun ordusu Sağ Guli Beyi'nin merkezine (Çadır Saray) ulaşarak Chanyu'nün babasının büyük ağabeyinin eşini, prensesleri, önemli beylerini, Liwu (犁汗) Duweini, binbaşlıları, süvari komutanlarını ve emri altındaki 39.000 askeri, 700.000'den fazla at, sığır, koyun, keçi, eşek ve deve ele geçirdi. İmparator, Chang Hui'ye Zhangluo Hou (長羅侯) unvanı verdi (Rütbesi yükseltildi.). Hun Halkının ölü, yaralı ve kaçanları ile birlikte dağılan ve telef olan hayvanlarının sayısı sayılamayacak kadar çoktu. Böylece Hunlar gittikçe zayıfladı ve Wusunlardan nefret etti.

3787. Sayfada Geçen Kısım

O kış, Chanyu 10.000 atlıyı kendisi komuta ederek Wusunlara saldırdı. Çok sayıda yaşlı ve zayıf insanı esir aldıktan sonra geri dönmek istedi. O esnada büyük bir tipiyle karşılaştı günde bir zhangdan (丈: 3.3 metre) fazla yağmur ve kar yağdı. İnsanlar ve hayvanlar donarak öldü. Geri dönebilenlerin sayısı onda bir bile değildi. Bunun sonucunda Hunlar zayıfladığı için Dinglingler (丁令)²⁰⁷ kuzeyden saldırdı, Wuhuanlar doğudan girdi ve Wusunlar batıdan saldırdı. Bu üç devlet binlerce insanı öldürdü, ayrıca on binlerce at, sığır ve davar ele geçirdi. Bununla birlikte çok sayıda insan açlıktan öldü. İnsanların onda üçü ve hayvanların onda beşi öldü. Hunlar çok

²⁰⁷ Qin ve Han Hanedanları döneminde Kuzey kabilelerinden biridir. Günümüzde Rusya'da Baykal Gölü çevresindeki bir bölgedir.

zayıfladığı için ona bağlı devletlerin hepsi isyan ederek saldırdı. Saldırı ve yağmalardan sonra iç düzen sağlanamadı. Bundan sonra, Han 3000'den fazla süvariyle üç koldan Hun topraklarına girip binlerce kişiyi esir ederek geri döndü. Hunlar artık saldırmaya cesaret edemeyerek Heqin Antlaşmasını yapmak istedi ve böylelikle sınırlardaki olaylar azaldı.

Chanyu Huyandi tahta çıkışının 17. yılında ölünce yerine kardeşi Sol Bilge Beyi Xulü Quanqu (虛閭權渠) Chanyu olarak tahta çıktı. Bu yıl Dijie (地節) Saltanat Dönemi'nin 2. yılıdır (M.Ö.68).

94. Bölüm Hun Monografisi 2. Kısım

3800. Sayfada Geçen Kısım

Başlangıçta, Chanyu Zhizhi (郅支), Huhanye'nin (呼韓邪) Çin'e tabii olduğunu ve ordusu zayıfladığı için geri dönemeyeceğini düşünerek ordusuyla batıya gelip batıya gelip Hunların sağ bölge topraklarına saldırarak yerleşmeyi istedi. Bununla birlikte, Chanyu Tuqi'nin (屠耆) küçük kardeşi, ilk başta Huhanye'nin hizmetindeydi, ancak sağ bölge topraklarına kaçarak iki ağabeyinin binlerce askerini toplayıp kendisini Chanyu Yilimu (伊利目) olarak ilan etti. Yolda Zhizhi ile karşılaşp onunla savaşa girince, Zhizhi onu öldürdü ve onun 50.000'den fazla askerini kendisine kattı. Çin'in Huhanye'ye asker ve yiyecek yardımı yaptığını duyunca sağ bölge topraklarında kalıp oraya yerleşti. Kendi gücünün Hunlarda düzeni sağlayamayacağını düşünerek daha da batıya gidip Wusunlara yaklaşıp güçlerini birleştirmek istediği için Küçük Kunmi Wujiutu (烏就屠) ile görüşmesi için elçi gönderdi. Wujiutu, Huhanye'nin Çin tarafından desteklendiğini ve Zhizhi'nin asi bir kaçak olduğunu görünce Çin'in gözüne girmek istedi. Bu yüzden Zhizhi'nin elçisini öldürerek başını Genel Vali'nin (都護 Duhu) olduğu yere gönderdi. Zhizhi'yı karşılamak için de 8000 süvari gönderdi. Chanyu Zhizhi, Wusun ordusunun çok kalabalık olduğunu ve elçisinin de geri dönmediğini görünce, askerlerine Wusunlara saldırı emri verdi ve onları yendi. Daha sonra kuzeydeki Wujielere (烏揭)²⁰⁸ saldırdı ve Wujieler teslim

²⁰⁸ İli Nehri'nin üst kısımlarında yaşayan konar-göçer bir halktır.

oldu. Askerlerini batıda Kırgızlara (堅昆 Jiankunlara) ve kuzeyde Dinglinglere gönderip onları yenerek üç devleti ele geçirdi. Chanyu Zhizhi, Wusun'a saldırmak için birçok kez asker gönderdi, çoğu zaman başarılı oldu. Jiankun doğuda Chanyu Yönetim Merkezine 7000 li, güneyde Turfan'a (車師 Cheshi) 5000 li mesafededir. Zhizhi burada kalarak bir başkent inşa etti.

3802. Sayfada Geçen Kısım

Zhizhi, Han elçisini öldürdüğü için Çin'in nefretini kazandığını biliyordu. Ayrıca Huhanye'nin giderek güçlendiğini duyduğu ve aniden bir saldırıya uğrayacağını düşündüğü için uzaklara göç etmek istedi. Bu sırada Wusunlar tarafından birçok kez saldırıya uğrayan Kanglı (Kangju) Kralı, yabguları ile şöyle bir plan yapmıştı: Hunlar büyük bir devletti ve Wusunlar her zaman onlara tabii idi. Şimdi Chanyu Zhizhi devleti dışında zor durumda kaldığı için doğuya davet edilerek doğu tarafına yerleştirilebilir ve ordularımızı birleştirip Wusunları ele geçirerek onu tahta çıkarabiliriz. Böylelikle uzun süre Hunlar hakkında endişelenmemize gerek kalmaz. Bu planın Zhizhi'ya anlatılması için Jiankuna elçi gönderildi. Zhizhi sürekli korkuyordu ve Wusunları suçluyordu. Kanglıların (Kangju) planını duyunca çok sevindi ve onlarla (evlilik) antlaşması yapıp ordusunu da alarak batıya göç etti. Kanglı (Kangju) Kralı da soylu kişileri binlerce deve, eşek ve at ile birlikte Zhizhi'ya karşılamak için gönderdi. Zhizhi'nın halkından çoğu kişi yolda soğuktan dolayı öldüğü için sadece 3000'den bir az fazla kişi Kanglı'ya (Kangju) ulaşabildi. Bundan sonra, Genel Vali Gan Yanshou (甘延壽) ve yardımcısı Chen Tang (陳湯) ordularıyla Kanglı'ya (Kangju) hareket ederek Zhizhi'nın kafasını keserek onu öldürdü. Bu anlatılanlar, Gan Yanshou ve Chen Tang biyografilerinde kayıtlıdır.

3803. Sayfada Geçen Kısım

Chanyu Zhizhi'nın öldürüldüğünü duyunca Huhanye hem mutlu oldu hem de korktu. İmparatora mektup yazarak şunları söyledi: “Her zaman Göğün Oğlu'nu ziyaret edip görüşmeyi bütün içtenliğimle istemiştim. Ancak, Zhizhi Batı Topraklarında bulunduğu için Wusunlar ile birlik olup bendenize saldıracağından

korkmuştum. Bu yüzden Çin'e gelemedim. Şimdi Zhizhi idam edildiğine göre gelip imparatora saygılarımı sunmak istiyorum.”.

3811. Sayfada Geçen Kısım

İmparator Ai'nin (哀) Jianping (建平) Saltanat Dönemi'nin 2. yılında (M.Ö. 5), Wusun cariyelerinden birinin oğlu olan Yabgu rütbesindeki Beiyuanzhi (卑援寔), çok sayıda kişiyle Hunların batı sınırından girdi. Sığırları ve diğer hayvanları yağmalayıp insanları öldürdü. Chanyu bunu duyunca Sol Büyük Danghu (左大當戶) Wuyiling (烏夷令) komutasındaki 5000 atlıyı Wusunlara saldırması için gönderdi. Yüzlerce insanı öldürdü, binden fazla insanı esir aldı, sığırlar ve diğer hayvanları sürüp (yanlarında götürüp) gittiler. Beiyuanzhi korktu ve oğlu Qulu'yu (趨逴) Hunlara rehin olarak gönderdi. Chanyu kabul etti ve durumu (Han'a) bildirdi. Çin İmparatoru Zonglangjiang Dingyelin (丁野林) ve Komutan (Xiaowei) Gong Chengyin'i (公乘音) Hunların elçi gönderip Chanyuya kızdı ve Beiyuanzhi'nin rehin olan oğlunu geri göndermesini emretti. Chanyu emre uyup geri gönderdi.

3818-3819. Sayfalarda Geçen Kısım

Bu sırada Batı Topraklarındaki Arka Turfan Kralı (車師後 Cheshihou) Guju (姑句) ve Quhulai (去胡來) Kralı Tangdou'nun (唐兜) ikisi de Genel Vali ve Komutandan (Xiaowei) nefret ettikleri için, kadınları, çocukları ve halklarıyla göç ederek Hunlara tabii oldu. Bu anlatılanlar, Batı Toprakları Bölümü'nde kayıtlıdır. Chanyu onları kabul ederek Sol Guli'nin (左谷蠡 Zuoguli) topraklarına yerleştirdi. Ayrıca imparatora bir elçi ile mektup göndererek şöyle dedi: “Bendeniz tedbirli olmak için onları kabul etti.”. İmparator, Saray Muhafız Birliği Generali Han Long (韓隆), Wang Chang (王昌), komutan (Xiaowei) yardımcısı Zhen Fu (甄阜), Shizhong Yezhe (侍中謁者) Bo chang (帛敞) ve Zhangshui Komutanı (長水校尉) Wang She'yi (王歙) Hunlara elçi olarak gönderip şu fermanı ilettiler: “Batı Toprakları bize aittir. Bu yüzden onları kabul edemezsiniz. Derhal geri gönderin.”. Chanyu buna karşılık olarak şöyle dedi: “İmparator Xiao Xuan (孝宣) ve İmparator Xiao Yuan (孝元) merhamet ederek sınırlama getirmişti. Çin Seddi'nin (長城 Changcheng) güneyi Göğün

Oğlu'nun, kuzeyi ise Chanyunün olmuştı. Sınır saldırıları olduğu zaman birbirlerine bildirecek, sığınanlar olursa kabul edilmeyecekti. Bendeniz Zhi'nin (知) babası Chanyu Huhanye sınırsız destek almıştı ve ölürken şöyle söylemişti: “Çin'den (中國 Zhongguo) sığınanları kabul etme, Göğün Oğlu'nun lutfuna mazhar olmak için onları sınıra kadar götürerek teslim et.”. Ancak, bu sefer gelenler Çin'in dışındandı. Bu yüzden onları kabul ettim.”. Elçiler şöyle dedi: “Hunların kendi kanından olanlar birbirleriyle savaştı ve devlet paramparça oldu. Çin'in büyük lutuflarıyla bu kritik durumda bile (varlığınız) devam etti. Eşleriniz ve çocuklarınız nesilden nesile güvende kaldı. Bu büyük lutfu geri ödenmeli.”. Chanyu, başını eğip özür dileyerek suçunu kabul etti ve iki savaş esirini elçilere teslim etti. İmparator, Saray Muhafız Birliği Generali Wang Meng'a (王萌) Batı Toprakları'ndaki Edounu (惡都奴) sınırında gelenleri karşılamak için ferman gönderdi. Chanyu bir elçi göndererek (savaş esirlerini) devletlerine teslim etti ve onların affedilmesini istedi. Elçi, bu durumu bildirdiği halde fermanı dinlemediler. Batı Toprakları'ndaki bütün krallar biraraya geldiğinde idamlar onlara izletildi ve şu dört yasa yürürlüğe konuldu: “Çin'den Hunlara kaçan kişiler, Wusunlardan kaçıp Hunlara tabii olan kişiler, Batı Toprakları'ndaki Devletlerden Hunlara kaçan Çin'den mührü taşıyan kişiler ve Wuhuan Devleti'nden Hunlara kaçan kişiler kabul edilmeyecektir.”. Zhonlangjiang Wang Jun (王駿), Wang Chang, komutan (Xiaowei) yardımcısı Zhen Fu ve Wang Xun (王尋) bu dört maddeyi Chanyu'ye bildirmek için gönderildi. Dört maddenin bulunduğu ferman ve mühürler bir mektuba karışık şekilde yazılarak Chanyu'ye verildi ondan itaat etmesi istenildi. Bu sebepten ötürü, Çin İmparatoru Xuan ve Hunlar tarafından önceden verilen fermanlar bir mektupla geri çekilmiş oldu.

96. Bölüm Batı Bölgeleri 1. Kısım

3871. Sayfada Geçen Kısım

Batı Toprakları ile ilişkiler ilk olarak İmparator Xiaowu (孝武) döneminde başladı. Başlangıçta 36 devlet vardı. Daha sonra, bölünüp sayıları 50'yi geçerek Hunların batısında ve Wusunların güneyinde yer aldı.

3872. Sayfada Geçen Kısım

Batı Toprakları'ndaki devletlerin büyük bir kısmı yerleşikti. Şehirleri surlarla çevrili olup hayvancılıkla uğraşırlardı. Gelenekleri Hun ve Wusunlardan farklıydı ancak eskiden hepsi Hunlarla tabii idi.

3884. Sayfada Geçen Kısım

Wulei (無雷)²⁰⁹ Devleti, devletin yönetim merkezi Changan'a (長安) 9950 li uzaklıkta olan Lu Şehridir. 1000 hane, 7000 kişi ve 3000 askeri vardır. Kuzeydoğu'dan Genel Vali merkezine 2.465 li, güneyden Puli'ye (蒲犁)²¹⁰ 540 li uzaklıktadır. Güneyde Wucha (烏秣)²¹¹, kuzeyde Juandu (捐毒)²¹² ve batıda Yuezhilar ile komşudur. Kıyafetleri Wusunlarınkine benzer ve gelenekleri Zihelar (子合)²¹³ ile aynıdır.

3892-3893. Sayfalarda Geçen Kısım

İmparator Cheng (成) döneminde, Kanglı (Kangju) Kralı, oğlunu hizmet etmesi için Han'a rehin olarak gönderdi ve hediyeler de sundu. Ancak, kendi anavatanının, Çin İmparatorluğu'ndan çok uzakta olduğunu düşünüp gurur ve kibrinden dolayı diğer devletler gibi davranmayı reddetti. Genel Vali Guo Shun (郭舜) imparatora yazdığı mektuplarda birkaç kez şöyle dedi: "Hunlar en görkemli zamanlarında bile ne Wusunları ne de Kanglıları (Kangju) topraklarına katamadı. Bu yüzden vasalımız olduğunda bu iki devleti kaybetmiş olmadı. Han, onların oğullarını rehin olarak kabul etmiş olmasına rağmen, bu üç devlet birbirlerine hediyeler göndererek ilişkilerine eskisi gibi devam etmiştir. Ancak birbirlerinin açığını kollamış ve fırsat ele geçirince saldırmış ve bir araya geldiklerinde de birbirlerine güven duymamışlardı. Bir araya gelemeyince de hiçbirini diğerine tabii olmamıştı. Bugün için konuşmak gerekirse, Wusunlar ile olan evlilik fayda sağlamamış, aksine sıkıntı

²⁰⁹ Taşkurgan'dadır.

²¹⁰ Günümüzde Taşkurgan civarında bulunan bir şehirdir.

²¹¹ Günümüzde Taşkurgan İlçesi'nin 150 kilometre güneybatısındadır.

²¹² Kaşgar'ın batısındaki Karategin Bölgesi.

²¹³ Günümüzde Sincan Uygur Özerk Bölgesi'ne bağlı Yecheng Şehrinin güneyinde bulunur.

oluşturmuştur. Ancak Wusunlarla eskiden yapılan evlilik yapılsa da şimdi Hunlar ile birlikte tabii olmak istediklerini bildirmiştir. Doğrusu, bu reddedilmemelidir. Ancak, Kanglılar (Kangju) kibirli ve kurnazlardı hiç beklenmedik bir kararla Han Hanedanlığı elçilerine tabii olmadılar. Genel Vali memurları devletlerine gittiğinde, Wusun ve çeşitli devletlerin elçilerinin arkasında oturtulurdu. Önce kral ve soylular yer içer daha sonra Genel Vali memurları yer içerdi. Bu açıdan düşünülürse, neden oğlu hizmet için göndersin ki? Ticaret yapmak istemeleri ve güzel sözleri tamamen yalandır. Hunlar Manyiler arasındaki en büyük devletti. Şimdi Çin'e çok iyi hizmet etmektedir. Kanglıların (Kangju) itaat etmediği duyulursa Chanyu kendisinin küçük düşürüldüğünü düşünebilir. En uygunu, hizmet için gönderdiği oğlunu geri göndermek ve elçilerimizi de geri göndermeyerek ilişkimizi kesmektir. Dunhuang (敦煌)²¹⁴ ve Jiuquan gibi küçük şehirler ve Güney Yolu (南道 Nandao) üzerindeki sekiz devlet, gidip gelen elçi konvoylarına insan, at, eşek, deve ve yiyecek sağladığı için hepsi zor durumdadır. Bununla birlikte, Kanglı'nın (Kangju) çok uzun zaman önce gelmediği gerekçesiyle imparatorluk, insanları uzaktan çekme ilkesine dikkat etmesi gerektiğini savundu, bu nedenle bir gözaltı politikası benimsedi ve Kanglı (Kangju) ile ilişkileri koparmadı.

3896-3897. Sayfalarda Geçen Kısım

Xiuxun Devleti (休循)²¹⁵, devletin yönetim merkezi, Pamir'in (葱嶺 Congling) batısında, Changan'a 10.210 li uzaklıkta olan Niaofei (鳥飛) Vadisidir. 358 hane, 1030 kişi ve 480 askeri vardır. Doğudan Genel Vali merkezine 3121 li, Juandu'daki Yandun (衍敦) Vadisine 260 li, kuzeybatıdan Fergana (Dayuan) Devleti'ne 920 li ve batıdan Yuezhilara 1610 li uzaklıktadır. Halkının gelenekleri ve giyim tarzı Wusunlarınkine benzerdi. Hayvanlarıyla birlikte (onları yetiştirmek için) sulak yerlere ve otlaklara giderdi. Köken olarak Sakaların (塞 Sai) soyundan gelmektedir.

²¹⁴ Çin'in Gansu Eyaletinin kuzeybatısında yer alan bir şehrin adıdır.

²¹⁵ Xiuxun Devleti, Sincan'ın batı kesiminde yer alan Aktav bölgesinde ve Pamir (Congling) Platosu'nun kuzey kesimindedir.

3897. Sayfada Geçen Kısım

Juandu Devleti, devletin yönetim merkezi, Changan'a 9860 li uzaklıkta olan Yandun Vadisidir. 380 hane, 1100 kişi ve 500 asker vardır. Doğudan Genel Vali merkezine 2861 li uzaklıktadır. (Doğuya doğru daha da gidilirse) Kaşgar'a (疏勒 Shulei) varılır. Güneyde Pamir (Congling) olup orada hiç insan yaşamazdı. Batıdan Pamir'i (Congling) aşınca Xiuxun topraklarına ulaşıldı. Kuzeybatıdan Fergana'ya (Dayuan) 1030 li uzaklıkta olup kuzeyde Wusunlarla komşudur. Giyim tarzı Wusunlarınkine benzerdi. Hayvanlarıyla birlikte (onları yetiştirmek için) sulak yerlere ve otlaklara giderdi. Köken olarak Sakaların soyundan gelmektedir.

3897-3898. Sayfalarda Geçen Kısım

Yarkent (莎車 Shache) Devleti, devletin yönetim merkezi, Changan'a 9950 li uzaklıkta olan Yarkent şehridir. 2339 hane, 16.373 kişi ve 3049 asker vardır. Fuguohou (輔國侯), Sağ-Sol Genealler (左右將 Youzuojiang), Sağ-Sol Qijun (騎君), 1 tane Beixiye (備西夜) yöneticisi, iki tane duwei ve dört tane Yizhang (譯長) vardı. Kuzeydoğudan Doğudan Genel Vali merkezine 4.746 li, batıdan Kaşgar'a (Shulei) 560 li ve güneybatıdan Puli'ye²¹⁶ 740 li uzaklıktadır. Demir madenleri olan dağ vardır ve açık yeşil yeşim taşı çıkarılır.

İmparator Xuan döneminde, Yarkent (Shache) Kralı, Wusun Prensesi'nin küçük oğlu Wannian'i (萬年) çok seviyordu. Yarkent Kralı öldüğünde çocuğu yoktu. Öldüğü sırada Wannian, Çin'deydi. Yarkent (Shache) Halkı hem Çin'in güvenini kazanmak hem de Wusunların sevgisini kazanmak istedikleri için imparatora mektup yazarak Wannian'ın Yarkent (Shache) Kralı olmasını istedi. Çin bu isteği kabul etti ve elçi Xi Chongguo'yu (奚充國), Wannian'e destek olması için gönderdi. Wannian tahta çıktığında çok zalim ve kötü olduğu için devlet halkı onu sevmiyordu. Yarkent (Shache) Kralının küçük kardeşi Hutuzheng (呼屠徵), Wannian'i ve elçilerini öldürerek kendisi tahta çıktı ve birçok devletle Çin'e karşı antlaşma yaptı. Bu sırada Weihou (衛候) Feng Fengshi (馮奉世), Fergana'dan (Dayuan) gelen misafirlere eşlik etmesi için

²¹⁶ Taşkurganda olduğu bilinen şehirlerden biridir.

gönderilmişti. Bu durumdan faydalanarak çeşitli devletlerden topladığı askerlerle Hutuzheng'a saldırıp öldürdü ve onun yerine büyük kardeşinin oğlunu Yarkent (Shache) tahtına çıkardı. Geri döndüğünde, Feng Fengshi hizmetlerinin karşılığı olarak Guanglu Dafu (光祿大夫) rütbesine yükseltildi. Bu yıl, Yuankang (元康) Saltanat Dönemi' nin ilk yılıdır (M.Ö. 65).

3898. Sayfada Geçen Kısım

Safirbay (尉頭 Weitou) Devleti, devletin yönetim merkezi, Changan'a 8.650 li uzaklıkta olan Safirbay (Weitou) Vadisi'dir. 300 hane, 2300 kişi ve 800 asker vardır. Birer Sağ-Sol Duwei ve birer Sağ-Sol Qijun vardır. Doğudan Genel Vali merkezine 1411 li uzaklıkta ve güneyde Kaşgar (Shulei) ile komşudur. Dağ yollarında ulaşım yapılamazdı. Batıdan Juandu'ya 1.314 li uzaklıkta olup atla patikalardan iki günde gidilirdi. Tarım ve hayvancılık yapar, hayvanlarıyla birlikte (onları yetiştirmek için) sulak yerlere ve otlaklara giderdi. Giyim tarzı Wusunlarınkine benzerdi.

96. Bölüm Batı Bölgeleri 2. Kısım

3901-3910. Sayfalarda Geçen Kısım

Wusun Devleti, Büyük Kunmi'nin yönetim merkezi, Changan'a 8900 li uzaklığındaki Chigu (赤谷) Şehridir. 120.000 hane, 630.000 nüfuslu ve 188.000 askeri vardı. Xiang (相), Dalu, sağ ve sol bölgenin iki tane üst rütbeli General (Büyük General, iki sağ ve sol olan iki bölgenin başkomutanı), üç tane Hou, bir general, duwei, İki tane Dajian (大監), bir tane Dali (大吏), iki tane Shezhong Dali (舍中大吏) ve bir tane Qijun vardı. Doğudan Genel Vali merkezine 1721 li, Batıda Kanglı (Kangju) devletinin iç kesimlerine (merkezine) 5000 li mesafededir. Toprakları ekilmemiş ve kalın yabani otlarla kaplıydı. Çok yağış alan soğuk bir iklime sahipti. Dağlarında çok sayıda çam ağacı vardı. Geçim kaynağı olarak tarımla değil, hayvancılıkla uğraşırlardı. Hayvanlarıyla birlikte (onları yetiştirmek için) sulak yerlere ve otlaklara giderdi. Gelenekleri Hunlarınkiyle aynıydı. Devlette at çoktu ve zenginlerin 4000- 5000 civarında atı vardı. İnsanlarının birçoğu yağmacı, açgözlü ve sözüne güvenilmeyen insanlardı. Çok güçlü bir devletti. Eskiden Hunlara bağlıydılar. Daha sonra güçlenince

bağımsız olmak isteyerek Hunların düzenlediği (yıllık) toplantılarına katılmak istemediler. Doğuda Hunlar, kuzeybatıda Kanglı (Kangju), batıda Fergana (Dayuan) ve güneyde etrafı surlarla çevrili çeşitli şehir devletleriyle komşuydu. Bu topraklar aslında Saka (Sai) topraklarıydı. Büyük Yuezhilar batıda Saka Krallığı'nı yenerek onları sürünce Saka (Sai) Kralı güneye Xiandu (縣度)²¹⁷ devletine geldi. Büyük Yuezhilar da onların topraklarına yerleşti. Daha sonra Wusun Kunmosu Büyük Yuezhiları yendi, Büyük Yuezhilar batıdaki Baktriya (Daxia) Devletini hâkimiyeti altına aldı. Böylelikle Wusun Kunmosu onların (Sakaların) topraklarına yerleşti. Bu yüzden Wusun halkı içinde Sakaların ve Yuezhiların olduğu söylenmektedir.

İlk başta Zhang Qian şöyle demişti: “Wusunlar aslında Yuezhilarla birlikte Dunhuang’da yaşıyordu. Bugün Wusunlar güçlü olsalar bile yine de onlara cömert hediyeler sunarak tarafımıza çekebilir ve doğudaki eski topraklarına yerleşmelerini sağlayabilirsek ve eş olarak prenses gönderip kardeşlik bağı kurabilirsek Hunları kontrol edebiliriz.” Bu konuşmalar Zhang Qian’in biyografisinden alıntı yapılarak derlenmiştir. İmparator Wu (武) tahta çıkınca, Zhang Qian’in altın ve paralarla Wusunlara gitmesini emretti Kunmo bir Chanyu gibi davranarak Zhang Qian’i törenle karşıladı. Kendisini aşağılanmış hisseden Zhang Qian şöyle dedi: “Eğer kral saygı göstermezse (baş eğmezse) Göğün Oğlu’nun gönderdiği hediyeleri alıp geri döneceğim.” Kunmo ayağa kalkıp saygı gösterdi ve diğer her şey usulüne uygun olarak aynen uygulandı.

Başlangıçta Kunmo’nun ondan fazla oğlu vardı. Ortanca oğullarından Dalu güçlü ve iyi bir generaldi. Emrindeki on binlerce atlı başka bir yerde konuşlanmıştı. Dalu ağabeyi veliaht prensti. Veliahtın Cenzou (岑陬) adında bir oğlu vardı. Genç yaşta ölen veliaht prens Kunmo’ya şöyle demişti: “Cenzou’yu veliaht ilan etmelisiniz.” Kunmo üzüntü içinde söz verdi. Dalu öfkeleni, daha sonra kardeşleriyle birlikte kalabalık bir orduyla beraber isyan etti ve Cenzou’ya saldırmak için plan yaptı. Kunmo Cenzou’ya 10.000’den fazla atlı vererek başka bir yere yerleşmesini emretti. Kunmo’nun kendisi de 10.000’den fazla atlıyla savunmaya hazırlandı. Bunların neticesinde devlet üçe bölünmüş oldu. Sayı olarak büyük çoğunluk Kunmo ile

²¹⁷ Günümüzdeki Afganistan Hindikuş Dağları bölgesindedir.

beraberdi. Zhang Qian hediyeleri verirken imparatorun fermanını okuyup şöyle dedi: “Wusunlar doğudaki eski yerlerine yerleşirse, o zaman Çin bir prensesi eş olarak gönderecek, özel bir akrabalık bağı kurulacak ve Hunlara karşı birlikte durulacaktır. (Böylelikle) sizi yenemeyecekler.” Wusunlar Çin’den uzaktı, onun büyüklüğünü bilmiyordu, ayrıca Hunlara yakındı ve uzun zamandır onların hâkimiyeti altındaydı. Üst düzey devlet görevlileri başka bir yere gitmek istemiyordu. Kunmo yaşlanmış artık devleti yönetemez hale gelmişti tüm bunlar neticesinde de devlet bölünmüştü. Bu yüzden Zhang Qian’a elçi gönderip imparatora teşekkürlerini bildirmesi için onlarca at hediye etti. Onun (Kunmo’nun) elçileri Çin Halkının sayıca çok ve zengin olduğunu gördü. Devletine döndükten sonra devletlerinin Çin’e verdikleri önem arttı.

Hunlar (Wusunların) Han ile ilişki kurduklarını duyunca çok sinirlenerek (Wusunlara) saldırmak istedi. Bu sırada Han’ın Wusunlara gönderdiği elçiler (onların) güneye giderek Fergana (Dayuan) ve Yuezhilerin ikisiyle de kalıcı ilişki kurdu. Bu yüzden Wusunlar korktu, elçi gönderip at hediye etti, Han prensesi ile evlenip akrabalık bağı kurmak istedi. Göğün Oğlu danışmanlarına fikrini sorduğunda kabul edip şöyle dediler: “Önce hediyeler (evlilik hediyeleri) gelmeli, sonra kızı gönderilmeli.” Wusunlar evlilik hediyesi olarak 1000 baş at gönderdi. Çin İmparatoru Wu’nun Yuan Feng (元封) Saltanat döneminde (M.Ö. 110-105) Jiangdu²¹⁸ Kralı Jian’in (建) kızı Prenses Xijun (細君) eş olarak gönderildi. Hediyelerin içerisinde imparatorluk arabası ve giysiler bulunuyordu. Prensesin hizmetine yüzlerce harem ağası ve özel hizmetkârlar verildi. Hazırlanan hediyeler cömertçe sunuldu. Wusun Kunmosu onu Sağ Furen yaptı. Hunlar da Kunmo’ya eş olarak bir kadın gönderdi. Kunmo onu da Sol Furen yaptı.

Prenses devletine (Wusun’a) geldikten sonra, kendine oturacağı saray yaptırdı. Senede birkaç kez Kunmo ile görüşüp yemekli, içkili davet veriliyordu. Soylulara ipek ve para hediye ediliyordu. Kunmo yaşlıydı, (prensesle) iletişim kurup anlaşılamıyordu. Prenses çok üzgündü, kendi için yazdığı şarkıda şöyle diyordu: “Ailem beni dünyanın diğer tarafına eş olarak gönderdi, Çok uzaktaki yabancı bir devlet olan Wusunların Kralına gönderildim. Kubbe çatılı, keçe duvarlı çadır evim oldu. Yediğim et ve içtiğim

²¹⁸ Günümüzde Çin’in Jiangsu Eyaletinde bulunan bir şehirdir.

mayalı süt (kımız) idi. Sık sık ülkemi düşünüp kalbim ağrıyor, keşke sarı bir kuğu olup ülkeme geri dönebilsem.” Göğün oğlu bunu duyunca ona acıdı, siyasi dengeleri de korumak için ona iki yılda bir perdeli yatak çadırı ve değerli hediyeler gönderdi. Kunmo yaşlıydı. Torunu Cenzou’yu prensesle evlendirmek istedi.

Kunmo yaşlıydı. Torunu Cenzou’yu prensesle evlendirmek istedi. Prensес kabul etmeyip mektup yazınca Göğün Oğlu şöyle dedi: “O devletin geleneklerine riayet et. Wusun ile birlikte Huları yok etmek istiyorum” Bunun üzerine Cenzou prensesle evlendi. Kunmo ölünce Cenzou tahta çıktı. Cenzou memuriyet unvanıydı (kral olduktan sonra aldığı isim). Adı Junxumi (軍須靡) idi. Kunmo da kralın unvanı idi. Kunmo’nun gerçek adı Liejiaomi (獵驕靡). Daha sonra “Kunmi” olarak yazılıp söylendi. Cenzou Jiangdu prensesiyle evlendi, (prensес) Shao Fu (少夫) adında bir kız bebek dünyaya getirdi. Prensес öldükten sonra Çin bu kez de Chu (楚) Kralı Wu’nun (戊) torunu Prensес Jieyou’yu (解憂) Cenzou ile evlendirdi. Cenzou’nun Hulu (胡) eşinden olan çocuğu Nimi (泥靡) henüz küçüktü. Cenzou ölürken devleti amcası Dalu’nun oğlu Wengguimi’ye (翁歸靡) emanet ederek şöyle dedi: “Nimi büyüyünce devletin idaresini ona geri ver”.

Wengguimi tahta çıkınca ona Şişman Kral (Kunmi) (肥王) denildi. O da Chu Prensесi Jieyou ile evlendi. Prensес üç erkek ve iki kız (bebek) dünyaya getirdi: En büyük oğlunun adı Yuanguimi (元貴靡), ikincisinin adı Wannian idi ve Yarkent (Shache) Kralı oldu. Üçüncüsünün adı Dale (大樂) idi ve Sol Büyük General yapıldı. Büyük kızı Dishu (弟史) Kuça (龜茲 Qiuci) Kralı Jiangbin’e (絳賓) eş olarak verildi. Küçük kızı Su Guang (素光), Ruohu Xihou’nun (若呼翮侯) eşi oldu.

Han İmparatoru Zhao zamanında, prensес ona mektup yazarak şöyle dedi: Hunlar Turfan (Cheshi) topraklarına çiftçilik yapmak için atlı gönderdi, Turfanlılar (Cheshi) ve Hunlar birlikte Wusunları istila etti. Bizi yalnızca Göğün Oğlu gelip kurtarabilir. Çin’de Hunlara saldırmak için piyadeler ve süvariler hazırlanmaktaydı. Bu sırada İmparator Zhao öldü ve İmparator Xuan tahta çıktı. Prensес ve Kunmi’ nin ikisi de elçi gönderip mektup sunarak şöyle dediler: “Hunlar tekrar tekrar büyük ordular göndererek Wusunlara saldırdı. Cheyan, Barköl ve diğer toprakları ele geçirdi.

Halkını toplayıp götürdü. Elçi gönderip Wusunlardan prensesi kendilerine göndermesini ve Çin ile bağlantılarını kesmesini istedi. Kunmi devletin en iyi askerlerinin yarısıyla ve kendisinin de 50.000 süvari ile bizzat katılarak bütün gücüyle Hunlara saldırmak istemektedir. Sadece Göğün Oğlu'nun göndereceği ordu prenses ve Kunmi'yi kurtarabilir.” Han 150.000 kişilik büyük bir orduyu beş generalin (emrine bölerek) farklı yollardan hareket ettirdi. Bu olay Hun bölümünde kayıtlıdır (匈奴传). Komutan Chang Hui imparatorluk nişanıyla (mührü) Wusun ordusunu korumak için gönderildi. Kunmi kendi komuta ettiği Yabguların emrindeki 50.000 atıyla'dan Batı Devletlerinden (西方 Xifang) içeri doğru girerek Sağ Guli Beyi'nin sarayına ulaştı. Chanyu'nün babasının büyük ağabeyinin eşini, prensesleri, önemli beylerini, Liwu Duweini, binbaşları, süvari komutanlarını ve emri altındaki 40.000 askeri, 70.000'den fazla at, sığır, koyun, keçi, eşek ve deve ele geçirdi. Wusunların hepsi esir ve ganimet ele geçirdi. Geri döndüklerinde Chang Hui'ye Zhangluohou unvanı verildi (Rütbesi yükseltildi.). Bu yıl Benshi (本始) saltanat devresinin üçüncü yılıdır (M.Ö. 71). Han, Chang Hui'yi, başarıyla savaşı Wusun soylularına altınlarla gönderdi.

Yuankang saltanat döneminin ikinci yılında (M.Ö. 64), Wusun Kunmi Chang Hui aracılığıyla mektup göndererek şöyle dedi: “Çin torunu Yuanguimi'nin veliaht yapılmasını, tekrar bir Çin prensesi ile evlendirilerek akrabalık bağının güçlendirilmesini ve Hunlarla ilişkilerimizi kesmek, evlilik hediyesi olarak biner at ve katır göndermek istiyorum”. İmparator Xuan üst rütbeli memurlarından (bu konuyu) tartışmasını istedi ve Da Honglu (大鴻臚) Xiao Wang Zhi (蕭望之) şöyle dedi: “Wusunların yeri uzaktır herhangi bir olay karşısında korumak zordur bu sebeple kabul edilemez.” İmparator, Wusunların son zamanlardaki olağanüstü hizmetlerinden memnundu, hem de eski antlaşmayı bozmak istemiyordu. (Wusunların teklif ettiği) evlilik hediyesini almak için Wusunlara elçi gönderdi) Kunmi veliahtla birlikte Sol ve Sağ Büyük Generallerin ve duweini elçi olarak gönderdi. Toplam 300'den fazla kişi genç prensesi almak için Çin'e gitti. Böylelikle imparator, Wusun prensesi Jieyou' nun erkek kardeşinin kızı Liu Xiangfu'ya (相夫) prenses unvanı vererek emrine yüzlerce saray görevlileri hizmetçi verdi. (Bu kişiler) Wusun dilini öğrenmek için

Shang Lin'e (上林) gitti. Göğün Oğlu'nun kendisi de Pingleguan'a (平樂觀)²¹⁹ geldi. Hun elçileri ve diğer yabancı devlet yöneticileri de (buraya) geldi (burada görüşüldü). Yabancı devlet yöneticilerine çeşitli ikramlarda bulunuldu. Çeşitli şöenler verildi, geleneklere uygun olarak güreş tutuldu eğlenceden sonra uğurlandılar. Zhangluohou Guanglu Dafu Chang Hui'nin yardımcılığına getirilerek imparatorluk yetkisi taşıyan toplam dört kişiyle birlikte genç prensesi Dunhuang'a götürdü. Sınırdan (Çin Seddi) çıkmadan önce, Wusun Kunmisi Wengguimi'nin öldüğü, Wusun soylularının hepsinin eski antlaşma gereğince Cenzou'nun oğlu Nimi'yi Çılgın Kral (狂王) adıyla tahta çıkardığı haberi geldi. Chang Hui imparatora mektubunda şöyle yazdı: "Genç prensesi Dunhuang'da bırakıp hemen Wusunlara gidip Yuanguimi'nin Kunmi yapılmamasının hesabını sormayı sonra Genç Prensesin yanına geri dönüp götürmeyi düşünüyorum." Olaylardan sonra Gongqing arasında tartışıldıktan sonra Wang Zhi şöyle dedi: "Wusunlar iki çeşittir (Hun destekçilerini ve Han destekçileri) onlarla uzun süreli anlaşmak zordur. Önceki prenses Wusun'da kırk yıl yaşadı, sevgi dolu olsa da samimi ilişkiler kurulamadı. Sınırlarda etkili güvenlik sağlayamadı. Bugün genç prensese Yuanguimi tahta çıkmadığı, yeterince benimsenmediği için geri dönse bile içimiz rahattır, doğacak her sonuç Çin için iyi bir fırsattır. Eğer istediği halde Genç Prenses gönderilmezse bunun sonucunda asker toplanıp saldırılır." Göğün Oğlu bu fikri kabul etti ve Genç Prensesi geri çağırttı.

Çılgın Kral bu sefer Chu Prensesi Jieyou ile evlendi. Chimi (鴟摩) adında bir erkek bebek doğurdu. Kunmi prensesle anlaşamıyordu. Zalim ve kötüydü, aynı zamanda halkının desteğini de kaybetmişti. Çin Savaş Bakanı (司馬 Sıma) Wei Heyi (魏和意) ve yardımcısı Hou (候) Ren Chang'ı (任昌) esir tutulan prensi götürmek için elçi olarak gönderdiğinde, prenses, Wusunların Çılgın Kunmi'den memnun olmadığını (cefa, sıkıntı vs çektiğini) ve onu öldürmenin kolay olacağını söyledi. Bunun üzerine bir plan yaptı ve plan doğrultusunda ziyafet vererek burada uygulamaya geçti. (Ziyafetin) sonunda elçilik heyetinden bir asker aniden kılıcını kınından çıkardı ve (Krala) saldırdı. Kılıç vücudunun yan tarafına denk gelince Çılgın Kunmi yaralandı ve atına binip hızlıca oradan uzaklaştı. Oğlu Xichenshou (細沈瘦) asker toplayıp Wei

²¹⁹ Han Hanedanı dönemindeki bir sarayın Çince adıdır.

Heyi, Renchang ve Prenses Jieyou'yu Chigu Şehri'nde kuşattı. Aylar sonra, Genel Vali Zheng Ji (鄭吉) çeşitli devletlerden topladığı askerleri onları kurtarmak için gönderdi bu yüzden kuşatma kaldırıldı. Çin imparatoru Zhonglangjiang Zhang Zun'u (張遵) tedavisi ve gerekli ilaçların temin edilebilmesi için Çılgın Kunmiye gönderdi. 20 jin altın ve renkli ipek kumaşlar hediye etti. Sonrasında, Wei Heyi ve Renchang tutuklandı. Yuli'den (尉犁)²²⁰ Changan'a mahkûm arabasıyla getirilerek başları kesildi. Atlı ve Arabalı Birlikler General Kâtibi (車騎將軍長史 Cheqi Jiangjun Zhangzhi) Zhang Weng (張翁) prenses ve elçilerin Çılgın Krala suikastini araştırmak için bırakıldı. Ancak prenses tüm bu olanları reddetti, başını yere eğdi ve inkâr etti. Zhang Weng, prensesin başını yukarı kaldırıp azarlayıcı şekilde konuştu. Prenses (olanları) imparatora mektupla bildirdi. Zhang Weng geri döndüğünde ölümle cezalandırıldı. Elçi yardımcısı Ji Dou (季都), Çılgın Kunmiyi iyileştirmesi için başka bir doktor getirtti. Çılgın Kunmi ondan fazla atıyla onu gönderdi. Jidou geri döndüğünde, Çılgın Kunmi cezalandırılmasını bilmesine rağmen eline fırsat geçtiği halde bir şey yapmadığı için hadım edildi.

Başlangıçta (Çılgın Kunmi suikast yapıldığında), Şişman Kral (Kunmi) Wengguimi'nin Hu'lu eşinden olan oğlu Wujiutu, Çılgın Kunmi yaralandığı sırada korktu ve bütün Yabgularıyla birlikte kaçıp Beishan'a (北山 Kuzey Dağları) yerleşti. Annesinin ailesinden olan Hun askerlerinin geldiği bilgisini etrafına yaydı. Bu yüzden çok sayıda kişi ona katıldı. Daha sonra aniden Çılgın Krala saldırıp öldürerek Kunmi olarak tahta çıktı. Çin imparatoru Poqiang (破羌) Generali Xin Wuxian'i (辛武賢) 15.000 kişilik bir orduyla Dunhuang'a gönderdi. Elçi göndererek yolların durumunu inceletmek için birisini gönderdi. Bei Dihou (卑鞬侯) kuyusunu kazarak batıya doğru su yolu inşa ettirdi. Hububat depolamak için Julu (居廬) ambarını inşa edip ona (Wujiutu'ya) saldırmayı istiyordu.

Daha önce Chu Prensesi'nin hizmetindeki, kitapları bilen (tarihi olaylara vakıf), yetenekli Feng Liao (馮嫽), Çin'in resmi emriyle ve prensesin elçisi olarak Şehir Devletleri'ne (城郭 Cheng Gu) hediyeler götürmesi nedeniyle deneyimliydi. Ona

²²⁰ Sincan Uygur Bölgesi'ne bağlı Bayangolin Moğol Özerk İli'nin yetki alanındaki bir yerdir.

saygı duyulmuş ve Bayan Feng (馮夫) denilerek Wusun Sağ Büyük (右大) Generali ile evlendi. Sağ Büyük General ile Wujiutu birbirlerini çok seviyordu. Genel Vali Zheng Ji, Bayan Feng'ı Wujiutu elçi olarak göndererek Çin ordusunun harekete geçtiğini kesinlikle yenileceğini, en iyisinin teslim olmak olduğunu söyledi. Wujiutu korkarak şöyle dedi: "Küçük de olsa bir unvan istiyorum." İmparator Xuan, Bayan Feng'ı huzuruna çağırıp durum hakkında sorular sordu. Ye Zhe (謁者) Zhuci (竺次) ve yardımcısı Qi Men (期門 Saray Muhafızı) Gan Yanshou'yu Bayan Feng'a yardımcı olması için gönderdi. Bayan Feng'ı sırmalı ipek kumaşlı arabasıyla ve imparatorluk mührü ile Wujiutu'nun Chigu Şehrindeki Zhangluohou'ya gitmesi fermanını ilettiler. Yuanguimi Büyük Kunmi, Wujiutu Küçük Kunmi ilan edildi. İkisine de mühürleri ve yazışmaları tutturmak için kullanılan ipek kurdele verildi. Po Qiang Generali sınırdan çıkmadan geri döndü. Daha sonra Wujiutu'ya tamamen itaat etmeyen Yabgu Halkı için Çin tekrar Zhangluohou Chang Hui'yi üç askeri komutanın (birliğin) başında Chigu Şehrinde konuşlandırdı. Onun halkının ayrışması (iç karışıklık) nedeniyle insanları ve toprakları ayırdı. Büyük Kunmi 60.000'den fazla, Küçük Kunmi 40.000'den fazla aileye sahip oldu ancak büyük çoğunluk kalben Küçük Kunmi'ye bağlıydı.

Yuanguimi ve Chimi'nin ikisi de hastalanarak öldü. Prenses, imparatora mektup yazarak yaşlandığını ve vatanını özlediğini, kemiklerinin Çin topraklarına geri götürülerek (oraya) gömülmesini istediğini söyledi. Göğün Oğlu ona acıyarak geri gelmesini emretti. Prensesle birlikte Wusunlu üç erkek ve kız da başkente geldi. Bu yıl Ganlu (甘露) saltanat dönminin üçüncü yılıdır (M.Ö. 51). O sırada (prenses) yaşlıydı ve yaşı yetmişten fazlaydı. Prensesle toprak, saray ve hizmetçiler verilerek bakım ve masrafları cömertçe karşılandı ve saray toplantılarında ona prenses gibi davranıldı. İki yıl sonra öldü. Üç torunu mezarıyla ilgilenmek için Yun (云)²²¹ şehrinde kaldı.

Yuanguimi'nin oğlu Xingmi (星靡) (babasının ölümünden sonra) genç yaşta Büyük Kunmi oldu. Ancak yaşı küçük olduğu için Bayan Feng, imparatora mektup

²²¹ Yun, Guangdong (Kanton) Eyaletinin orta ve batı kesimlerinde bulunan Yunfu (云浮) şehrine bağlıdır.

yazarak Xingmi'yi korumak için Wusunlara elçi olarak gönderilmesini istedi. Çin yanına yüz asker vererek onu gönderdi. Genel Vali Han Xuan (韓宣), Wusunların Dali, Dalu ve Dajianlerine altın mühür ve mor kordon verilirse Büyük Kunmi'ye itibar ettiğimizi göstermiş oluruz önerisinde bulundu. İmparator kabul etti. Daha sonra. Genel Vali Han Xuan, Xingmi'nin zayıf ve güçsüz olduğunu, görevden uzaklaştırılarak yerine amcası Sol Büyük Generali Le'nın (樂) Kunmi yapılmasını önerdi. İmparator kabul etmedi. Daha sonra Duan Huizong (段會宗) Genel Vali olunca isyancı ve kaçakları toplayıp geri getirerek sınırdaki sükûneti sağladı.

Xingmi ölünce yerine oğlu Cilimi (雌栗靡) geçti. Küçük Kunmi Wujiutu öldüğünde yerine oğlu Fuli (拊離) geçti. Kardeşi Rier (日貳) tarafından öldürüldü. Han İmparatoru elçi gönderip Fuli'nin oğlu Anri'yi (安日) Küçük Kunmi yaptı. Rier kaçıp Kanglılara (Kangju) sığındı. Çin İmparatoru, Ji Komutanı (己校尉 Xiaowei) Aksu'da (姑墨 Gumo) yerleşip bekleyerek ani bir saldırı yapmasını istiyordu. Anri, Gu Moni (姑莫匿) ve onun gibi üç soylu kişiyi Rier'e kaçarak sığınmış gibi yaparak ona suikast yapmasını istedi. Genel Vali Lian Bao (廉褒), Gumoni ve yanındakilere kişi başı 20 jin altın ve 300 top ipekli kumaş hediye etti.

Daha sonra Anri, kendisine sığınmış kişiler tarafından öldürüldü. Çin onun yerine kardeşi Mozhenjiang'ı (末振將) tahta çıkardı. Bu sırada Büyük Kunmi Cilimi güçlüydü, Yabgular'ın hepsi korkarak ona tabi oldular. Çobanlık yapan halkın at sürülerinin ve diğer hayvanlarının kendi otlaklarına girmemesini söyledi. Devlet Wengguimi zamanında büyük bir zenginlik ve huzura kavuştu. Küçük Kunmi Mozhenjiang topraklarının ele geçirilmesinden korkarak soylu Wuriling'i (烏日領) teslim olma numarasıyla gönderip Cilimi'yi öldürttü. Çin askerleriyle saldırmak istese de yapamadı. Zhonglangjiang Duan Huizhong'u altın paralarla Genel Vali ile birlikte çözüm bulması için gönderdi. Cilimi'nin amcasının kızının torunu Yizhimi (伊秩靡) Büyük Kunmi olarak tahta çıktı. Çin, Küçük Kunmi'nin oğlunu başkentte rehin olarak tutuyordu. Uzun zaman sonra, Büyük Kunmi'nin Yabgusu Nanqi (難栖), Mozhenjiang'ı öldürdü. Mozhenjiang'ın yerine ağabeyi Anri'nin oğlu Anlimi (安犁靡) adıyla Küçük Kunmi oldu. Çin imparatoru, Mozhenjiang'ı bizzat kendisi

cezalandıramadığı için öfkelenerek, tekrar Duan Huizhong'u elçi olarak gönderip veliaht Fan Qiu'yu (番丘) öldürttü. Geri döndüğü zaman soyluluk unvanı olan Guannei Hou (關内侯) unvanı verildi. Bu yıl Yuanyan (元延) saltanat döneminin ikinci yılıdır.

Huizhong'a göre Yabgu Nanqi'nin Mozhenjiang'ı öldürmesi Han çıkarlarına aykırı olmasına rağmen, suçluların cezalandırılması isteğine uyduğu için Jianshou (堅守) Duweiyi rütbesine getirilmesini istedi. Dalu, Dali ve Dajian, Cilimi'nin ölümünden sorumlu tutuldu, altın mühür ve mor kuşakları geri alınıp yerine bronz mühür ve siyah kuşak verildi. Mozhenjiang'ın kardeşi Beiyuanzhi (卑爰寔) aslında Büyük Kunmi öldürmeyi ve 80.000'den fazla halkıyla Çin sınırlarının kuzeyindeki Kanglılara (Kangju) tabi olmayı, askeri destek alıp iki kun-minin de topraklarını ele geçirmeyi planlıyordu. İki Kunmi korkarak Genel Vali ile yakınlaşıp ilişkilerini geliştirdi.

İmparator Ai'nin Yuan Shou (元壽) saltanat döneminin ikinci yılında (M.Ö.1), Büyük Kunmi Yizhimi, Chanyu Wuzhuliu (烏珠留) ile birlikte sarayı ziyaret etti. Çin bu durumdan ötürü gururluydu. Yuanshi (元始) saltanat döneminde, Beiyuanzhi kendisi tahta çıkmak için Wuriling'i öldürdü. Han İmparatoru ona Guiyi Hou'su (歸義侯) unvanını verdi. Her iki kun-mi de zayıftı, Beiyuanzhi onların topraklarını işgal edince Genel Vali Sunjian (孫建) saldırıp onu öldürdü. Wusunların iki Kunmi olarak ayrılmasından sonra, Çin İmparatorluğu bazen yatıştırarak bazen de saldırarak idare etti. Dönem eski zamanlardaki kadar iyi değildi.

3910. Sayfada Geçen Kısım

Aksu (Gumo) Devleti, devletin yönetim merkezi, Changan'a 8150 li uzaklıkta olan Nancheng (南城) Şehri'dir. 3500 hane, 24.500 kişi ve 4500 askeri vardır. Gumohou (姑墨侯), Fuguohou, duwei, Birer Sağ-Sol Jiang, birer Sağ-Sol Qijun ve iki tane Yizhang vardı. Doğudan Genel Vali merkezine 2021 li uzaklıktadır. Güneyde Hotan'a (Yutian) gitmek atla 15 günlük mesafedeydi. Kuzeyde Wusunlar ile komşu idi.

3910. Sayfada Geçen Kısım

Uç Turfan (溫宿 Wensu) Devleti, devletin yönetim merkezi, Changan'a 8350 li uzaklıkta olan Uç Turfan Şehri'dir. 2200 hane, 8400 kişi ve 1500 askeri vardır. Fuguohou, Birer Sağ-Sol Jiang, birer Sağ-Sol Duweiyi, birer Sağ-Sol Qijun ve Yizhang vardı. Doğudan Genel Vali merkezine 2380 li uzaklıktadır. Batıdan Safirbay'a (Weitou) 300 li ve kuzeyden Wusunların Chigu Şehrine uzaklığı 610 li idi.

3911. Sayfada Geçen Kısım

Kuç (Qiuci) Devleti, devletin yönetim merkezi, Changan'a 7480 li uzaklıkta olan Yan (延)²²² Şehri'dir. 6970 hane, 81.317 kişi ve 21.076 asker vardır... Güneyde Niya (精絕 Jingjue), güneydoğuda Qiemo (且末), güneybatıda Yumi (杻彌)²²³, kuzeyde Wusunlar ve batıda Aksu (Gumo) ile komşuydu... Doğudan Genel Vali yönetim merkezi Bugur (烏壘 Wulei) Şehrine 350 li uzaklıktadır.

3912. Sayfada Geçen Kısım

Quli (渠犂) Devleti²²⁴,..... İmparator Wu'dan itibaren Batı Toprakları ile ilişkiler başladığında Quli'de askeri tarım yapmak için komutanlık (Xiaowei) kuruldu. Bu sırada, ordu sürekli sefer düzenlediği ve 32 sene boyunca hareket halinde olduğu için bütün devletteki kaynaklar tükenmişti. Zhenghe (征和) Saltanat Dönemi'de, Ershi Generali Li Guangli (李廣利), ordusu ile birlikte Hunlara teslim oldu. İmparator, uzak bölgelere sefer yaptığına pişman oldu ve Sousu (搜粟) Duweiyi Sang Hongyang (桑弘羊), Cheng Xiang (丞相) ve Yushi imparatora şu öneriyi sundu: "Eski Luntai'in (輪臺)²²⁵ doğusundaki Jiezhi (捷枝) ve Quli'nin ikisi de eski devletti. Toprakları geniş, su ve otlakları boldur. 5000 qing'in (頃) üzerinde sulanan tarım arazisi vardır. İklimi ılıman, tarım arazileri verimli ve kanal açmaya uygundur. Beş çeşit tarım ürünü yetiştirilir ve mahsüllerin olgunlaşma zamanı Çin ile aynıdır. Biz kullarımızın naçizane

²²² Han Hanedanı döneminde Kuçaların (Qiuci) başkentidir.

²²³ Yumi aynı zamanda Wumi olarak da telaffuz edilir.

²²⁴ Batı Topraklarında eski bir devletin adıdır. Günümüzde Sincan'ın güneyide bulunmaktadır.

²²⁵ Bayangolin Moğol Özerk İli bölgesidir.

önerisi, eski Luntai'in doğusuna tarım yapmak için asker gönderilmesi, ayrı bölgeleri korumak için komutanlık (Xiaowei) kurulması, her birinin bulunduğu yer ile ilgili harita çıkararak sulama kanalları açması ve mevsimlerine göre bol miktarda tarım ürünlerinin yetiştirilmesidir. Zhangye ve Jiuquan ilçeleri, komutana (Xiaowei) bağlı olarak Qijia Simaları (騎假司馬) devriye olarak göndermeli ve durumlar uygun olduğu zaman, haber ulaştırmak için atlılar hazırlamalıdır. Tarlalar bir yıl arayla ekilip biçilirse ekinlerden daha iyi verim alınır.

3916. Sayfada Geçen Kısım

Çin İmparatoru, Shilang (侍郎 Unvan) Lefeng'ı (樂奉) prensesin kızının geri dönüşünde Kuça'dan (Qiuci) geçerken karşılaması için gönderdi. Kuçalar (Qiuci) daha önce Wusunlara elçi göndererek prensesin kızını istemişti. Ancak o geri dönmemişti. Prensese kız ve mahiyetindekiler Kuça'dan (Qiuci) geçerken Kuça (Qiuci) Kralı onu alıkoyup göndermedi. Prensese tekrar elçi gönderilip durum bildirilince, prenses kabul etti (kızının evlenmesini kabul etti.). Daha sonra prenses, imparatora mektup yazdı ve kızının imparatorluk ailesindekiler gibi saraya kabul edilmesini istedi. Bununla birlikte eşini çok seven Kuça (Qiuci) Kralı Jiangbin de imparatora mektup yazarak torunuyla evlendiği için kardeşlik bağı kurulduğunu ve prensesin kızıyla birlikte saraya gelmeyi istediğini belirtti. Yuankang Saltanat Devresi'nin ilk yılında (M.Ö. 65), kutlamalar için saraya geldiler.

3917-3918. Sayfalarda Geçen Kısım

Karaşehir (焉耆 Yanqi) Devleti, devletin yönetim merkezi, Changan'a 7300 li uzaklıkta olan Karaşehir'dir (Yanqi). 4000 hane, 32.100 kişi ve 6000 askeri vardır... Güneybatıdan Genel Vali yönetim merkezine 400 li, güneyden Yuli'ye 100 li uzaklıktadır. Kuzeyde Wusunlar ile komşudur. Yakınındaki denizlerde ve göllerde çok sayıda balık vardır.

3918. Sayfada Geçen Kısım

Kutubi (烏貪訾離 Wutan Zili)²²⁶ Devleti, devletin yönetim merkezi, Changan'a 10.330 li uzaklıkta olan Yulou (于婁) Vadisi'dir. 41 hane, 231 kişi ve 57 askeri vardır. Doğudan Danhuan (單桓)²²⁷, güneyden Qiemi (且彌)²²⁸ ve batıda Wusunlar ile komşudur.

3922. Sayfada Geçen Kısım

Arka Turfan (車師後城長 Cheshi Houchengwei) Devleti, 154 hane, 960 kişi ve 260 asker vardır.

İmparator Zhao zamanında, Hunlar 4000 atlıyı Turfan'a (Cheshi) tarım yapmak için tekrar gönderdi. İmparator Xuan tahta çıkınca beş generalini ordularıyla birlikte Hunlara saldırması için gönderdi. Turfan'da (Cheshi) tarım yapanlar korkarak kaçtı ve Turfan (Cheshi) ile Çin arasında tekrar ilişki kuruldu. Hunlar çok kızarak veliaht Junsu'yu (軍宿) rehin olarak göndermesini istedi. Junsu, Karaşehir (Yanqi) Kralının kızının oğlu olduğu için Hunlara rehin olarak gitmek istemeyerek Karaşehir'e (Yanqi) kaçtı. Turfan (Cheshi) Kralı, onun yerine diğer oğlu Wugui'yi (烏貴) veliaht yaptı. Wugui tahta çıkıp kral olunca, Hunlar ile evlilik yoluyla ilişki kurdu ve Hunlara, Çin ile Wusunların arasındaki iletişimi sağlayan yolların kesilmesini söyledi.

3923. Sayfada Geçen Kısım

Hunlar, Turfanların (Cheshi) Çin'e teslim olduğunu duyunca, Turfanlara (Cheshi) asker gönderip saldırmak istedi. Zhang Ji (鄭吉) ve Simayi'nin (司馬意) emrindeki ordularla kuzeyde karşılaşınca, Hunlar ilerlemeye cesaret edemedi. Zhang Ji ve Sima Xi kralı korumak için bir Hou ve 20 askeri orada bıraktı. Zhang Ji ve diğerleri askerlerini alarak Quli'ye geri döndü. Turfan (Cheshi) Kralı, Hun askerlerinin tekrar gelip kendisini öldüreceğinden korktuğu için atına atlayıp aceleyle Wusunlara

²²⁶ Ayşe Onat,

²²⁷ Batı Topraklarında bulunan eski bir devletin adıdır.

²²⁸ Qiemi, Batı Topraklarında bulunan eski bir devletin adıdır. Günümüzde Sincan Urumçi civarında bulunmaktadır.

kaçtı. Zhang Ji, onun eşini ve oğlunu karşılayarak Quli'ye yerleştirdi. Doğudaki Jiuquan'a gidip durumu bildirdiğinde, Quli ve Turfan'daki (Cheshi) tarım bölgelerine geri dönerek daha çok tahıl toplaması ve Hun saldırılarına karşı batıdaki devletlerin güvenliğinin sağlanması imparator tarafından emredildi. Zhang Ji geri döndükten sonra Turfan (Cheshi) Kralı'nın eşini ve oğlunu Changan'a nakledip onlara cömert hediyeler vererek devletin dört bir yanından saray toplantılarına gelen Manyilere örnek olması için saygı gösterildi.

3924. Sayfada Geçen Kısım

Turfan (Cheshi) Kralı Wusunlara kaçtıktan sonra, Wusunlar onu geri göndermedi ve imparatora elçi göndererek Turfan (Cheshi) Kralını devlette çıkacak tehlikelerden endişelendiği için alı koyduğunu ve Batı Yolu üzerinden Hunlara saldırmak istediğini söylemesi üzerine Çin bu durumu kabul etti. Böylelikle Çin, Karaşehir'de (Yanqi) bulunan eski veliaht prens Junsu'yu çağırarak tahta çıkardı. Turfan (Cheshi) Devleti'nin halkı Quli'ye taşındı ve Turfan (Cheshi) Devleti'nin eski toprakları Hunlara verildi. Turfan (Cheshi) Kralı, Çin askeri çiftliklerine yakınlaşarak Hunlar ile olan iletişimini kesti, ayrıca Çin ile ilişkilerinden dolayı huzurlu ve mutluydu. Daha sonra Çin, Shilang Yin Guangde'yi (殷廣德) Wusunlara göndererek Turfan (Cheshi) Kralı Wugui'yi imparatorla görüşmesi için saraya getirmesini istedi ve ona eşi ve çocukları ile birlikte oturması için bir köşk hediye etti. Bu yıl, Yuankang Saltanat Dönemi'nin dördüncü yılıdır (M.Ö.62).

61. Bölüm Zhang Qian (張騫) Biyografisi

2691-2692. Sayfalarda Geçen Kısım

Göğün Oğlu, Zhang Qian'a Baktriya (Daxia) gibi devletler hakkında birçok soru sordu. Zhang Qian, Hou unvanını kaybetmiş olmasına rağmen şöyle dedi: “Ben Hunların arasında yaşarken Wusun kralının unvanının Kunmo olduğunu duydum. Kunmo'nun babası Nandoumi (難兜靡) ilk önceleri Büyük Yuezhilarla birlikte Qilian ve Dunhuang da yaşıyordu. Küçük bir devlettiler. Yuezhilar Nandoumi'ye saldırarak öldürdüler ve onun topraklarını ele geçirdikten sonra halkı Hunlara kaçtı. Oğlu Kunmo

yeni doğmuştu. Fufu (傅父)²²⁹ Bujiu (布就) onu kucaklayarak kaçtı. Yiyecek aramak için onu otların arasına bırakıp geri döndüğü zaman, bir kurdun onu emzirdiğini gördü. Ayrıca kargalar ağzında et parçalarıyla onun etrafında uçuyordu. Onun Tanrı olduğunu düşünerek alıp Hunlara götürdü. Chanyu onu sevgiyle büyüttü. Büyüdüğü zaman ona babasının halkını verdi. Kunmo askerleriyle birlikte büyük hizmetler yaptı. Bu sırada Yuezhilar, Hunlar tarafından yenildi ve batıya gelerek Saka Kralına saldırdı. Saka Kralı güneye çok uzaklara kaçtı. Yuezhilar da onların topraklarına yerleşti. Kunmo güçlenince, babasına karşı işlenen suçların intikamını almak için Chanyu'den izin istedi ve bunun üzerine batıdaki Yuezhilara saldırarak onları yendi. Yuezhilar tekrar batıya doğru göç ederek Baktriya (Daxia) topraklarına yerleştiler. Kunmo Yuezhiların halkını yağmalayarak oraya yerleşti. Askeri gücü giderek arttı ve Chanyu öldüğü zaman yeniden Hun sarayına gelip bağlılık bildirmeyi reddetti. Hunlar ona saldırmak için asker gönderdi, ancak yenilemeyince onun doğaüstü bir gücü olduğuna inanarak geri çekildiler. Şimdi Hunlar, Çin İmparatorluğu tarafından zor durumda bırakıldı ve Kunmo'nun eski toprakları ıssızdır. Manyiler eski topraklarına özlem duyarlar. Ayrıca Çin İmparatorluğu'nun mallarına karşı açgözlüdür. Eğer Wusunlara bol bol hediye gönderip doğudaki eski topraklarına yerleşmelerini teşvik edersek ve Çin İmparatorluğu eş olarak bir prenses göndererek kardeşlik bağı kurarsa, o zaman Çin İmparatorluğu'nu dinleyecekler ve Hunların sağ kolu ebediyen kırılacaktır. Çünkü Wusunlar ile ilişki kurulursa onun batısındaki Baktriya (Daxia) gibi devletlerin hepsi saraya gelmek zorunda kalacak ve tebaamız olacaktır.”. Göğün Oğlu söylenenlerin doğru olduğunu kabul etti ve Zhang Qian'a Saray Muhafız Birliği Generali unvanı verdi. Emrine verdiği 300 kişinin her birine iki tane at, on binlerce sığır ve davar, hediye edilmek üzere bol miktarda altın ve ipek verdi. İmparatorluk mührü taşıyan elçi yardımcılarının çoğu yollar müsait olduğu zaman diğer devletlere gönderiliyordu. Zhang Qian, Wusunlara gidince hediyeleri ve mesajı sundu ancak onların kararını öğrenemedi. Bu anlatılanlar Batı Toprakları bölümündedir. Zhang Qian, elçi yardımcılarını ayrı ayrı hemen Fergana (Dayuan), Kanglı (Kangju), Yuezhi ve Baktriyaya (Daxia) gönderdi. Wusunlar geri dönüşünde Zhang Qian ile birlikte tercüman ve rehber gönderdi. Bununla birlikte onlarca kişilik Wusun elçilik heyeti ve

²²⁹ Soyluların çocuklarına ders veren yaşlı adam demektir.

onlarca at da göndererek teşekkürünü sundu. Bunun sonucunda Çin İmparatorluğu' nu gözlemleyip büyüklüğünü öğrendiler.

2693. Sayfada Geçen Kısım

Zhang Qian geri döndüğünde, Daxing makamına getirildi. Bir yıldan biraz fazla bir süre sonra da aniden öldü. Bir yıl sonra, onun Baktriya (Daxia) gibi devletlerle ilişki kurmak için gönderilen elçi yardımcılarının hepsi o devletlerin halkıyla birlikte geldi. Böylelikle kuzey-batıdaki devletlerle Çin İmparatorluğu arasında ilişki kuruldu. Bu yolu açan şüphesiz Zhang Qian'dir. Bundan sonra Zhang Qian'in ölümünden sonra yabancı devletler bütün elçileri (Zhang Qian'den dolayı) Bowanghou (博望侯) unvanıyla adlandırdı. Bu olanlardan sonra nihayet Wusunlar ve Çin İmparatorluğu arasında evlilik bağı kuruldu.

2693-2694. Sayfalarda Geçen Kısım

Önceleri Göğün Oğlu, “Yi” kitabında yazılanlara dayanarak şöyle demişti: “Kutsal atlar kuzey-batıdan gelir.”. Wusun atlarına sahip olunca onları beğenerek “Gök Atlar” adını verdi. Daha sonra Fergana'daki (Dayuan) daha güçlü Akhal Teke Atlarına sahip olunca Wusun atlarının adını Uzak Batıdan gelen atlar olarak değiştirdi. Fergana (Dayuan) atlarına da Gök Atlar adını verdi. Ayrıca Çin, kuzeybatıdaki devletlerle ilişki kurmak için Lingju'nun (令居) batısına sur inşa etmeye başladı ve ilk olarak Jiuquan ilçesini kurdu. Bunun sonucunda, çok sayıda elçi Part (Anxi), Alan (奄蔡 Yancai), Maoqian (犂靬), Tiaozhi (條支) ve Juandu (身毒) Devletlerine gönderildi. Bununla birlikte, Göğün Oğlu Fergana (Dayuan) atlarını çok sevdiği için, elçiler yollarda birbiri ile karşılaşır oldu. Elçi heyetlerinin büyük olanları yüzlerce, küçük olanları ise birkaç yüz kişiden oluşmaktaydı. Taşıdıkları mühür ve hediyeler genellikle Bowanghou dönemindeki gibi idi. Daha sonra, aşına olundukça sayı azaltılmıştı. Bir yıl içinde Çin'in gönderdiği elçi heyeti sayısı en fazla on, en az beş-altı idi. Uzağa gidenler sekiz-dokuz sene sonra, yakına gidenler birkaç yıl sonra geri dönüyordu.

61. Bölüm Li Guangli (李廣利) Biyografisi

2699-2700. Sayfalarda Geçen Kısım

O yılın yaz mevsiminde, Çin komutanı Zhuo Ye'nin (浞野) komutasındaki 20.000'den fazla asker Hunlar tarafından öldürüldü. Saraydaki yüksek makama sahip olan görevlilerin tamamı, Fergana'ya (Dayuan) gönderilen ordunun geri çekilerek Hunlara yapılacak olan saldırıya odaklanması önerisinde bulundular. Göğün Oğlu Fergana'ı (Dayuan) cezalandırmak için asker gönderdi. Çünkü Fergana (Dayuan) küçük bir devletti ve itaat altına alınamazsa, o zaman Baktriya (Daxia) gibi tabii devletler Çin'i küçümseyecek ve Fergana'nın (Dayuan) iyi atları asla gelemeyecekti. Wusun ve Luntai gibi devletler Çin elçilerini küçümseyecekler ve yabancı devletler alay edecekler. Bu yüzden, Fergana (Dayuan) saldırısına karşı söz söyleyen Deng Guang (鄧光) gibiler cezalandırıldı.

2703. Sayfada Geçen Kısım

Başlangıçta, Ershi Generali tekrar sefere çıktığında, Göğün Oğlu, Wusunlara elçi göndererek Ferganalara (Dayuan) büyük bir orduyla saldırmasını istedi. Wusunlar 2000 atlı gönderdi, ancak iki taraf da kararsız kaldığından dolayı fazla ilerleyemedi. Ershi Generali doğuya gittiğinde, geçtiği bütün küçük devletlerin hepsi Fergana'nın (Dayuan) yenilgisini duyduğu için çocuklarını (prensleri) hediyeler ile birlikte saraya gönderdi. Göğün Oğlu tarafından kabul edilerek sarayda rehin kaldı.

8. Bölüm İmparator Xuan (宣) Biyografisi

243-244. Sayfalarda Geçen Kısım

Hunlar sınırı defalarca geçti ve Wusunlara batıdan saldırdı. Wusun Kunmi ve prensesin ikisi de elçi gönderip imparatora mektup sunarak şöyle dediler: "Kunmi devletin en iyi askerlerinin yarısıyla Hunlara saldırmak istemektedir. Sadece Göğün Oğlu' nun merhamet ederek göndereceği ordu prensesi kurtarabilir."'. Sonbaharda, seferberlik için dayanıklı araçlar ve askerler seçtik. Bende, araç kullanmayı ve silah ateşlemeyi bilenler arasından dayanıklı olanlara öncelik verdim ve hepsini orduya

dâhil ettim. Yushi Daifu Tian Gaungming Qilian'in genel askeri sorumlusu oldu daha sonraki yıllarda onu General Zhao Chongguo ve Eski Barköl Generali takip etti. Yunzhong yönetim sorumlusu Tian Shun, Huya Generali ile Duliao Generali Fan Mingyou, Qian Generali Han Zeng olmak üzere toplam beş generali ve 150.000 askeriyle birlikte Hunlara saldırmaya, Xiaowei Chang Hui İmparatorluk nişanını taşıyan diplomatik konvoy ile birlikte Wusun askerlerini, Hunlardan korumak için gitti.

244. Sayfada Geçen Kısım

3.Yılın (M.Ö. 71) bahar mevsiminin başlangıcında ilk ayın 13.günü Kraliçe Xu (許) vefat etti. Ayın 18'inde beş general Changan'a asker gönderdi. Mayıs ayında askerleri geri çektiler. Qilian Generali Tian Guangming, Huya Generali savaşı yönetememekten ve gerekli bilgilendireleri yapmadığı gerekçesiyle suçlu duruma düşmüştü, bu sebeple askeri mahkemeye teslim edildiler ve hepsi intihar etti. Komutan (Xiaowei) Chang Hui Wusun askerilerini Hun topraklarının sağ kısmına sızdırdı ve büyük bir galibiyet kazandı.

11. Bölüm İmparator Ai Biyografisi

344. Sayfada Geçen Kısım

2. yılın bahar mevsiminin başlangıç ayında, Hun Chanyu'sü ve Wusun Büyük Kunmi imparatora saygılarını sunmak için saraya geldi. Şubat ayında, devletine geri döndü, ancak bu konu hakkında konuşmadı. Olay, "Hun" Bölümünde geçmektedir.

69.Bölüm Zhao Chongguo (趙充國) Biyografisi

2995. Sayfada Geçen Kısım

Zhao Chongguo, Hou Generali görevine atandıktan sonra, Duling'e (杜陵)²³⁰ taşındı. Xin Wuxian, Qiang ordusuyla geri döndükten yedi yıl sonra, tekrar Poqiang Generalliğine atandı. Wusunları cezalandırmak için Dunhuang'a vardı. Daha sonra

²³⁰ Günümüzde Shaanxi Eyaleti, Xian şehri olarak bilinen yerdedir.

oradan gitmedi ve askerlerini toparlayana kadar ölümcül hastalığa yakalanarak öldü. Oğlu Xin Qingji (辛慶忌) en yüksek yetkili (大官 Daguan) olarak görev yaptı.

69. Bölüm Xin Qingji (辛慶忌) Biyografisi

2996. Sayfada Geçen Kısım

Xin Qingji, yirmi yaşına geldiği zaman Zizhen (子真) ismini aldı. Gençliğinde babası sayesinde Sağ Xiaocheng (右校丞) oldu. Zhangluohou Chang Hui'nin emrinde Wusunların Chigu Şehri'nde askeri tarım arazileri (屯田) açmak için, Yabgu (歙侯) ile savaştı ve Xianchen'ı (陷陳) püskürttü. Chang Hui, onun hizmetlerini ve başarılarını imparatora bildirdikten sonra Shilang olarak atadı ve Karaşehir (Yanqi) Devletindeki askerleri yönetti.

70. Bölüm Fu Jiezi (傅介子) Biyografisi

3001. Sayfada Geçen Kısım

Fu Jiezi (傅介子) Loulan'a vardığında, oranın kralını, Çin elçilerini öldürmek için Hunları kışkırtmakla suçladı ve şöyle dedi: "Büyük bir ordu yakında geliyor, Kral, eğer Hunlara izin vermiyorsanız, Hun elçileri buradan diğer bütün devletlere nasıl geçti, neden haber vermediniz?". Loulan Kralı suçunu kabul ederek şöyle dedi: "Hun elçileri yeni gitti. Wusunlara varıp doğrudan Kuça'ya (Qiuci) gidecek olmalı.". Fu Jiezi, Kuça'ya (Qiuci) vardığında oranın kralını da suçladı ve kral suçunu kabul etti. Fu Jiezi, Fergana'dan (Dayuan) Kuça'ya (Qiuci) geri döndüğünde, Kuçalar (Qiuci) şöyle dedi: "Hun elçileri Wusun'dan geri döndü ve burada esir edildiler.". Fu Jiezi, devlet görevlileri ve askerlere, Hun elçilerinin başını keserek cezalandırmalarını emretti. Olayları imparatora bildirmek için geri döndüğünde, Fu Jiezi, imparator fermanıyla Zhonglang olarak atandı. Daha sonra Ping Lejian (平樂監) oldu.

70. Bölüm Chang Hui (常惠) Biyografisi

3003-3004. Sayfalarda Geçen Kısım

Bu sırada, Wusun Prensesi, imparatora mektup yazarak şöyle dedi: “Hunlar Turfan (Cheshi) topraklarına tarım yapmak için atlı gönderdi, Turfanlılar (Cheshi) ve Hunlar birlikte Wusunları istila etti. Bizi yalnızca Göğün Oğlu gelip kurtarabilir.”. Çin İmparatorluğu’nda Hunlara saldırmak için piyadeler ve süvariler hazırlanmaktaydı. Bu sırada İmparator Zhao öldü ve İmparator Xuan tahta çıktı. Benshi Saltanat Dönemi’nde, Chang hui, Wusunlara elçi olarak gönderildi. Prenses ve Kunmi’nin ikisi de elçi gönderip mektup sunarak şöyle dediler: “Hunlar tekrar tekrar büyük ordular göndererek Wusunlara saldırdı. Cheyan, Barköl ve diğer toprakları ele geçirdi. Halkını toplayıp götürdü. Elçi gönderip Wusunlardan prensesi kendilerine göndermesini ve Çin ile bağlantılarını kesmesini istedi. Kunmi devletin en iyi askerlerinin yarısıyla ve kendisinin de 50.000 süvari ile bizzat katılarak bütün gücüyle Hunlara saldırmak istemektedir. Sadece Göğün Oğlu’nun göndereceği ordu prenses ve Kunmi’yi kurtarabilir.”. Çin 150.000 kişilik büyük bir orduyu beş generalin (emrine bölerek) farklı yollardan hareket ettirdi. Bu olay Hun bölümünde kayıtlıdır.

3004. Sayfada Geçen Kısım

Komutan Chang Hui imparatorluk nişanıyla (mührü) Wusun ordusunu korumak için gönderildi. Kunmi kendi komuta ettiği Yabguların emrindeki 50.000 atlıyla Batı Devletlerinden içeri doğru girerek Sağ Guli Beyi’nin sarayına ulaştı. Chanyu’nün babasının büyük ağabeyinin eşini, prensesleri, önemli beylerini, Liwu Duweiyini, binbaşlıları, süvari komutanlarını ve emri altındaki 39.000 askeri, 50.000’den fazla sığır, eşek, katır, deve ve 600.000’den fazla koyun ele geçirdi. Wusunların hepsi esir ve ganimet ele geçirdi. Chang Hui ve maiyetindeki ondan fazla asker Kunmi ile beraber geri dönerken, henüz Wusun’a varmadan, Wusun Halkı’ndan bazı kişiler resmi mühür ve ona bağlı şeriti çaldı. Chang Hui, başının kesileceğini düşünerek başkente döndü. O sırada, Çin’in beş generali de başarısız olmuştu, ancak Göğün Oğlu, Chang Hui elçilik görevinde başarılı olduğu için, bu yüzden onu Zhangluhou görevine tain etti. Wusun soylularını büyük hizmetlerinden dolayı

ödüllendirmek için Chang Hui altın paralar ile tekrar gönderildi. Chang Hui, Kuça (Qiuci) Devleti'nin fırsattan yararlanıp Komutan (Xiaowei) Laidan'ı öldürdüğünü ancak henüz cezalandırılmadıklarını imparatora bildirerek uygun bir fırsatta onlara saldırmak için izin istese de İmparator Xuan izin vermedi. Büyük General Huo Guang, Chang Hui'nin üstlerinden emir almadan inisiyatif aldığını haber verdi. Chang Hui, 500 memur ve askeri ile birlikte Wusunlara gitti. Geri dönerken batıdaki devletlerden 20.000 asker topladı ve elçi yardımcısına da Kuça (Qiuci) Devleti'nin doğusuna 20.000 asker ve Wusunların da 7000 asker göndermesini ve Kuçalara (Qiuci) üç taraftan saldırılmasını emretti. Askerler bir araya gelmeden önce, elçiler gönderilerek onları önceki Çin elçilerini öldürmekle itham ettiler. Kral özürlerini sunarak şöyle dedi: “Benden önceki kral, soylulardan birisi olan Guyi tarafından kandırıldı. Benim bir suçum yoktur.”. Chang Hui şöyle dedi: “Bu durumda Guyi yakalanıp getirilirse krala inanırım.”. Kral, Guyi'yi infaz etmesi için Chang Hui'nin huzuruna getirdi. Chang Hui, onun başını kestirdikten sonra geri döndü.

70. Bölüm Chen Tang (陳湯) Biyografisi

3009. Sayfada Geçen Kısım

Kendisine Çin'in tekrar saldıracağını bilen Chanyu Zhizhi, ayrıca Huhanye'nin daha güçlü olduğunu da duyunca batıya doğru Kanglı'ya (Kangju) gitti. Kanglı (Kangju) Kralı kızını Chanyu Zhizhi ile evlendirdi, ayrıca Chanyu Zhizhi da kızını Kanglı (Kangju) Kralı ile evlendirdi. Kanglı (Kangju) Kralı, Zhizhi'nin gücüne çok güveniyordu ve bu güce dayanarak diğer devletlere saldırı düzenmeyi planladı. Zhizhi, Wusunlara saldırabilmek için asker isteğinde bulundu ve Chigu şehrinin içlerine kadar ilerledi. Halktan birçok kişiyi öldürdü kalanları esir olarak aldı, ayrıca hayvanları da yağmaladı. Wusunlar, onu takip etmeye cesaret edemedi, batı tarafları boşalmış ve binlerce kilometrelik alanda kimsenin yaşamadığı bir yer haline gelmişti. Chanyu Zhizhi kendini büyük bir devletin lideri olarak gördü. Askeri zaferlerinin getirilerini kullanarak saygınlık kazandı. Ancak tüm kazanılan zaferler beraberinde kibirli olmasına neden oldu. Sonuç olarak Kanglı (Kangju) Kralı tarafından bir hükümdar gibi karşılanmayınca öfkelenerek, Kanglı (Kangju) Kralını, kızını, yüzlerce soyluyu ve insanı öfkesine yenilerek öldürüp, cesetlerini parçalattırarak Dulai (都賴) Nehrine

attırdı. 2 yıl boyunca her gün surlarla çevrili şehri inşa edebilmek için 500 insanı çalıştırdı. Ayrıca Hesu (闐蘇)²³¹ ve Fergana (Dayuan) gibi çeşitli devletlere elçilerle birlikte hediyeler göndererek her yıl haraç ödemelerini istedi. Bu devletlerse haraç vermeyi reddedemedi. Çin, Guji (谷吉) ve maiyetindekilerin ölüm sebebini araştırabilmek için 3 grup elçiye Kanglı'ya (Kangju) gönderdi. Zhizhi, gelen elçileri aşağılayarak İmparatorluk emirlerine uymayı reddetti. Tüm bunlara bağlı olarak, onun Zhizhi kibri yüzünden Genel Vali İmparatoruna bir mektup yazarak şöyle dedi: “Yaşadığım yerde zor durumdayım. Açıkca söylemek gerekirse isteğim güçlü Çin’e geri dönüp, oğlumu da Çin sarayına hizmet için göndermek istiyorum.”

3010-3011. Sayfalarda Geçen Kısımlar

Jianzhao (建昭) Saltanat Dönemi’nin 3. Yılında (M.Ö. 36), Chen Tang ve Gan Yanshou elçi olarak Batı Topraklarına gitti. Chen Tang, sakin, cesur, ileriye dönük düşünceleri ve stratejik planları olan biriydi. Yabancı devletlere elçilik görevine gidince, Gan Yanshou ile bir plan yaparak şöyle dediler: “Yidi (夷狄) kendilerinden büyüklerden korkarak itaat etmesi onların doğasında vardır. Batı Toprakları eskiden Hunlara tabii idi. Şimdi Chanyu Zhizhi’nin savaşlardaki görkemli kahramanlıkları uzaklarda da duyuldu. Wusun ve Fergana (Dayuan) gibi devletleri istila ve o devletlerin halkına da zorbalık etti, ayrıca sık sık Kanglılarla (Kangju) yakınlaşma planları yaparak onları ele geçirmeye çalıştı. Eğer bu iki devleti ele geçirirse, kuzeyde Yilie’ye (伊列)²³² saldırarak, batıda Part’ı (Anxi) alacak, güneyde Yuezhi’leri ve Heratı (烏弋山離 Wuyi Shanli) yok edecektir. Birkaç yıl içinde etrafı surlarla çevrili şehir devletlerinin hepsi tehlike içinde olacaktır. Ayrıca onun halkı hızlı ve serttir. Savaşmayı sever ve genellikle kazanırlar. Onlara gelişmeleri için uzun süre verilirse Batı Toprakları için tehlikeli olacaktır. Chanyu Zhizhi çok uzaklarda olmasına rağmen Manyilerin önemli şehir surları ve güçlü savunma okları yoktur. Eğer Askeri Tarım için asker gönderirsek ve Wusun askerlerine liderlik ederler, kendi şehirlerine varana kadar savaşsınlar çünkü kaçacak başka yerleri yoktur. Azim, boşuna iş yaptırmaz bu

²³¹ Batı Topraklarında bulunan eski bir devletin adıdır.

²³² Batı Han Hanedanı’nda Batı Topraklarında, bugünkü Sincan Yili bölgesinde yer alan devletin adıdır.

sayede tek seferde birçok başarı elde edebilirler.’’. Gan Yanshou bunun doğru olduğunu düşündü ve imparatora bildirmek isteyince Chen Tang şöyle dedi: “Devlet meselelerini Gongqingler tartışır. Büyük planları sıradan insanlar anlayamaz. İzin verilmeyecektir.”. Gan Yanshou tereddüt etti ve onu dinlemedi (planı uygulamak istemedi.). Bu sırada Gan Yanshou uzun süredir hastaydı ve Chen Tang inisiyatif olarak çeşitli devletlerden topladığı askerleri ve Turfan (Cheshi) Wuji (戊己) Komutanını, memur ve askerlerini Askeri Tarım yapmak için gönderdi. Gan Yanshou bunu öğrendikten sonra panik içinde ayağa kalktı ve onu durdurmak istedi. Chen Tang sinirlendi, kılıcını tutarak Gan Yanshou’yu azarladı ve şöyle dedi: “Birlikler toplandı, herkesin işini mahvetmek mi istiyorsunuz?’. Gan Yanshou o zaman ona itaat etmek zorunda kalarak orduya yürüşe geçme emri verdi, bununla birlikte Yangwei (揚威), Baihui (白虎) ve Heqi (合騎) gibi yeni birlikler kurdu. Çin ordusu ve Hu ordusunda toplamda 40.000’den fazla kişi vardı, Gan Yanshou ve Chen Tang imparatorun emriyle birlikleri yönlendirdiler.

3011-3012. Sayfalarda Geçen Kısımlar

Aynı gün ordu altı kolorduya bölünerek farklı yönlerle doğru gitti. Kolordulardan üçü Güney Yoluna (南道 Nan Dao) gelip Pamir’deki (Congling) patikadan geçerek Fergana’ya (Dayuan) gitti ve üç tanesine Genel Vali kendisi bizzat komuta etti. Uç Turfan (Wensu) Devleti’nden yola çıkarak Kuzey Yolu (北道 Beidao) üzerinden Chigu’ya girdiler ve Wusun’u geçtiler, Kanglı’ya (Kangju) uğrayarak Issık Göl’ün (蘭池 Tianchi)²³³ batısına vardılar. Kanglı (Kangju) Kralı’ nın yardımcısı Baotian’in (抱蘭) emrindeki binlerce süvari Chigu Şehri’nin doğusuna saldırdı. Büyük Kunmi’nin halkından binlerce insanıya öldürdü ya da esir etti ve çok sayıda hayvanı yağmaladı. Daha sonra Çin ordusuyla karşılaştı ve arkadaki birliklerden de büyük bir miktarda yağma yaptı. Chen Tang Hu ordusuna kuzey ve güneyden onlara saldırma emri verdi. 460 kişi öldürüldü, 470 kişi ele geçirildi, ayrıca Büyük Kunmi’ye ödeme

²³³ Batı Topraklarında bulunan bir gölün adıdır.

yapılarak onun atları, sığırları ve davarları orduyu beslemek için kullanıldı. Baotian'ın soylularından Yinudu (伊奴毒) da ele geçirildi.

3014. Sayfada Geçen Kısım

Başlangıçta, Chanyu, Çin ordusunun geldiğini, Kanglıların (Kangju) de kendisine kızdığı için Çin ile birlikte hareket edeceğinden şüphelendiği için, ayrıca Wusunların da devletteki bütün askerlerini gönderdiğini duyunca uzaklara kaçmak istedi.

3022. Sayfada Geçen Kısım

Birkaç yıl sonra, Batı Toprakları Genel Valisi Duan Huizong Wusun ordusu tarafından kuşatıldı. Atlı postacılar ile haber gönderilerek Dunhuang şehir devletinden kendilerini kurtarmaları için asker gönderilmesini istediler. Cheng Xiang Wangshang (王商), Büyük General Wang Feng (王鳳) ve yüzlerce yetkili birkaç gün aralarında tartıştılar, ancak bir karara varamadılar. Wang Feng şöyle dedi: “Chen Tang diplomatik stratejide çok iyidir ve dış meselelere de aşinadır. Bu yüzden ona sormalyız.” İmparator Chen Tang'ı toplantı odasına çağırttı. Chen Tang, Zhizhi'ya saldırdığı zaman tifo hastalığına yakalanmıştı ve kolunu kıpırdatamıyordu. Chen Tang toplantı odasına girdiğinde, imparator ona eğilmemesini emretti ve Duan Huizong'u kurtarma emri verdi. Chen Tang nazikçe reddederek şöyle dedi: “Generaller ve dokuz bakan genç ve akıllıdır, düşük rütbeliler hastalıktır ve büyük planlar yapma konusunda yeterli değildir.” İmparator şöyle dedi: “Devletin acil işleri varsa, onun hükümdarına karşı koymamalısın.” Chen Tang cevap verdi: “Astlarım bu konuda endişelenecek bir şey olmaması gerektiğini düşünüyor.” İmparator şöyle dedi: “Neye dayanarak böyle söylüyorsun?” Chen Tang şöyle dedi: “Bir Çin askeri beş Hu askerine denktir, neden? Çünkü silahları ilkeldir ve keskin değildir ve okları da kötüdür. Şimdi çok fazla Çin becerisi öğrendiklerini duydum, ama yine de bir Çin askerine denk olabilmeleri için üç kişi gerekmektedir. Ayrıca Savaş Sanatı'nda şöyle demektedir: “Saldıran iki kat, savunan yarısı kadar olmalıdır. Ondan sonra savaşılabılır.”, şimdi Duan Huizong'u kuşatan asker sayısı yeterli değildir. Lütfen endişelenmeyin Majesteleri! Ayrıca ordu hafif teçhizatla günde 50 Li, ağır teçhizatla sadece 30 li

yürümektedir. Şimdi Duan Huizong’u Dunhuang şehir devletinden gönderilmesini istediği ordunun gelmesi uzun zaman alacaktır. Bu sözde intikam ordusu acil bir durum olmadıkça kullanılmamalıdır.” İmparator şöyle dedi: “Ne yapmalıyız? Kuşatmanın kaldırılacağı kesin mi? Kuşatmayı kaldırmak ne zaman mümkün olacak” Chen Tang, Wusunların ordusunun ayaktakımı olduğunu ve uzun süre saldıramayacağını biliyordu. Önceki olaylar birkaç günü geçmediği için şöyle cevap verdi: “Zaten kuşatma kaldırıldı!” Parmaklarıyla hasap yaparak şöyle dedi: “İyi haberi beş günden az bir sürede duyabilirsiniz.” Dört gün sonra kuşatmanın kaldırıldığını söyleyen askeri rapor geldi.

70. Bölüm Duan Hui Zong (段會宗) Biyografisi

3030. Sayfada Geçen Kısım

Duan Huizong’u gittikten sonra, bütün devletler onu karşılamak için şehrin eteklerine gönderdi. Küçük Kunmi Anri’yi tahta çıkaran Duan Huizong olduğu için ona yürekten bağlıydı ve onu ziyaret etmek istiyordu. Bütün Yabgular onu engellemeye çalışsa da onları dinlemedi ve onu (Duan Huizong) ziyaret etmek için Kuça’ya (Qiuci) gitti.

3030. Sayfada Geçen Kısım

Birkaç yıl sonra, Küçük Kunmi halkı tarafından öldürüldü ve Yabgular arasında karışıklık başladı. Duan Huizong Zuocao Zhonglangjiang (左曹中郎將) Guanglu Daifu rütbesine getirilerek Wusunlardaki isyanı bastırıp huzuru sağlaması için gönderildi. Küçük Kunmi’nin kardeşi Mozhenjiang tahta çıkarıldı ve devletteki istikrar sağlandıktan sonra geri döndüler.

3030-3031. Sayfalarda Geçen Kısım

Ertesi yıl, Mozhenjiang, Büyük Kunmi’yi öldürdüğü sırada hastalanarak öldü. Çin onu bizzat öldüremediği için pişman oldu. Yuanyan (元延) Saltanat Döneminde (M.Ö. 12-9), Duan Huizong Wuji Komutanı ve çeşitli devletlerin ordularını, Mozhenjiang’ın veliahtı Fanqiu’yu (番丘) öldürmek için gönderildi. Duan Huizong büyük bir orduyla Wusunlara girerse, Fanqiu’nun korkup kaçacağından ve bir daha

yakalanmayacağından korktuğu için, Dianlou'ya (墊婁) gönderdiği orduyu gizledi ve seçilen elit 30 okçu patikadan geçerek Kunmi'nin olduğu yere geldi. Fanqiu'yu çağırıp onu suçlayarak "Mozhenjiang'ın kendi kanından olanları ve Çin prensesinin torunlarını öldürdü. Onu öldürmeye fırsat bulamadan kendiliğinden öldü. İmparator tarafından Fanqiu'nun öldürülmesi emredildi. "Daha sonra ellerindeki kılıçlarla Fanqiu'yu öldürdüler. (Fanqiu'nun) yanındaki görevliler korkarak atına binerek kaçtı. Küçük Kunmi Wulimi (烏犁靡) (Han Shu 96'da Anlimi (安犁靡)), Mozhenjiang'ın ağabeyinin oğlu idi. Emrindek, 1000'den fazla atıyla Duan Huizong'u kuşattı. Duan Huizong onu öldürme sebebini şu sözlerle açıkladı: "Beni etrafımı kuşatıp öldürmek bir Çin ineğinden bir kıl almak kolaydır. Wanwang (宛王) ve Zhizhi'nin başı Gaojie'de (槁街)²³⁴ asılıdır. Wusunlar bunu iyi bilmektedir. "Kunmi'nin emrindekiler korkarak şöyle dedi: "Mozhenjiang'ın Çin'e sırtını dönmüştü, bu yüzden oğlu da öldürülebilirdi. Önce bize haber verip, son yemeğini yiyebilmesi için ona vermemize izin veremez miydiniz? Duan Huizong şöyle dedi: "Kunmi'ye, onu kaçırıp saklarsa büyük bir suç işlemiş olacağını önceden haber verdim. Eğer son yediği yemekten hemen sonra beni çağırıyorsa, kendi kanını taşıyanlara nezaketini zedelemiş olacaktı. Bu sebeple önceden haber göndermedi. "Kunmi ve emrindekiler ağlayarak geri çekildi. Duan-Huizong durumu bildirmek için geri döndüğünde, Gongqing Duan Huizong zamanı geldiğinde fırsattan yararlanabildiğine inanıyordu ve Wusun Krallığının derinliklerine nüfuz etmek ve Fanqiu'yu öldürmek için küçük bir güç kullandı. Ulusal prestijini göstermiş ve ödüllendirilmeyi hak etmişti. Göğün Oğlu, Duan Huizong'a soyluluk unvanı olan Guanneihou (關內侯) unvanını ve 100 Jin (斤) ağırlığında altın verdi.

78. Bölüm Xiao Wangzhi (蕭望之) Biyografisi

3279. Sayfada Geçen Kısım

Bundan önce Wusun Kunmisi Wengguimi, Zhangluohou Chang Hui'nin sözlerine uyup imparatora bir mektup göndererek Han Hanedanı torunu Yuanguimi'yi varisi olarak kabul etmeye istekli olduğunu, genç prensesle tekrar evlenerek yakınlaşmak istediğini ve Hunlar ile ilişkilerini keseceğini belirtti. İmparator, saray

²³⁴ Başkent Changan'ın o dönemdeki adı.

büyük memurlarından bu konuyu tartışmalarını istediğinde Xiao Wangzhi (蕭望之), Wusun toprakları uzak ve ulaşılamazdır. Onların güzel sözlerine inanılarak binlerce li uzakta evliliği kabul etmek uzun vadedeli bir çözüm değildir dedi. Göğün Oğlu onun söylediklerini kabul etmedi. Shenjue (神爵) Saltanat Dönemi' nin 2. yılında, Zhangluohou Chang Hui, prenses, Yuanguimi ile evlenmeye giderken ona eşlik etmesi için elçi olarak gönderildi. Daha sınırdan çıkmadan Wengguimi öldü ve ağabeyi Çılgın Kunmi anlaşmayı bozarak kendini hükümdar ilan etti. Chang Hui sınırdan çıktıktan sonra imparatora mektubunda genç prensesi Dunhuang Şehri'nde bırakmak istediğini yazdı. Chang Hui Wusunlara varınca onları anlaşmayı bozmakla suçladı ve bunun sonucunda Yuanguimi'yi tahta çıkararak genç prensesin yanına geri döndü. İmparator, saray büyük memurlarından bu konuyu tartışmalarını istediğinde Xiao Wangzhi tekrar şöyle dedi: “Kabul edilemez. Wusunlar iki çeşittir (Hun destekçilerini ve Çin destekçileri) onlarla uzun süreli anlaşmak zordur, anlaşmaya sadık kalmazlar. Bunun sonuçları da önceden görülebilir. Önceki prenses Wusun'da kırk yıl yaşadı, sevgi dolu olsa da samimi ilişkiler kurulamadı. Sınırlarda etkili güvenlik sağlayamadı. Bugün genç prensese Yuanguimi tahta çıkmadığı, yeterince benimsenmediği için geri dönse bile içimiz rahattır, doğacak her sonuç Çin için iyi bir fırsattır. Eğer istediği halde Genç Prenses gönderilmezse bunun sonucunda ordu ayağa kalkacak ve saldırıların temel nedeni halini alacaktı “Göğün Oğlu onun tavsiyesine uydu ve prensesi saraya geri çağırdı. Daha sonra Wusun Devleti ikiye ayrılıp Yuanguimi Büyük Kunmi olmasına rağmen, Çin evlilik için tekrar ikna edemedi.

79. Bölüm Feng Fengshi (馮奉世) Biyografisi

3294-3295. Sayfalarda Geçen Kısım

Bundan önce, Çin, Batı Toprakları birçok kez elçi gönderdiyse de bunların çoğu yetersiz olduğu için görevlerini yerine getiremedi, bazıları zimmetine para geçirdi ve bazıları da yabancı devletler tarafından utandırıldı ve hakaret edildi. O zamanlar, Wusunlar çok güçlüydü ve Hunlara saldırıp başarılı olmuştu ve Batı Toprakları (Çin tarafından) yeniden yapılandırılmıştı. Çin, onlara iyi davranarak oradaki güvenliğini sağlamak için yabancı devletlere gidebilecek elçileri seçti. Qian Generali Han Zeng'a Fergana (Dayuan) ve diğer devletlerden gelen misafirlere

Weihou elçisi olarak diplomatik hizmet etmesini önerdi. Yixiu (伊脩) Şehri'ne vardığında, Duwei Song Jiang (宋將), Yarkentlilerin (Shache) ve diğer bazı devletlerin birleşip Çin tarafından atanan Yarkent (Shache) Kralı Wannian'in ve Çin elçisi Xi Chongguo'yu da öldürdüklerini söyledi. Bu sırada Hunlar Turfan (Cheshi) Şehri'ne saldırmak için asker gönderdiyse de alamadan geri döndü. Yarkentliler (Shache) elçi göndererek Kuzey Yolu'ndaki bütün devletlerin zaten Hunlara ait olduğu tehdidinde bulundu. Bundan sonra Güney Yolu'ndaki devletlere saldırıp yağmalayarak Çin'e ihanet etti ve Çakılık'dan (鄯善 Shanshan) batıya kadar olan bütün iletişim yollarını kesti. Genel Vali Zhengji ve Komutan Si Mayi Kuzey Yolu (Bei Dao) devletleri arasında sıkışıp kaldı. Feng Fengshi ve onun yardımcısı Yan Changji (嚴昌計), eğer hızlı bir şekilde saldırmazlarsa, Yarkentlilerin (Shache) daha da güçleneceğini, bu durumun kontrolü zorlaştıracağını ve Batı Toprakları kesinlikle tehlikeye atacağını tartıştılar. Bunun üzerine elçiler krallara haber verdiler ve birliklerini seferber ettiler. Kuzey ve Güney Yolu'ndaki devletlerden toplam 15.000 kişi Yarkentlilere saldırdı ve şehrini ele geçirdi. Yarkent (Shache) Kralı intihar etti ve başı Changan'a götürüldü. Bütün devletlerde huzur sağlandı ve Feng Fengshi'nin ünü bütün Batı Toprakları yayıldı. İmparator Xuan, Han Zeng'ı çağırarak şöyle dedi: "Önerilen kişinin yeterliliği için generali tebrik ederiz." Feng Fengshi'nin daha sonra batıya Fergana'ya (Dayuan) gitti. Ferganalılar (Dayuan) onun Yarkent (Shache) Kralını öldürdüğünü duyunca ona diğer gelen elçilerden daha fazla saygı gösterdi. Fergana'dan (Dayuan) Changan'a döndüğünde Ma Xianglong (馬象龍) adını aldı. İmparator çok mutluymuştu, bu yüzden Feng Fengshi'nin rütbesinin artırılmasını emretti. Cheng Xiang and Jiangjun (將軍) şöyle dedi: "(İlkbahar- Sonbahar Döneminde) Dafu devlet dışına çıktığında eğer devlete faydalı bir şeyle karşılaşırırsanız, bunu kendiniz aldığınız kararlar gerçekleştirilebilirsiniz. Feng Fengshi'nin aldığı yetki alanı oldukça dikkat çekiciydi, üstelik rütbesini arttırılıp araziyle ödüllendirildi." Shaofu (少府) Xiao Wangzhi şahsen Feng Fengshi'ye bir görevle elçi göndermesi emredildiğine inanıyordu. Ancak İmparator iradesinden izin almadan tüm devletlerden atlı asker temin etti. Bu hareketi yeterli itibarı olmasına rağmen ondan sonra gelecek kişiler tarafından örnek alınamaz. Eğer Feng Fengshi'yı ödüllendirmek istiyorsanız, gelecekte devlet dışına çıkacak olanlar için kolaylık kapısını aralayın, Feng Fengshi'yı örnek alarak, bir ordu kurmalı,

binlerce mil ötedeki yetki ve verilen ödülleri kullanmalı, Yidi'deki çeşitli etnik gruplar arasında devlet için sorunları çözmek için acele davranılmalıdır.” İmparator, Xiao Wangzhi'nın önerisinin iyi olduğuna karar verdi ve Feng Fengshi'ya Guanglu Dafu ve Shuihen Duwei (水衡都尉) unvanını verdi.

99. Bölüm Wang Mang (王莽) Biyografisi

4133. Sayfada Geçen Kısım

Bu yıl (M.S. 13), Wusun Büyük ve Küçük Kunmileri haraç ödemek için elçi gönderdi. Büyük Kunmi aynı zamanda Çin torunuydu. Onun Hu'lu eşinden olan oğlu Küçük Kunmi idi, ancak Wusunların tamamı ona itaat ediyordu. Wang Mang (王莽), Hunlar'ın birçok tarafı istila ettiğini ve Wusunların kalbini kazanmak istediğini gördü, bu yüzden elçi göndererek Küçük Kunmi'nin elçilerinin, Büyük Kunmi'nin elçilerinden daha üst makama atadı.

EK-3

HOU HAN SHU

19. Bölüm Geng Yan (耿弇)Biyografisi

720. Sayfada Geçen Kısım

M.S. 74 yılında Geng Gong (耿恭) yönetim merkezine gelip Wusunlara savaş ilan ederek Çin'in gücünü ve üstünlüğünü gösterdi. Büyük Kunmi'in tebaası olanlar çok mutlu olarak elçilerle birlikte ünlü atları ve İmparator Xuan döneminde prensese hediye edilen Boju'yu (博具 Çinlilerin oynadığı strateji oyunu) hediye etti, bununla birlikte oğullarını da saraya hizmet etmesi için rehin olarak gönderdi. Geng Gong prensleri karşılamak için elçilerle birlikte altın ve ipek gönderdi.

47. Bölüm Ban Chao (班超) Biyografisi

1575. Sayfada Geçen Kısım

Jianchu (建初) Saltanat Dönemi'nin 3. Yılında (M.S. 78), Ban Chao (班超) komutasında Kaşgar (Shulei), Kanglı (Kangju), Hotan (于寔 Yutian) ve Keriya'dan (拘彌 Jumi) topladığı 10.000 askerle Aksu (Gumo) Devleti'nin Shicheng (石城) Şehri'ne saldırıp onları yok etti ve 700 kişinin kafasını kesti. Ban Chao, bütün bu devletlerde huzur ve güveliği sağlamak için emrindeki askerlerin sayısını artırmak istedi ve imparatorluk merkezine durumu bildirerek şöyle dedi: “Bendeniz gördüm ki önceki imparatorlar Batı Topraklarını açarak Hunlara kuzeyden saldırmak istedi ve batıdaki yabancı devletlere elçi göndererek Çakılık'ı (Shanshan) ve Hotan'ı (Yutian) çabuk bir şekilde kendi tarafına çekti. Bugün, Jumi, Yarkent (Shache), Kaşgar (Shulei), Yuezhi, Wusun ve Kanglı (Kangju) Çin'e bağlı kalmayı ve hep birlikte Kuçaları (Qiuci) yok ederek Çin'e ulaşım yollarını açmayı istiyor.”

1577. Sayfada Geçen Kısım

Ban Chao, Fan Chen'ı (番辰) yendikten sonra Kuça'ya (Qiuci) saldırmak istedi. Wusun ordusu güçlü olduğu için ondan faydalanmak isteyerek imparatora şöyle dedi: "Wusunlar emri altında 100.000 okçu olan büyük bir devlettir. Bu yüzden İmparator Wu eş olarak bir prenses gönderdi ve Xiao Xuan onların askerlerinden faydalandı. Şimdi de onları tarafımıza çekmek ve işbirliği yapmak için elçi gönderilebilir." İmparator onun tavsiyelerini kabul etti. Jianchu Saltanat Dönemi'nin 8. yılında (M.S. 83), Ban Chao hizmetlerinin karşılığı olarak Jianbing Zhangshi (將兵長史) rütbesine getirildi, bununla birlikte emrine savaş davulları, nefesli çalgılar, bayraklar ve muhafızlar bahşedildi. Xugan (徐幹) askeri Sima'sı olarak atandı ve Weihou Liyi (李邑) Wusun elçilerine eşlik etmek için elçi olarak gönderildi. Büyük ve Küçük Kunmilerin emrindeki yetkililere sırmalı ipek kumaş hediye etti.

45. Bölüm Yuan Zhang (袁張) Biyografisi

1520. Sayfada Geçen Kısım

Ertesi yıl, Kuzey Chanyüsü, Geng Kui (耿夔) tarafından yenilerek Wusunlara kaçtı ve Çin Seddi'nin kuzeyi topraklar boşaldı ve birçok insan başsız kaldı.

89. Bölüm Güney Hun Monografisi

2967. Sayfada Geçen Kısım

Korkan ve panikleyen Chanyu, çadırını topladı ve Wusun'a kaçtı.

90. Bölüm Xianbei Monografisi

2989. Sayfada Geçen Kısım

İmparator Huan (桓) döneminde, Xianbei (鮮卑) hükümdarı Tanshihuai (檀石槐) idi ve babasının ismi Toulouhou (投鹿侯) idi. İlk başta (Toulouhou) Hun ordusunda üç yıl hizmet etti ve eşi bir oğul doğurdu. Toulouhou geri dönünce duruma şaşırdı ve onu öldürmek istedi. Eşi, bir gün gündüz vakti yürürken gök gürültüsü

duyduğunu, izlemek için başını göğsüne kaldırıncaya ağzına bir dolu tanesi girdiğini ve onu yanlışlıkla yuttuğu için hamile kaldığını ve ekim ayında doğurduğunu ve bu çocukta tuhaf bir şey olduğu için büyüye kadar beklemeliyiz dedi. Toulouhou dinlemedi ve çocuğu vahşi doğaya terketti. Eşi, Jiajing'e (家令) adı Tanshihuai olan çocuğu gizlice evlat edinmesini söyledi. On dört on beş yaşına geldiğinde, çok cesur, güçlü, akıllı ve becerikliydi. Diğer kabileler Tanshihuai'nin kabile liderinin evinde bulunan sığır ve koyunları çaldı. Tanshihuai tek başına onların peşinden giderek koyun ve sığırları geri aldı. Ondan sonra, bütün kabile ona saygı gösterdi.

Tanshihuai büyük komutan olarak seçildi. Tanshihuai, Danhanshan (彈汗山) Chuochou nehrinde (歡仇水) imparatorluğunu kurdu. Konumu Gaoliu (高柳) şehri kuzeyinden 300 km uzaklıktadır. Askerleri ve atları güçlüdür. Doğu ve batı Xianbei kabile liderleri art arda Tanshihuai'ya bağlandı. Tanshihuai, Xianbei'yi güneye, Çin'in sınır bölgelerine baskın yapmaya yönlendirdi. Dingling'i (丁零) yenmek için kuzeye, Fuyu'nun (夫餘) geri çekilmesi için doğuya doğru ve Wusun'u yok etmek için batıya doğru ilerledi. Xianbei doğudan batıya 14.000 li'den daha geniş ve kuzeyden güneye 7000 li'den daha uzundur.

88. Bölüm Batı Toprakları Monografisi

2912-2913. Sayfalarda Geçen Kısım

Jianwu'dan (建武) Yangguang'a (延光) kadar olan dönem arasında Batı Topraklarında hâkimiyet üç kez elden çıkıp yeniden kazanıldı. İmparator Shun'un (順帝) Yongjian (永建) Saltanat Döneminin 2. yılında (MS. 127), Banyong (班勇) tekrar gidip Karaşehir'e (Yanqi) saldırdı. Bunun sonucunda, Kuça (Qiuci), Kaşgar (Shulei), Hotan (Yutian), Shacha gibi 17 devletin tamamını itaat altına aldı. Wusun ve Pamir'in (Congling) batısındaki devletlerin hâlâ Çin ile bağlantısı yoktu.

EK-4

SAN GUO ZHİ

30. Bölüm Wuhuan, Xianbei ve Dongyi Monografileri

840. Sayfada Geçen Kısım

Wei (魏) Devleti'nin yükselişinden sonra, her ne kadar Batı Topraklarındaki tüm devletler haraç ödemeye gelemese de, Kuça (Qiuci), Hotan (Yutian), Kanglı (Kangju), Wusun, Kaşgar (Shulei), Yuezhi, Çakılık (Shanshan), Turfan (Cheshi) gibi büyük devletlerden bazıları her yıl düzenli olarak haraç ödemiştir. Bu durum Han Hanedanı zamanındaki duruma oldukça benzemektedir.

EK-5

JİN SHU

97. Bölüm Sıy (四夷) Monografisi

2542. Sayfada Geçen Kısım

Karaşehir (Yanqi) Devleti batıdan Luoyang’a (洛陽)²³⁵ 8200 li mesafededir. Karaşehir’den (Yanqi) güneye gidildiğinde Yuli ile kuzeydeyse 400 li mesafedeki Wusunlar ile komşudur. Dört tarafı yüksek dağlarla çevrilidir. Stratejik geçitleri yüzlerce muhafızla korunduğu için kimse oradan geçemez.

²³⁵ Günümüz Çin’in Henan Eyaletinde bulunan bir şehirdir.

EK-6

BEİ SHİ- WEİ SHU

Batı Toprakları Monografisi²³⁶

97. Bölüm (Bei Shi) -102. Bölüm (Wei Shu)

3205-3206. Sayfada Geçen Kısım (2259-2260)

Taiyan (太延) Saltanat Döneminde (435-440), Wei Hanedanı'nın üstünlüğü giderek daha uzaklara yayıldı ve Batı Toprakları'ndaki Kuça (Qiuci), Kaşgar (Shulei), Wusun, Yedisu (悦般 Yueban), Taş Şehir (渴槃陀 Kepantuo), Çakılık (Shanshan), Karaşehir (Yanqi), Turfan (Cheshi) ve Soğdya (粟特 Sute) gibi çeşitli devletlerin kralları haraç ödemek için sırayla elçi gönderdi. Taiwu (太武), Batı Toprakları krallarının Çin ile ilişkileri olmasına rağmen, bir şey isteyecekleri zaman kibar sözler söylediklerini, ancak istekleri olmadığı zaman uzakta olduklarını, bu yüzden de büyük orduların gelemeyeceğini bildikleri için kibirli bir şekilde imparatorun emir ve fermanlarını dinlemeyeceklerini biliyordu. Eğer ilişki kurmak için elçiler gelip giderse, bunun faydası olmayacağını bildiği için elçi göndermek istemedi. Bazı devlet görevlileri imparatora şöyle dedi: “Dokuz Krallık (九國 Jiuguo) uzaktaki tehlikelerden korkmaz, uzak bölgelerden haraç ödenmesi için onlarla iletişime geçmeliyiz, yoksa olayları nasıl bastırırız?” Onlarla ilişki geliştirmeliyiz. Böylelikle, Wang Ensheng (王恩生), Xugang (許綱) ve diğerleri elçi olarak batıya gönderildi. Wang Ensheng, bataklığa geldi ve Cücenler (蠕蠕 Ruru) tarafından idam edildiği için görevini yerine getiremedi. Ayrıca, Sanqi Shilang (散騎侍郎) Dong Wan (董琬) ve Gao Ming (高明) gibi birçok kişi de elçi olarak sırmalı ipek kumaş ve ipeklerle birlikte Çakılık'ın (Shanshan) ötesindeki Dokuz Krallık'a isyanları bastırmak için giderek onları cömert hediyelerle ödüllendirdi. Başlangıçta Dong Wan ve diğerleri İmparator'dan uygun yollardan seyahat edebileceklerine dair bir ferman aldılar. Dong Wan dokuz devleti

²³⁶ Bu iki Çin Tarihinde geçen bilgiler hemen hemen aynıdır. Bu yüzden ayrı ayrı vermek yerine aynı bölümde vermeyi tercih ettik.

geçerek Kuzeye Wusun'a gitti. Kral Wei Hanedanlığının hediyelerini alınca çok mutlu oldu ve saygıyla kabul etti. Dong Wan ve diğerlerine duyduğumuza göre Fergana (破洛那 Poluona)²³⁷, Soghdiana (者舌 Zheshi) Krallığına Wei Hanedanının sonunu hatırlattı, başkalarına saygıda bulunmak istiyorum ama bunun çok mümkün olmadığından endişe ediyorum. Artık buraya geldiğinize göre, lütuf ve saygının şehri olan iki krallığa da gidebilirler. Dong Wan daha sonra Poluona'yı tek başına kırmaya gitti ve Gao Ming'i elçi olarak gönderdi. Wusun Kralı onlar için rehberler ve tercümanlar gönderdi ve iki devlete vardıklarında, Dong Wan ve diğerleri onlara hediyelerini takdim etmek için fermanı okudular. Daha sonra Dong Wan ve Gao Ming doğuya döndü, Wusun, Poluona ve diğer devletler olmak üzere 6 devletten 10 katılımcı vardı.

3219. Sayfada Geçen Kısım (Wei Shu 2267. Sayfa)

Wusun Devleti'nin yönetim merkezi Chigu şehridir. Kuzey batısındaki Kuçalar (Qiuci) 1080 li uzaklıktadır. Onların devleti Cücenler tarafından defalarca istila edilmiştir. Batıda Pamir (Congling) Dağlarının ortasındandır. Şehirleri yoktur, hayvanlarıyla birlikte (onları yetiştirmek için) sulak yerlere ve otlaklara giderlerdi. Taiyan Saltanat döneminin 3. yılında (M.S. 437), elçiler Dong Wan ve diğerleri devletlerine elçiler gönderdiler ve sonra Wusunlar her yıl elçi gönderip haraç ödedi.

3219-3220. Sayfalarda Geçen Kısım

Yedisu (Yueban) Devleti, Wusunların kuzeybatısında olup 1930 li uzaklıktadır. Onlar başlangıçta, Hun Kuzey Chanyusüne bağlı bir kabileydi. Çin atlı birlikler generali Dou Xian (竇憲) tarafından yenilgiye uğratılan Kuzey Chanyusü Altay Dağlarından (金微山 Jin Weishan) Batı Kanglı'ya (Kangju) göç etmiş, gidemeyen zayıf ve yaşlılarsa Kuça'nın (Qiuci) kuzeyinde yaşadı. Binlerce kilometrelik yeri ve 200.000'den fazla nüfusu olan, Wuwei (凉州 Liangzhou) Halkına hâlâ Chanyu'nün tebaası denilmektedir.

²³⁷ Poluona, Fergana'nın (Dayuan) sonraki tarihlerdeki ismidir.

EK-7

SUI SHU

84. Bölüm Beidi (北狄) Monografisi

1876. Sayfada Geçen Kısım (Aynı Bölüm Bei Shi 3300. Sayfada Geçmektedir)

Batı Türkleri, Mukan (木杆 Mugan) Kağan'ın oğlu Apa Kağan (大邏便 Daluopian) ile İşbara Kağan (沙鉢略 Shabolue) arasında taht kavgası vardı. Bu kavga kağanlıkta idari bölünmeye neden oldu, günden güne güçlenen Apa Kağan, doğuda Duojin (都斤) , Batıda Jin Dağları (金山 Jinshan) Kuça (Qiuci), Töles (鐵勒 Tiele) , Kumul (伊吾 Yiwu) ve Batı Topraklarındaki Huların neredeyse tamamını hâkimiyeti altına aldı..... Chuluo Kağan konargöçerdi bu sebeple çoğunlukla Wusunların eski topraklarında yaşıyordu. Kendi kağanlığını, tek merkezden idare etmek yerine, iki hanlığa ayırmışlardı ve onlar üzerinden idare ederlerdi. Biri Shiguo'nun (石國) kuzeyindeki beylikleri idare ederdi, öbürü Kuça'nın (Qiuci) kuzeyindeki Yingsuo'ya (應娑)²³⁸ yerleşti.

²³⁸ Batı bölgelerinde bulunan eski bir yer adı.

EK-8

XİN TANG SHU

43. Bölüm Coğrafya Bölümü

1149. Sayfada Geçen Kısım

Part (Anxi), batıda Zhejueguan'dan (柘厥關)²³⁹ başlayıp Baima (白馬) Nehri'ni geçerek 180 li batıdaki Jupiluo (俱毗羅) Moren'i de kapsar. Kujing (苦井)'den 120 li gidince Jupiluo şehrine varılır. 60 li daha ileri gidildiğinde Axiyan (阿悉言) şehrine varılır, oranın da 60 li ilerisi Bohuan (撥換), Weirong (威戎) ve Aksu (Gumo) Bölgesi (姑墨州), güneyinde Sihun Nehri (思渾河) bulunur. Kuzeybatı geçidinde Bohuan nehri (撥換河), Zhong Nehri (中河), Sihun Nehrine 120 li mesafede Shicheng Şehri bulunur. 20 li daha ileri gidildiğinde Hulu (胡蘆) nehrine, 60 li ilerisinde Dashi (大石) şehri ve Zhu (祝) ile Uç Turfan (Wensu) bölgesine varılır. Kuzeybatısından 30 li ilerisinde Suluofeng (粟樓烽), 40 li ilerisinde Badaling (拔達嶺), 50 li ilerisinde Dunduo (頓多) şehri ve Wusun idaresinde de Chi dağı (赤山) bulunur.

215. Bölüm Türk Monografisi

6055. Sayfada Geçen Kısım

Batı Türkleri, önceden Nedoulu'nun (訥都陸) torunu Tuwu'nun (吐務) unvanı Büyük Yehu (大葉護) idi. Büyük oğlunun adı Bumin (土門 Tumen) İllig (伊利 Yili) Kağan, ikinci oğlunun adı İstemi (室點蜜 Shedianmi) idi, ayrıca İstemi (瑟帝米 Shedimi) de denirdi. İstemi'nin oğlunun adı Tardu (達頭 Datou) Kağan idi, ayrıca Bujia (步迦) Kağan da denilirdi. Başlangıçta Doğu Türk Kağanlığı ile ayrıldıkları zaman Wusunların eski toprakları ona ait idi. Doğusunda Türk Kağanlığı, Batısında

²³⁹ Tang Hanedanlığı döneminde Part'tan başlayıp Türkistan'a (Günümüz Kırgızistan) giden önemli bir geçittir.

Arap Denizi (雷轟海 Leizhuhai), güneyinde Kaşgar (Shulei), kuzeyinde Hanhai (瀚海)²⁴⁰, Çin Başkentinin (京師 Jingshi) 7000 li kuzeyindedir. Karaşehir'den (Yanqi) Nanting'e (南庭) gitmek için kuzey-batıya 7 gün seyahat edilmeliydi ve kuzeydeki Beiting'e (北庭) seyahat etmek 8 gün sürerdi. Kuzey-güney arasında Dulu (都陸), Onok (弩失畢 Nushibi), Karluk (歌邏祿 Geluolu), Çiğil (處月 Chuyue), Chumi (處蜜)²⁴¹, Kumul (Yiwu) gibi çeşitli devletler vardı. Bu devletlerin gelenekleri büyük oranda Türklerle ile aynıydı ve konuştukları dil Türkçe'den çok az farklıydı.

221. Bölüm Batı Toprakları 1. Kısım

6228. Sayfada Geçen Kısım

Karaşehir (Yanqi) Devleti, Jingshi'nın batısına 7000 li, batıdan doğu (橫 heng) bölgesine 600 li, kuzeyden güneye (縱 zong) 400 li, doğusunda Karahoca, batısında Kuça (Qiuci), güneyinde Yuli, kuzeyinde Wusunlar bulunur.

221. Bölüm Batı Toprakları 2. Kısım

6252. Sayfada Geçen Kısım

Yidan Devleti (挹怛), Çin ile Yuezhilar arasında kurulmuştur. Yuezhilar Wusunlar tarafından ele geçirilmiş, batısında Ferganalılar (Poluona), Baktriya'nın (Daxia) tebaasına saldırmıştı.

6264. Sayfada Geçen Kısım

Zan (贊) şöyle demiştir: “Batı ordusunun, antik Çinle bir bağlantısı yoktu, Çin Wusunlara ulaşabilmek için yollar yaptıktan sonra daha fazla tanınır olmuştu. Tang (唐) Hanedanına yüzlerce mil öteden gelip uygun bir şekilde övgülerini sundu ayrıca iyi hizmetleri oldu.”

²⁴⁰ Günümüzde Rusya'da bulunan Baykal Gölüdür.

²⁴¹ Şato Türklerinin bir boyudur.

EK-9

LIAO SHİ

1. Bölüm Taizu (太祖) Biyografisi

43-44. Sayfalarda Geçen Kısım

“Huitong (會同) Saltanat Döneminin ilk yılındaki (938) bahar ayının ilk gününde Jin (晉) ve çeşitli devletler saygılarını belirtmek için elçi gönderdiler..... Ağustos ayının 14. gününde Nuzhen (女真)²⁴² halkı haraç ödemek için geldiler. Gengzi Döneminin (庚子)²⁴³ 24.gününde, Tuyuhunlar (吐谷渾), Wusunlar, Tunguzlar (靺鞨 Mohe) hepsi haraç ödemek için gelmiştir.”

46. Bölüm Baiguan (百官) Monografisi

759. Sayfada Geçen Kısım

Kuzey tarafına bağlı devletlerin idare merkezine Wusun Hükümdarının köşkü de ona bağlıydı.

36. Bölüm Bing Wei (兵衛) Monografisi

429-430. Sayfalarda Geçen Kısım

Liao (遼) Hanedanına bağlı devletler 50 taneden 9’u itaat altına alınmışve geçici süreliğine haraca bağlanmıştır. Ele geçirilen yerlerden asker toplamak için elçiler göndermiş veya itaat etmeyen bir kişiyi cezalandırmak için ferman göndermiştir. Orduya pekçok yardımda bulunanların da cezalarını affetmiştir. Sıralanan 59 devlet arasında Wusunlar da vardı.

²⁴² Mançurya’da yaşayan bir halktır.

²⁴³ Gengzi Dönemi 60 yıllık bir periyottur.

EK-10

YUAN SHI

151. Bölüm Xueta Lahai (薛塔刺海) Monografisi

3577. Sayfada Geçen Kısım

Guta Lahun, Yan (燕) Halkındandır. (太祖 Taizu), Orta Ovalar'a saldırmak için, eli silah tutan herkesi silahaltına aldı. Guta Lahun'a her yerin (dört bir yanın) müfettişi (总管 Zongyuan) unvanı ve altın broş (金符) verilerek Yidu'ya (益都)²⁴⁴ saldırması emredildi. Daha sonra, Longhuwei (龍虎衛) Shangjiangjun (上將軍) oldu ve Yuanshuai (元帅) Sol Generalliğine (左監軍 Zuo Jianjun) terfi etti, ayrıca inisiyatif alma yetkisi de vardı. Yuanshuai (元帅) olduğu sırada ordusunu Qianqian (谦谦) Eyaletine, yani Wusunların eski topraklarına konuşlandırdı.

²⁴⁴ Günümüzde Qingzhou şehrinde.

漢書卷九十六下

西域傳第六十六下

烏孫國，大昆彌治赤谷城，^{〔一〕}去長安八千九百里。戶十二萬，口六十三萬，勝兵十八萬八千八百人。相，大祿，左右大將二人，侯三人，大將、都尉各一人，大監二人，大吏一人，舍中大吏二人，騎君一人。東至都護治所千七百二十里，西至康居蕃內地五千里。地莽平。多雨，寒。山多松櫟。^{〔二〕}不田作種樹，^{〔三〕}隨畜逐水草，與匈奴同俗。國多馬，富人至四五千匹。民剛惡，貪^{〔四〕}狼^{〔五〕}無信，多寇盜，最爲疆國。故服匈奴，^{〔六〕}後盛大，取羈屬，不肯往朝會。^{〔七〕}東與匈奴、西北與康居、西與大宛、南與城郭諸國相接。本塞地也，大月氏西破走塞王，塞王南越縣度，大月氏居其地。後烏孫昆莫擊破大月氏，大月氏徙西臣大夏，而烏孫昆莫居之，故烏孫民有塞種、大月氏種云。

〔一〕師古曰：「烏孫於西域諸戎其形最異。今之胡人青眼、赤須，狀類彌猴者，本其種也。」

〔二〕師古曰：「莽平謂有草莽而平坦也。一曰莽莽平野之貌。櫟，木名，其心似松，晉武元反。」

三載，拔悉蜜等殺烏蘇米施，傳首京師，獻太廟。其弟白眉特勒鵲隴匍立，是爲白眉可汗。於是突厥大亂，國人推拔悉蜜曾爲可汗，詔朔方節度使王忠嗣以兵乘其亂，抵薩河內山，擊其左阿波達干十一部，破之，獨其右未下，而回紇、葛邏祿殺拔悉蜜可汗，奉回紇骨力裴羅定其國，是爲骨咄祿毗伽闕可汗。明年，殺白眉可汗，傳首獻。毗伽可汗妻骨咄祿婆匍可敦率衆自歸，天子御花萼樓宴羣臣，賦詩美其事，封可敦爲賓國夫人，歲給粉直二十萬。始突厥國於後魏大統時，至是滅。後或朝貢，皆舊部九姓云，其地盡入回紇。始其族分國於西者，曰西突厥。

西突厥，其先訥都陸之孫吐務，號大葉護。長子曰土門，伊利可汗，次子曰室點蜜，亦曰瑟帝米。瑟帝米之子曰達頭可汗，亦曰步迦可汗。始與東突厥分烏孫故地有之，東卽突厥，西雷翥海，南疏勒，北瀚海，直京師北七千里，由焉耆西北七日行得南庭，北八日行得北庭，與都陸、弩失畢、歌邏祿、處月、處蜜、伊吾諸種雜。其風俗大抵突厥也，言語少異。

初，東突厥木杆可汗死，舍其子大邏便，而立弟佗鉢可汗。佗鉢死，先令戒其子菴羅必立大邏便，國人以其母賤，不肯立，而卒立菴羅。菴羅後以讓木杆兄子攝圖，是爲沙鉢略可

北史卷九十七

列傳第八十五

西域

〔夏書稱：「西戎卽序。」〕班固云：「就而序之，非盛威武致其貢物也。」漢氏初開西域，有三十六國。其後，分立五十五王，置校尉、都護以撫之。王莽篡位，西域遂絕。至於後漢，班超所通者五十餘國，西至西海，東西萬里，皆來朝貢，復置都護、校尉，以相統攝。其後或絕或通，漢朝以爲勞弊中國，其官時置時廢。暨魏、晉之後，互相吞滅，不可復詳記焉。

道武初，經營中原，未暇及於四表。既而西戎之貢不至，有司奏依漢氏故事，請通西域，可以振威德於荒外，又可致奇貨於天府。帝曰：「漢氏不保境安人，乃遠開西域，使海內虛耗，何利之有？今若通之，前弊復加百姓矣！」遂不從。歷明元世，竟不招納。

太延中，魏德益以遠聞，西域龜茲、疏勒、烏孫、悅般、渴槃陁、鄯善、焉耆、車師、粟特諸

Kaynak: <https://zh.wikipedia.org/wiki/%E7%83%8F%E5%AD%AB>